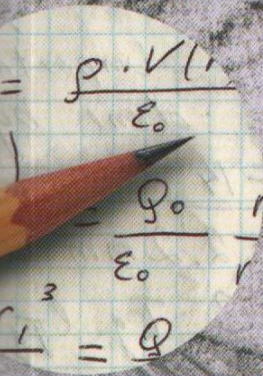

DERLEYENLER
Çiğdem Boz, Kaan Ögüt,
Ahmet Deniz Bozkurt

İktisat ve Diğer Bilimler

İletişim Yayınları 2504 • Araştırma-İnceleme Dizisi 412

ISBN-13: 978-975-05-2222-2

© 2017 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2017, İstanbul

EDİTÖR Tanıl Bora

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Deniz Karagül

UYGULAMA Hüsni Abbas

DÜZELTİ Melis Oflas

BASKI Ayhan Matbaası • SERTİFİKA NO. 22749

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak, No: 6/3

Bağcılar, İstanbul Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CILT Güven Mücellit • SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları • SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Derleyenler
ÇIĞDEM BOZ - KAAN ÖĞÜT
AHMET DENİZ BOZKURT

İktisat ve Diğer Bilimler

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	9
SPINOZA VE EKONOMİ POLİTİĞİN KEŞFİ	
METİN SARFATI	15
Spinoza ve yer üzerinden kutsalsızlaştırılması	18
İsteğin erdemi	23
Arzunun erdemsizliği veya yıkıcılığı	26
Ekonomi politik keşfedilirken	32
Sonuç	39
KUANTUM TEORİSİ - MATEMATİKSEL FORMALİZM VE GENEL DENGİ İKTİSADİ	
KAAN ÖGÜT	43
Giriş yerine: İktisadın aksiyomatik-formal bir disiplin haline gelmesi kaçınılmaz bir süreç miydi?	43
Hilbert Çağı ve matematiğin formel aksiyomatik bir yapı kazanması	49
Kuantum mekaniği ile fiziğin aksiyomatik-formel bir bilim haline gelmesi	58
Genel Denge Teorisi'nin ikinci evresi öncesinde iktisadın fizik ve matematik ile etkileşimleri	68
Genel Denge Teorisi'nin ikinci evresi ile iktisadın aksiyomatik-formel bir bilim haline gelmesi	76
Sonuç yerine	84

ESKİ FİZİK - ESKİ İKTİSAT VE YENİ FİZİK - YENİ İKTİSAT

ERCAN EREN - HALE KIRER	95
Giriş	95
Eski fizik - eski iktisat	96
Yeni fizik - yeni iktisat	105
<i>Kompleksite iktisadı</i>	108
<i>Ekonofizik</i>	115
<i>Kaos</i>	118
<i>Evrimsel iktisat</i>	120
Sonuç	125

YENİ İKTİSAT SOSYOLOJİSİ TARTIŞMALARI BAĞLAMINDA SCHUMPETER ÜZERİNE YENİDEN DÜŞÜNMEK

GÜLENAY BAŞ DINAR	131
Giriş	131
Yeni iktisat sosyolojisi yaklaşımının esasları	136
Schumpeter'in iktisadi sosyolojisi ve yöntem anlayışı	142
<i>Statik analiz ve dinamik analiz ayrımı</i>	145
<i>Schumpeter'in analizinde evrim düşüncesi</i>	147
<i>Toplumsal sınıf analizinin gerekliliği</i>	149
Sonuç	152

İKTİSAT VE ANTROPOLOJİDE SOSYAL SELEKSİYON: LAPOUGE, BAUDIN VE HAYEK ÜZERİNDEN GÜNÜMÜZE KISA BİR BAKIŞ

BURAK GÜRBÜZ	157
Giriş	157
G. Vacher de Lapouge'da sosyal seleksiyon	161
<i>19. yüzyılda doğal seleksiyonun doğru işlemlerini bozan araçlar</i>	163
<i>Seleksiyonu doğru çalıştıracak kurumlar</i>	165
Louis Baudin'de elitizm ve sıradan insan (<i>homme de masse</i>)	167
Liberallerin sıradan insan örnekleri	169
Hayek'in sosyal düzeni ve günümüzde post-faydacılık	173
Sonuç: Sosyal antropolojiden davranışsal iktisada	179

**İKTİSAT VE EDEBİYATIN DISİPLİNERARASI İLETİŞİMİ:
STEPHEN KING'İN *RUHLAR DÜKKÂNI*
ROMANINDA TÜKETİM**

ÇINLA AKDERE - ÖZGE METE	185
Tüketim fikri	189
Disiplinlerin birbirleriyle teması	196
<i>Çokdisiplinlilik</i>	201
<i>Disiplinlerötesilik</i>	201
<i>Disiplinlerarasılık</i>	202
Alışverişin amacı	206
Sahip olma dürtüsü	218
Sonuç niyetine	225

**İKTİSADİ DÜŞÜNCE TARİHİ KAYNAĞI OLARAK EDEBİYAT:
GEÇ OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAN ÜÇ ÖRNEK**

DENİZ T. KILINÇOĞLU	231
Giriş	231
İktisat, tarih ve edebiyat	233
İktisadi düşünce tarihi kaynağı olarak Osmanlı romanı	235
Sermaye yokluğunun çözümü: İşbirliği ve dayanışma	239
Zenginliğe giden tek yol: Emek	252
Bir Jön Türk ütopyası	259
Sonuç	263

YAZARLAR VE DERLEYENLER	267
-------------------------------	-----

SUNUŞ

İktisat ve Diğer Bilimler başlığı, zımni olarak iktisadın da bir bilim olduğu iddiasını taşır bir bakıma. İktisadın saf (*pure*) bir bilim olup olmadığı yönündeki tartışmalar halen devam ediyor olsa da, sosyal bilimler içinde benzersiz bir konuma sahip olan iktisadın, bu konumunu doğa bilimleri ile sosyal bilimler arasında bir yerlerde durmasına, başka bir deyişle bir çeşit arafta olmasına borçlu olduğu ileri sürülebilir. Bir tarafta matematik ve fizik, öte taraftan siyaset, tarih, sosyoloji, hukuk, psikoloji, edebiyat ve antropolojiyi alet kutusunda taşıyan iktisat, kesinlik hedefi doğrultusunda ölçme ve öngörü yapmayı önemseyen hâkim anlayış ile insanı ve yaşadığı toplumu anlamak gereğini vurgulayan heteredoks yaklaşımlar arasında gelip gitmektedir.

Araştırma nesnesi insan davranışları ve toplum olan bir disiplinin diğer bilimlerle etkileşimi de kaçınılmaz olacaktır elbette. Ancak iktisadın doğa bilimleri ve sosyal bilimlerle olan etkileşimi farklı doğrultularda gerçekleşmiştir. Başka bir ifade ile iktisat, sosyal bilimleri etkileyen ama doğa bilimlerinden etkilenen bir konumda olmuştur. Kraliçe unvanını belki de diğer sosyal bilimler üzerinde kurduğu egemenlikten alan iktisadın, doğa bilimlerinin pasif bir seyircisi hatta hayranı ve taklit-

çisi olması çoğu zaman disipline yöneltlen eleştirilerin başında gelmektedir.

Genelde sosyal bilimlerin özelde ise iktisadın tarihsel gelişimine bakıldığında bu çelişki rahatlıkla anlaşılabilir. Fransız Devrimi'yle gündeme gelen sosyal dönüşüm olgusunu örgütlemek ve rasyonelleştirmek, değişime yön veren kuralları anlamak için yeni bilgi kategorilerine ihtiyaç duyulmuş, bunların da olabildiğince kesin (pozitif) olması gerektiğine duyulan inançla 19. yüzyılda modern sosyal bilimin temelleri atılırken Newton fiziği model olarak alınmıştır. Bilimin her zaman her yerde doğru olanı, doğanın evrensel yasalarını aramak şeklinde tanımlanması; modern devletin kararlarını dayandırabileceği daha kesin bilgiye duyduğu gereksinim ve anarşik hareketlerin teknokratik denetimi açısından determinist yasalar daha yararlı görüldüğünden bilim (fizik) her yerde en tepeye yerleştirilmiş ve sosyal bilimler de bu bağlamda *nomotetik* yaklaşımı benimsemiştir. Her olayı kendi tekliği içinde açıklamak yerine yasalar koyma özelliği içeren nomotetik yaklaşımı, sosyal bilimlerde en hızlı ve en fazla benimseyen bir disiplin olarak iktisat, 18. yüzyıldaki popüler ismi olan “ekonomi politik”i üstünden atıp, 19. yüzyılda daha bilimsel olmak adına “ekonomi” ismini benimsemiştir. “Politik” terimini atmakla, iktisat, iktisadi davranışın mekândan ve içinde yaşanılan toplumdan bağımsız, evrensel yasalarını bulmayı hedeflemiştir.¹

İktisadın “bilimsel” olma adına tarih, felsefe, siyaset, sosyoloji gibi disiplinlerden kendini soyutlaması dar bir çerçeve içine sıkışması sonucunu doğurmuştur. Böylesi bir soyutlamanın kaçınılmaz bir sonucu ise, insanın iktisadi analizden soyutlanmasını beraberinde getirmiştir. İnsanın gerek birey, gerekse de toplumsal bir varlık olarak iktisadi analize dahil edilmesinin yollarından biri de, iktisadın bağlarını kopardığı diğer alanlarla yeniden ilişkiye girmesi ve iktisadın diğer bilim dallarıyla olan ilişkisini sağlıklı bir biçimde yeniden oluşturmasıdır.

Bu amaçla İktisadi Düşünce Girişimi Platformu'nun 2015

1 Gulbenkian Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın, Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor*, Metis Yayınları, 2003.

yılında Gaziantep Üniversitesi'nde gerçekleştirdiği "İktisat ve Diğer Bilimler" isimli çalıştayında sunulan bildirilerden oluşan bu kitap, iktisadın diğer bilimlerle olan ilişkisi ve etkileşimi üzerine oldukça derin analizler sunmaktadır. Kitabın amacı, yukarıda anlatılan sürecin ve yaşanan gelişmelerin ışığında iktisadın diğer bilim alanlarıyla ilişkisini sağlıklı bir biçimde kurmak, çoğulcu bir ortamda tartışmaya açmak yönünde bir girişim oluşturmaktır. Kitapta yer alan makaleler, kuşkusuz iktisadın diğer bilimlerle ilişkisine köklü bir yaklaşım getirmemekte, her kesimden okura seslenerek mütevazı bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

18. yüzyılda doğa bilimleri ile felsefe arasında henüz bir ayrım yapılmazken 19. yüzyılda Comte'un "boşanma" olarak tarif ettiği, bilimle felsefe arasındaki ayrılık gerçekleşmiş, bilimin (doğa biliminin) üstünlüğü tescil edilmiştir. Bu doğrultuda felsefe ile yollarını ayıran iktisadın da salt görünen ve ölçülebilen olgular üzerinde yoğunlaşması disiplini çok önemli felsefi köklerinden mahrum bırakmıştır. "Spinoza ve Ekonomi Politikin Keşfi" başlıklı yazısında Metin Sarfati, iktisat ve felsefe ilişkisini ele alıyor. Hobbes, Descartes ama özellikle Spinoza ile birlikte felsefenin, *kutsalsız* kalmış bir dünya üzerinde nasıl ve hangi amaçla var olunacağını cevabını bulmaya soyunduğunu ileri süren Sarfati, felsefe ve bilimin insan mutluluğunu sağlamaya çalışırken en büyük dayanaklarının akıl (rasyo) olduğunu söylüyor. Yazı, bir yandan insan aklının, kutsal iktidarın sağlayamadığı bolluk ve zenginlik vaatlerini yerine getirilebileceği iddiasını tartışmaya açarken bir yandan da mutluluğun zamanla tek bir motife indirgenmesi sürecini ele alıyor.

"Kuantum Teorisi, Matematiksel Formalizm ve Genel Denge İktisadi" başlıklı makalesinde Kaan Ögüt, iktisadın, bilimleşme sürecinde, fiziğe benzeme çabasıyla matematiği kullanarak aksiyomatik, formel bir disiplin haline dönüşümünün hikâyesini farklı bir açıdan ele alıyor ve 20. yüzyılın ilk yarısında aksiyomatikleşme ve özellikle de formalleşme sürecinin önce matematiğin kendi içinde yaşandığını ardından da bu yönemin yine matematikçiler ve fizikçiler tarafından kuantum te-

orisi başta olmak üzere fiziğe uygulandığını ve dönemin matematik ve fizikteki gelişmelerini takip eden iktisatçıların da bu sürece kayıtsız kalamadıklarını yani bir anlamda iktisadın büründüğü bu yapının aslında iktisatçıların tercihlerinden çok iktisadın benzemeye çalıştığı fiziğin de benzer bir dönüşümü yaşamış olması ile ilgili ve bir anlamda kaçınılması zor bir son olduğunu iddia ediyor. Ögüt, Smith'in merkezi olmayan bireysel kararların görünmeyen bir el aracılığıyla dengeye ulaşılabilceği yolundaki iddiasını Newton mekaniğine dayandırmakla birlikte bu dengenin nasıl sağlanacağını açıklayan bir mekanizmayı ortaya koymadığını, Walras'ın da genel ekonomik denge teorisinin ilk matematiksel formülasyonunu sunarak bu boşluğu doldurma yolunda bir adım attığını ancak dönemin matematiği böyle bir dengenin varlığının ispatını vermekte yetersiz kaldığı için Wald ve sonra da Debreu'nun, kendi dönemlerinde fizikte de kullanımı yaygınlaşan küme teorisi ve topolojiyi kullanarak söz konusu ispatı yaptıklarını ancak bunun bir anlamda iktisadın daha tutarlı ama daha az açıklama gücüne sahip bir disiplin haline getirdiğini ileri sürüyor ve günümüzde gelişen *kompleksite iktisadının*, alternatif bir matematik kullanımına da imkân verdiğine dikkat çekiyor.

İktisadın metodolojik bir disiplin haline gelme sürecinde Smith'den bu yana fizik bilimini takip ettiğini belirtmiştik. Ercan Eren ve Hale Kırer, "Eski Fizik - Eski İktisat ve Yeni Fizik - Yeni İktisat" başlıklı çalışmalarında bu ilişkiyi Newton Mekaniği ile temsil edilen basmakalıp bir benzetmenin çok ötesine taşıyıp genellikle yazında üzerinde çok durulmayan termodinamik ve istatistiksel fiziğin bu süreçteki rollerini ele alıyorlar ve bunlarla birlikte tersinmez zaman, olasılık, entropi ve evrim kavramlarının iktisatçıların ilgi alanına girmesi üzerinde duruyorlar. 19. yüzyılda bilim dünyasında genel kabul gören statik yaklaşım yerini zamanın rol oynadığı dinamik modellere bırakmış ve evrimci yaklaşım başta fizik, biyoloji ve sosyoloji olmak üzere bilim dünyasında benimsenmeye başlamıştır. Özelde canlıların genelde ise çevresi ile etkileşim içinde enerji alışverişi yapabilen açık sistemlerin evrimleşerek daha kompleks yapılar oluş-

turabilme yetenekleri kaçınılmaz olarak iktisatçıların da dünya-ya bakışlarını etkilemiştir. Eren ve Kırer makalelerinde determinist bakış açısından uzaklaşan, denge dışı ve değişen modelleri analiz eden evrimci fiziği, *yeni fizik* olarak ve bunun iktisattaki yansımalarını da *yeni iktisat* olarak tanımlıyorlar. Makalede yeni iktisadın en önemli iki kolu olan *evrimci iktisat* ve *kompleksite iktisadı*, alt dalı olan *ekonofizik* ile birlikte ayrıntılı bir şekilde değerlendiriliyor ve bilgisayarlarla simülasyon yapma kapasiteleri artan iktisatçıların *yeni iktisat* çerçevesinde neoklasik iktisadın bıraktığı boşlukları doldurduğunu iddia ediyorlar.

İktisat ve sosyoloji ilişkisini ve bu iki bilimin kesişmesinden ortaya çıkan Yeni İktisat Sosyolojisi yaklaşımının hem metodolojik hem de teorik altyapısını inceleyen Gülenay Baş Dinar, Kurumsal İktisat ve Schumpeter'in analizlerinden yararlanarak günümüzdeki iktisadi analizlerin sosyolojik temellerini açıklamaya çalışıyor. Bu yazı, hem iktisat sosyolojisinin evrim sürecini ele almakta hem de günümüzdeki iktisadi olayların daha iyi analiz edilmesinde iktisadın sosyolojiden yararlanması gerektiği yönünde önemli argümanlar sunmaktadır.

Toplumsal yaşamı düzenleyen birtakım kurallar, normlar ve kültürel unsurların tespit edilmesi, sadece iktisadın değil, tüm sosyal bilimlerin temel amacıdır. Bu bağlamda “İktisat ve Antropolojide Sosyal Seleksiyon: Lapogue, Baudin ve Hayek Üzerinden Günümüze Kısa Bir Bakış” başlıklı yazısında Burak Gürbüz, toplum düzeninin açıklanmasını, iktisat ve antropoloji ilişkisinden hareketle 19. ve 20. yüzyıllarda etkili olmuş düşünürlerden, Georges Vacher de Lapouge, Louis Baudin, ve Friedrich Augustus von Hayek'ten yararlanarak insan davranışındaki kültürel etkileri ortaya koymaya çalışmıştır. Gürbüz, bu çalışmasıyla günümüz sosyoekonomik temellerinin nasıl oluştuğunu, bunun çözümlenmesinde tarihsel ve kültürel antropolojiden de yararlanılabileceğini ileri sürmektedir.

Edebiyat ve iktisat ilişkisini ele alan “İktisat ve Edebiyatın Disiplinlerarası İletişimi: Stephen King'in *Ruhlar Dükkanı* Romanında Tüketim” başlıklı yazılarında Çınla Akdere ve Özge Mete, bir edebi eserde yeralan iktisadi sorunsalın işlenişi-

nin izini sürmüştür. Stephen King'in *Ruhlar Dükkânı* adlı romanından hareketle kaleme alınan bu makalede tüketim olgusu analiz edilmiştir. King'in, tüketim toplumu yaratma yolunda önemli bir tarihsel durak olan Ronald Reagan dönemi Amerika'sına dair eleştirisi ilk kez yorumlanmıştır. Bu eleştiri aslında, insanın sahip olma dürtüsünün ekonomik değer yargısını belirlemedeki etkisini ortaya koymaktadır.

Kitapta, iktisat ve edebiyat ilişkisini ele alan bir diğer yazı da Deniz T. Kılınçoğlu tarafından kaleme alınan "İktisadi Düşünce Tarihi Kaynağı Olarak Edebiyat: Geç Osmanlı İmparatorluğu'ndan Üç Örnek" başlıklı yazıdır. Bu yazıda Kılınçoğlu, edebiyatın bir iktisadi eğitim aracı olarak kullanımının neredeyse modern iktisadın tarihi kadar eski olduğunu, 1860'lardan itibaren oluşan Osmanlı iktisat yazınının da Batı kaynaklı edebi formları kendi topraklarına taşıyarak bu formlarda eserler vermeye başladığını belirtiyor. Bu eserlerde görülen işbirliği ve işbölümü gibi iktisadi kavram ve temalar, girişimcilik, tasarruf ve yatırımın önemine dair vurgular, modern iktisadın edebiyat üzerindeki etkisini açıkça gösterdiğinden, geç 19. yüzyıl Osmanlı edebiyatının iktisadi düşünce tarihi için önemli ve henüz yeterince işlenmemiş bir kaynak olduğunu örnekleriyle göstermeyi amaçlayan bu yazıda, üç yazarın eserlerine odaklanılıyor: Ahmed Midhat Efendi'nin "Te'âvün ve Tenâsür" (1871-1872) adlı öyküsü (ve kısaca *Henüz 17 Yaşında* [1871] ve *Müşâhedat* [1891] romanları), Mehmed Tahir Bey'in *Netice-i Sa'y* (1893-94) adlı uzun öyküsü ve Hüseyin Cahid'in (Yalçın) "Hayat-ı Muhayyel" (1899) adlı ütöpik öyküsü.

SPINOZA VE EKONOMİ POLİTİĞİN KEŞFİ

METİN SARFATI

Birbirlerinin içinde büyüyecek üç olgu modern zamanları ve kaçınılmaz olarak bugünü belirleyecektir. Bunlar yeni zamanların temel dinamiklerinin en güçlülerinden kimilerini oluşturacaklardır: Tanrının göğe çekilmesiyle, yer üzerindeki dinsel varoluş biçimi sona erecektir (Sarfati, 2009:4). Skolastik dönemin süratle dayanaklarını kaybetmesi, yer üzerinin tahtının kutsalsızlaştırılması ile sonuçlanacaktır. İktidar artık “her şeye kadir”, Tanrı’dan boşaltılacaktır. İnsan *rasyosunun* eşliğinde yer üzerinin yönetimine taliptir artık. İnsan merkezli (*anthropocentriste*) yeni bir dönem artık ufukta belirginleşmektedir. Yer üzerini yönetmeye talip olanın önce onu anlaması gerekecektir. Anlamak ve özgürleşmek birbirlerinin temel belirleyicileri olacaktır.

Rasyo (akıl), bu sürecin asli aktörü olacak, felsefe ile birlikte kutsalsızlaştırılmış yer üzerini yeni baştan anlamlandırma-ya soyunacaktır. Önce antikiteyi örneklerken hemen ardından onunla da yollarını ayıracaktır. Modern zamanların başında felsefe artık salt anlamak amaçlı bir anlamak değil, elde edilen bilgi ile dönüştürücü olmak isteyecektir (Misrahi, 2003:6). Dönüştürme kesintisiz ve istisnasız tüm alanları kapsayacaktır. Fiziki dünya kadar insan toplumları ve bizzat insanın kendisi

bu sürecin hedefleridir artık. Tarihin dahi artık dönüştürülebi-
leceğine kuşku yoktur.

İktidar gücün kullanımı demektir ve insan rasyosuyla bu
göreve taliptir bundan böyle. Fakat burada temel amacı göz-
den kaçırmamak gerekecektir. Tüm bu çabalar insanın mutlu-
luğunu sağlamaya dönük olacaktır artık. Felsefe teolojiiyi ika-
me ederek, kutsalsız kalmış bu dünya üzerinde nasıl ve hangi
amaçla var olunacağını yanıtını bulmaya soyunacaktır.

Hobbes (Hobbes, 2014), Descartes ama özellikle Spinoza
(Spinoza, 1978) ile birlikte bu süreç inşa edilecektir. Spino-
za'nın deyişi ile korku üreten ve böylece mutluluğa engel olan
dinsel dogmanın deşifre edilmesi işi felsefeye ait olacaktır. Kor-
ku, özgürlüğe de mutluluğa da engeldir çünkü.

16. ve 17. yüzyılda yeni dönemin inşa edicisi bu filozoflar
kuşkusuz öncelikle Epikür ve Lukretius'tan yola çıkacaklardır.
Hobbes için örneğin, dinin ve mucizelerin eleştirisi insan iste-
ği ile ilişkilidir; din insan isteğini tatmin edemez, insanı mutlu
edecek bir yapıya sahip değildir. Üstelik din, barıştan çok sava-
şa yol açan unsurları barındıracaktır.

Bilimin, yaşamı kolaylaştıran, insan tabiatını olgunlaştıran
metodolojisi vardır. Vahiy ve din mutluluk sağlayamaz. İnsan
bunalımı Tanrı'yı yaratacak, bu sonuncusu da aslında krizini
yoğunlaştıracaktır.

Spinoza için de din, geleceğin bilinmezliğinin korkusundan
beslenecektir. Kaçınılmaz olarak büyü ile ilişkili olacaktır din
bu durumda. Epikür gibi o da insan mutluluğunun iki korku-
nun aşılması ile mümkün olabileceğini ileri sürecektir: Önce
kutsalın gizemli ve büyü yüklü yanılsamaları, hemen ardından
da asıl mutluluğun ölümden sonraki yaşamda var olduğu fik-
ri aşılmalıdır. Yer üzeri yaşamının sahibi artık insansa ve onun
bilinci ve bilimi sadece bu tarafı kavramaya yeterli ise mutlu-
luk da bu tarafta aranacaktır. Yer üzerinde, temelde din yüzün-
den yabancılaşıp konuk durumuna düşürülmüş olanın, insa-
nın, artık bundan kurtulması gerekecektir. Bu dünya üzerin-
deki varoluşun biçimi ve anlamı modern zamanların başında ar-
tık bellidir.

Felsefe ve bilim, insan mutluluğunu sağlamaya soyunacaktır. Rasyosu ile insan bunu yapmaya muktedirdir Spinoza'ya göre. Fakat buradan itibaren Spinoza'nın da, ama bir sonraki yüzyıllarda İskoç filozoflarının da, Marx'ın da dikkat çekeceği ciddi bir risk belirecektir; yer üzerinin yeni yöneticisi insanın bu dünya üzerinde varoluş biçimi ve mutluluğu nerede ise tek bir motife indirgenebilecektir zaman içinde. Rasyolu ve bilimli insan uzun dönemde, kutsallı iktidar tarafından çözümlenememiş bir sorunu da çözmeye talip olacaktır artık. İşte kutsal, bolluk ve *zenginlik* vaat etmiş fakat sözünü tutamamıştır. Şimdi insan aklı ile ve teknolojik bilimi ile bunun hem vaatçisi olacak hem de yerine getirmeye muktedir olduğunu ileri sürecektir.

Zenginlik üretilebilendir. Bolluk için kutsal artık sadece bir engeldir. Bolluk ve *zenginlik* artık rasyosu ve bilimi ile gururlu insanın elindedir. *Zenginlik*, zaman içinde modern zamanların yeni kutsalı olmaya adaydır. Bununla insan mutluluğunun neredeyse tümüyle maddi büyüklüklerin sahipliğine indirgenme süreci başlayacaktır artık. Spinoza'nın deyişi ile varlığın var olma isteği, mutlu olma isteği yeni zamanların başında *zenginleşme isteğinde* somutlaşacaktır.

İnsan isteği yeni dönemde temelde *zenginliği* arayacaktır. Bütün bu oluşumlar iki tane büyük sorunu gündeme getirmiyor muydu bu durumda?

Önce, kutsalın etiğinin de rafa kaldırıldığı yer üzerinde, toplumsallık nasıl mümkün olacaktı sorusunun hemen ardından diğer bir sorun da tüm ağırlığı ile felsefenin gündemini oluşturacaktır: Mutluluğu neredeyse maddi *zenginliğe* indirgemiş bir toplumda, bu arayışta neredeyse kaybolmuş insanın, tutkularının tutsaklığına düşmesi nasıl engellenecektir?

Ekonomi Politik bir tesadüfün eseri olarak değil fakat kuşkusuz *zenginleşmenin* bilimi olarak, "isteğin, ihtirasların, tutkuların" arayışına bir yanıt olmaya aday olacaktır. Bir bilim olarak icat edilecekti belki de bu dönemde. Spinoza genel olarak *isteğin*, özel olarak da *zenginleşme isteğinin* arzu haline dönüşmesindeki saplantılı haline, patolojik durumuna dikkati çekmişti. Onunla birlikte veya hemen ondan sonra, La Bruyère'den Mo-

lière'e, oradan Hume, Smith, Marx ve mutlaka Rousseau'ya birçok düşünür tehlike çanlarını çalmaya başlayacaktır; zenginleşme amacının bir var olma biçimi haline geldiği bu dünya üzerinde bu ihtirasa nasıl gem vurulacaktır?

Bu yazıda ilk aşamada, kutsalsızlaştırılmış yer üzerinde, insanın aklının eşliğinde yönetimi devralması, daha sonra varlığın salt var olma isteğinin mutluluk arayışına dönüşmesi anlatılacaktır. Sonra da bu isteğin temelde ihtiraslı bir zenginlik arayışına dönüştüğü ve ekonomi politığın bu aşamada keşfedildiği ileri sürülecektir. Özetle bu yeni bilimin, bir yandan aklın önceliğinde bir özgürleşme arayışının, fakat aynı anda bir zenginleşerek var olma arzusunun ürünü olduğu ileri sürülecektir. Bu süreç daha çok Spinozacı felsefe çerçevesinde tahlil edilecektir.

Spinoza ve yer üzerinden kutsalsızlaştırılması

Aydınlanma, insanın kendi neden olduğu tutsaklık halinden kurtuluştur.

– Kant

Aydınlanma (*éclaircissement, aufklärung*), ışığa, aydınlığa yükselmek, onu keşfetmek amaçlı bir sürecin ismi olacak ve bu dönemin arkeolojisinin yapılması öncelikle kutsalın akıl tarafından nasıl deşifre edildiğinin anlaşılması ile mümkün olacaktır.

Bu dönem Kant'ın deyişi ile “her şeyden önce insanın kendini bir tutsaklık halinden kurtarışı” ise ve ancak bunun sonucunda tarihin derinliklerinde unutulmaya bırakılmış “ben” keşfedilecekse (Sarfatı, 2009), “kutsalın” iki bin yıllık tahtından nasıl edildiğinin topografyasını çıkarmak –Gauchet'nin de belirttiği gibi– kaçınılmaz olacaktır bu durumda (Gauchet, 2007). Aydınlanma ve özgürleşme Spinoza'ya göre de ancak kutsalın, yer üzeri egemenliğine son verilmesi ile mümkün olmuştur çünkü. Modern zamanların ve kapitalizmin temel aktörü haline gelecek olan birey ancak “ben”in toplumsal sahnede ki yerini alması ile büyüyüp olgunlaşacaktır.

Strauss, duraksamaksızın bu zamanları aydınlanma eksenli yorumlayacak ve şöyle diyecektir: “Kuşku yok ki tüm modern zamanların felsefi ve kültürel temelleri, aydınlanmanın renklerine boyalıdır” (Strauss, 1996:3). Strauss’un bu tespiti katılmamak imkânsızdır. “Tutsaklık halinden kurtuluş”, yer üzeri yaşamında Tanrı’dan ayrılma, bir anlamda bağımsızlaşma isteği ile güç kazanacak ve bunun sonucunda eski yapı çatırdayarak modern zamanlara giden yol açılacaktır.

Amsterdamlı ama aslında Portekiz göçmeni, Yahudi bir ailenin oğlu Spinoza’da somutlaşacaktır bu zorlu çaba (Minc, 1999). Kutsal kitabın buyruklarında ve geleneklerinde yaşam bulan sofı ve katı bir toplumsal ve bireysel hayatın içinde başlayacaktır teolojinin reddi. Kuşkusuz kendisine bu yolu aynı zamanda arkadaşları da olan Uriel de Costa ve Isaac de la Peyrère de açacaktır (Méchoulan, 1991). Öncelikle Tevrat, oradan hareketle de dinsel tahayyülün bizzat kendisi eleştirilecektir bu süreçte. Kutsalın eleştirisinin geleneği bu filozoflar tarafından hem de yaşamları pahasına oluşturulacaktır (Minc, 1999).

Bununla birlikte birçok yerde Spinoza’nın eleştirisini alsa da, Hobbes’un modern zamanların en başında, kutsalın yer üzeri tahtının sorgulanmasına giden süreci başlattığına işaret etmek gerekecektir. Spinoza’da olgunlaşacak kutsalın eleştirisi sürecinde Hobbes’un payı büyük olacaktır (Pelluchon, 2005:26).

Kutsala, yer üzeri yönetiminden el çektirilme sahnesinin gongunu ilk vuranlardan biri olacaktır Hobbes. Bununla beraber 17. yüzyılda olgunlaşacak din eleştirisi geleneğinin bir ayağının da Makyavel’de olduğunu belirtmek yerinde olacaktır (Pelluchon, 2005:142).

Hobbes, kutsal eleştirisinin kaynağını bir anlamda Epikür ve Lukretius’ ta bulacaktır. Yaşam hazzının önünde iki tane temel engel vardır Epikür’e göre. Tanrıların muhtemel gazabının neden olduğu ürküntü ve ölümün, yok oluşun verdiği korku, yaşama sevincini ortadan kaldırmaktadır. Epikür’e göre akla düşen bu korkuların temelsizliğini göstermektir (Epicure, 2009).

Bilim bunu sağlayabilecek temel araçtır. Bilimin şaşmaz, sabit yasaları vardır. Sabit olan bilinebilir olandır. Evren, bir kez

bilimin değişmez yasaları ile açıklanabilirse, yarı mitsel yarı dinsel kurgulara gerek kalmayacaktır. Sabitlik ve şaşmazlık daha sonra Spinoza ve Smith'in işaret edeceği gibi insan ruhunu rahatlatarak, bilinirlik korkuyu azaltacaktır. Kutsal anlamsızlaşacak, ürettiği korku etkisini yitirecektir. Hobbess da kendi kutsal eleştirisini bu tezin üzerine temellendirecektir. Spinoza sonra yollarını ayırsa da bir anlamda Hobbess'un bu mirasını üstlenecektir (Strauss, 1996:119).

"Neşenin filozofu", mutluluğa giden yolları ararken doğaldır ki öncelikle amacının önündeki en büyük engeli ortadan kaldırmaya çalışacaktır. Korku ve endişe, insanın yer üzerindeki yaşamını karartan en büyük nedense, onun temelsizliğinin gös-terilmesi gerekecektir öncelikle.

Filozof, temel bilgiye ulaşmayı amaç edinendir her şeyden önce. Gerçeklik tektir ve kozmiktir, mistik bir yanı da yoktur. Bir büyük ve sonsuz arayışa denk düşecektir bu çaba. Ve bu erdemin bizzat kendisi olacaktır. Din ise ontolojisi itibari ile böyle bir arayış içinde olamayacaktır. Bir yanılısama onun için önsel (*a priori*) bir gerçekliğe denk düşecektir.

Spinoza ise "gerçek gerçekliğe" kutsal ile varılamayacağını ileri sürecektir; kutsallı bir toplumda böyle bir erdem olamayacaktır bu durumda (Suhamy, 2011:21).

Din eleştirisini, bir anlamda Hobbess'tan devralacak Spinoza ikili bir amaç güdecektir. "Gerçek gerçekliğe" giden yolun önündeki temel engeli ortadan kaldırmak isteyecektir önce. Bu felsefe ile mümkün olacaktır. Hemen ardından korkunun nedensizliğini ispat etmeye soyunacaktır. İnsan, ancak korkusuz bir ortamda mutlu olabilecektir çünkü.

İnsan için gerçek mutluluk, gerçek "neşe" mümkündür ve erdemlidir. Spinoza için yapıtı "oraya götürmeyi deneyen bir yoldur". Mutluluğa giden yolu arayacak bilgiye ulaşmayı denemek gerekecektir en azından. Böylece tümel bilgiyle, ulaşmayı amaçladığı felsefe ile aynı zamanda yer üzeri yaşamını kutsal-sızlaştırmayı hedef edinecek, felsefenin bu dönüştürücü işlevi ile de Smith'e ve Marx'a giden yolu açmış olacaktır.

Kuşkusuz bu yol zor bir yol olacaktır ve Spinoza bunun bi-

lincindedir. Köktenleşmiş önyargılar bu yolun dikenli tellerini oluşturacaklardır. Önyargılar akli karartmaya çalışacaklardır. Önyargılar eğer akıl yolu ile çürütülürlerse olağan olan bütün olağanlığıyla ortaya çıkabilecektir. Önyargıları ortadan kaldırma sürecinde etkin olmak için tüm önyargıların kaynaklandıkları tek ve asıl önyargıya indirgemek gerekecektir.

Temel önyargı “finalist” yaklaşımdan kaynaklanmaktadır. Spinoza’ya göre insanlar tabiattaki her şeyin aynı kendileri gibi bir amaçları olduğunu düşünecekler ve buradan yola çıkarak Tanrı’nın her şeyi belli bir amaçla yönettiğini varsayacaklardır (Brykman, 1972:63). O zaman yaratılış da Tanrı tarafından belli bir hedef içinde gerçekleştirilmiştir. Bu finalist önyargı ile varılan sonuç kanıtlanmaya dahi ihtiyaç göstermeyecektir.

İnanç, insanlar tarafından yaratılmış olacaktır böylece. İnsanlar nedenini bilemedikleri bir güce inanmaya başlayacaklardır. Gerçek karartılmış olacaktır. Kim bilir belki de belli nedenlerle, asıl olan, insanlardan saklanmış olacak, görünür olanın gerçek olduğu ileri sürülecektir.

Hayal dünyası korku üreticisidir aynı zamanda. Finalist perspektif içinde ürküntü ve korkunun kol gezmesi kaçınılmazdır. Bu ortam neşeyi değil mutsuzluk-umut sarmalını besleyecektir ve Spinoza’ya göre bu ikisi birbirinin tamamlayıcısıdır. Şöyle diyecektir: “Korku ve umut ruhun dalgalanmasına denk düşer. Bu durumda insanı bu korkudan kurtarmak gerekecektir.” Devamında da şöyle yazacaktır: “Bireyi korkudan kurtarıp, mümkün olduğunca güvenli bir yaşam temin etmek...” Filozofun görevi bu olmalıdır Spinoza’ya göre. Önyargıların inanca dönüştüğü yerde insan mutlu olamayacaktır.

Spinoza önyargıları ortadan kaldırmanın yolunu açıklayacak ve aynı zamanda modern zamanların temel bir sorununa, insanın büyük evrensel zincirde ve tarihsel süreçteki muhtemel etkisine ışık tutacaktır.

Önyargılarla mücadele etmenin yöntemi ile amacını birleştirecek olan Spinoza, aydınlanmaya doğru giden yolun taşlarının döşenmesinde aklın bütün silahlarını kuşanmış olacaktır. Spinoza bunu temel olarak 1677’de *Etika*’da ama 1670 yılında ya-

yımlanacak olan *Politik İncelemeler*'inde güçlü bir şekilde yapacak, orada kutsalın getirdiği ve kutsal adına yapılan sınırlamaları, baskılamaları, sansürü, korkuyu geriletmeye çalışacaktır (Spinoza, 1978).

Akıl, önyargıyı ortadan kaldırabilecek tek güç olduğu için ve ancak bundan dolayı tabiatın büyük nedensellik zinciri içinde insan, etkileyici faktör haline gelebilecektir. Tarihsel ve evrensel zincirdeki etkinliği önyargının kalkması ile koşut gidecektir. İnsanın, tabiatın gereklilik zinciri içinde sıradan bir halka değil, gerçek bir nedensellik üretebilen varlık biçimi haline gelmesi ancak böyle mümkün olacaktır. Bunun için öncelikle tabiatın nedensellik yasalarının iyi kavranması gerekecektir. Aklın süreci böylece bilimin gereklilik yasalarına ihtiyaç gösterecek, bu sonuncusu da bu kez akla gereksinim duyacaktır. Akıl-tabiat, bilimle-tabiat birleşip, özdeşleşip tek olurken, insan büyük gereklilik zincirinde pasif bir halka olmaktan çıkıp etkin bir neden haline gelecektir.

Tanrı'yı "mutlak olarak sonsuz bir varlığı yani sonsuz sıfatları olup başsız ve sonsuz (ezeli), özü bu sonsuz sıfatların her biriyle ifade edilmiş cevher" (Spinoza, 1965a) şeklinde tanımlayan Spinoza için, her varlık biçimi bu durumda tanrısal özün bir kısmını yansıtacak etki yaratma gücüne sahip olacaktır. Tüm sorun bu aşamada insanın diğer etkiler arasında nasıl daha etkin bir hale gelebileceği, diğer bir deyişle nasıl daha büyük anlam kazanabileceğidir.

Aklı sayesinde etkin olabilecek insan böylece berraklaşan bilinci ile mutluluğuna giden kapıları açabilecektir. Aydınlanmaya doğru giderken yeni dönemin insanına felsefe, mutluluğun anahtarını verme misyonunu yüklemiş olacaktır artık. Öte yandan gerçeklik ancak felsefe ile aranabilecektir. Bu da özgürlüğü gerektirdiğine göre gerçeklik ve özgürlük diyalektik süreç içinde birbirine eklemlenecektir. Tolerans da bu sarmalın hem belirleyeni hem de belirleneni olacak ve dinsel dogmasından arınmış bir toplumun oluşturulmasına olanak verecektir. Öylesine önemli olacaktır ki bu Spinoza için, dinin lehine olsa bile şöyle bir not düşebilecektir Amsterdam'ı kastederek:

“Özgürlüğün kentinde tüm dinler uyum içindedir.” diyecektir (Spinoza, 1978).

İnsanın mükemmel mutluluğa ulaşmasının dahi mümkün olduğunu savunacaktır Spinoza. Hatta öylesine tam olacaktır ki bu mutluluk, son aşamada ölümlü yaşam yerini ebedi yaşama bırakacaktır.

İsteğin erdemi

*Her yerde aldatıldım her yerde adaletsizliğe boğuldum.
Erdemsizliğin, zafer çılgınlıklarının boğulduğu uçurumdan
çıkacağım sonunda.*

*Gideceğim ve bu yeryüzünün üzerinde uzak bir yerde.
Orada, özgürlüğün içinde saygın bir insan olacağım.*

– Anonim

Kutsalsız kalmış yer üzerinde mutluluk arayışında olgunlaşan bireyin “*istek*” yüklü eylemi meşrulaşmış olacaktır artık. Dinin egemenliğinde yeri olmayan insan isteği nihayet tutsak edildiği yerden kurtulmuştur ve gün yüzüne çıkabilecektir; insan kendine yararlı olanı aradığını gizlemek zorunda kalmayacaktır artık. Kutsallı amaç için değil kendi mutluluğu için eyleme geçebilecektir. Kendi isteği ile eyleminin özünü oluşturabilecektir bundan böyle (Misrahi, 2003:12). Kutsalsızlaştırılmış dünyada oluşmuş boşluğun içinde önce isteğinin farkına varacaktır insan. Varlık hem “ben”i ile hem isteği sayesinde oluşmuş bilinci ile bir kimlik kazanacaktır artık.

Spinoza’ya göre de insan, zaten nedenini bilemediği olguların içinde doğar ve bu bilinmezliğin derinliğinde önce kendi isteğinin bilincine varır, belki de bu yolla bilinci oluşur. Artık kendine yararlı olanı arayabilecektir.

“Ben” bu aşamada kendine yararlı olanı aradıkça birey haline gelebilecektir. *İstek* bu anlamda düşüncenin tohumlarını da ekebilecek ve özgürleşmeye giden yolu açabilecektir.

Özgürlüğün yasak olduğu kutsallı dünyada, kısıtlanmaya, baskı altına alınmaya çalışılan insan ve bilinci özgürleşebile-

cektir. Varlık böylece tabiatın içinde ve onun öncelikle bir unsuru olarak “kendi”ni, *isteğinin* doğrultusunda var etmeye çalışabilecektir artık. Bu anlamda *istek* erdemli olacaktır (Mathe-ron, 1988:51).

“Benin” mutluluk arayışı da bu aşamada erdemlidir. Bununla birlikte *istek* amaçlı eylem meşru olurken, insanın eski bir yanılsamadan kurtarılması temel şarttır. İnsan *isteğinin* gerçekleştirilmesi için kendisi gibi temel bir amaçla eyleme geçtiğini düşündüğü Tanrı’ya dönmemelidir. *Mezmurlar*’ında Davut Peygamber bile yanılgıya düşüp Tanrı’ya *isteğini* şöyle haykırmıştı: “Tanrım, benim duygularımı dinle; çılgılığım sana ulaşsın. Yüzünü ne olur benden saklama. Ruhumun arındığı o gün kendini benden saklama.”

Aklın önderliğindeki yeni insan Davut Peygamber gibi umutsuzca, kendine korku salana seslenirse mutlu olamayacaktır. Spinoza kutsalın gizinin perdesini aralamayı amaçlarken bu yanılsama ve korkuları ortadan kaldırmak isteyecektir. Ancak bu durumda tabiatın ve tanrısal olanın bir unsuru olarak insan özgürce *isteğini* arayabilecektir. “Neşeyi” *isteyebilecektir*. Ve bu *isteği* hem meşru hem erdemli olabilecektir.

Isteği, eylemin temel nedeni olarak meşrulaştırırken umuda gerek kalmamış bir sürecin gerçekleştirilmesinin peşinde olacaktır Spinoza. Umut çünkü korkunun diğer ucudur. Endişe-korku-umut sarmalı ruhun dalgalanmasına denk düşecektir Spinoza için. Bu gel gitte özgür düşünceye ve mutluluğa yer yoktur. Güvenli bir yaşantı gerekecektir o zaman. Spinoza da *istek* görölüyor ki, öncelikle yetersiz kalan, mantıksız olan dinsel açıklamanın, yerini bilimsel ve akla uygun açıklamaya bırakmasında somutlaşacaktır. Kendisine *yararlı* olanı arayacak insan, belki de “tanrısal cezadan” nasıl kaçınılacağını bilme *isteğinde* olacaktır.

Şöyle yazacaktır Spinoza: “Bireyi korkudan kurtarıp mümkün olduğunca güvenli bir yaşam temin etmek...” (Spinoza, 1965b) filozofun temel görevidir. Ruhun dalgalanmasına karşılık neşenin temeli olarak sükûneti önerecektir filozof ve umuda gerek kalmamış bir düzenin inşasının arayışında olacak-

tır. Özgürleşmiş *istek* modern zamanlarda yeni yapının temeli-
ni oluşturacaktır. Modern olan, iktisadi, toplumsal, siyasal ve
mutlaka etik düzeyde bu yeninin içinde biçimlenecektir. Ö-
zgürleşme yolundaki insan kendi varlığını var etme *isteğini* taşı-
yacaktır öncelikle.

Istek temel güç olarak insanın özünü oluşturacaktır. *Istek*,
her varlığın, tabiattan edindiği gücün, var olma gücünün ismi-
dir. Bu var olma gücünün, yaşama gücünün ismi “Conatus”dur.

Bedenle ruhun bir bütünlük içinde var olma enerjisine “co-
natus” ismini verecektir Spinoza. “Her şey kendi varlığında de-
vam etmek için muktedir olduğu bütün çabayı harcar,” diye-
cektir. Varlığın kendini var etme enerjisini, *isteğini* böyle isim-
lendirecektir. Tüm duyguların ve duygulanımların kaynağında
yer alacaktır bu anlamda *istek*. Özgürlüğün, hatta varlığın, bu
yer üzerindeki egemenliğini ilan etmesidir *istek*. Bundan dolayı
da hem kutsalın ötesindedir, hem de ahlâktan öncedir. Özgür
ve “ahlâksızdır” (*immoral*) kısaca.

Kendini var etme çabası önce kendini tanıma ve bilmeyi ge-
rektirdiğine göre varlığın içinde, akli olan varlık olarak insan,
diğerlerinden farklı bir şekilde bu aşamadan sonra bilinmeyi,
açıklanamayanı bilme *isteğinde* olacaktır. Bilme ve anlama *iste-
ği* bunların başında gelecektir. Bu da var olma *isteği* ile koştur-
zaten. Tanrısal eylemin ve doğanın dinsel açıklaması, kor-
ku üretip yeteri kadar da tatmin edici gelmeyince, var olma *iste-
teği* onu öncelikle bilinmeyi anlama çabasına sürükleyecek-
tir. Ancak olguların arasındaki doğal ilişkilerin anlaşılmasına
engel olacak bir yüksek zekânın varlığı, kutsal eleştirildiğinde,
doğal dünyanın zincirlerini ve gerekliliklerini anlamak müm-
kün olacaktır.

Ahlâk öncelikle budur. Bu son derece anlaşılır olacaktır;
Smith de felsefesini inşa etmeye yüz yıl sonra, “Önce sürpriz
vardı, insan önce şaşkındı, hayret içindeydi. Tabiatın her ola-
yından ürker ve onu bilmek, anlamak *isterdi*,” diye başlayacak-
tır. Mutluluk bu *isteğin* sonucudur ve varlığın kendini var etme
çabası ile iç içedir. Öyle ise insan neşeli olanı arayacaktır. Bilme
isteği, neşeli olanı arama *isteği* ile özdeşleşecektir bir anlamda.

Hoş olanı arayacaktır *istek*. Varlık kendisine üzüntü vereni değil, neşe vereni arayacaktır. *İstek*, varlığı neşelendirecek şeylere doğru yönlendirecektir. Mutluluk anlama ile gelecektir Spinoza'ya göre. Onun için ve sadece bu aşamada *isteğin* mutluluk arayışına yönelmesi de artık ahlâklı olacaktır.

Yeni insan artık “Tanrı-tabiatın” özünü, mistik olanda değil bilimsel yasaların derinliklerinde arayacaktır. Neşesi, varlığın özü ile *isteği* ile orantılı olacaktır böylece. Bu da son aşamada evrensel gereklilik zincirinin anlaşılmasında yatacaktır (Suhamy, 2011:126). Spinoza'nın “ben” in *isteğini* ve mutluluk arayışını meşrulaştırması kendi ahlâk teorisi ve siyaset teorisi için çok açık değilse de iktisat teorisi için son derece önemli olacaktır.

Örneğin Matheron'a göre de Spinoza'nın bütün bir tutkular ve ahlâk teorisi buradan, *istekten* başlayacaktır. Politik teorisi de bunun devamında oluşacaktır (Matheron, 1988:53). Kutsal olan, göksel olan bir kez yok edildikten sonra en zor olan başlayacaktır. Bu asıl özü, *isteği* inkâr etmeden yeni bir etik oluşturmak gerekecektir. Politik alan, toplumsal alan ve birey bu etğin üzerinde yükselecek ve kutsaldan arındırılmış tüm boş kalmış mekânı kapsayacaktır. Ekonomi politik de *isteğin* ve *arzunun* bilimi olarak aynı süreçte bireysel ve toplumsal varoluşun bilimi olacaktır.

Arzunun erdemsizliği veya yıkıcılığı

Bir zamanlar...

Evren bir bütündü ve bir merkezi vardı.

Artık ne bütün ne merkez var.

Ama hâlâ evrenden bahsedilebiliyor.

– Valéry, 2016:33

Yeni zamanlarda artık birey *isteği*yle kendinin farkına varabilecektir. Bu haliyle meşrulaştırılan *istek* hiç kuşku yok yepyeni risklere gebedir artık (Jaquet, 2004:41); kutsalın reddinde yeni bir dünya inşa edilirken, temel eylem nedeni olarak is-

tek alındığında yeni tutsaklık şekilleri belirebilecektir. Kendinden başka hiçbir referansı olmayan *istek* kaçınılmaz bir şekilde iktidarını ve gücünü yaygınlaştırma eğiliminde olabilecek, artık onun egemenliğindeki varlık, sürekli olarak hâkimiyet alanını büyötmeye çalışacaktır. Bu durumda kutsalın tutsaklığından kurtulan birey bu kez kendi esaretine düşebilecektir. Elde ettiğı özgürlüğü yitirebilecektir.

Ayrıca *arzuya* teslim olmuş varlık, kendi *arzusunun* tutsaklığındaki başka biri ile karşılaştığında bir çatışma ihtimali büyümüş olacaktır. *Istek* sınırsızca kendini büyöüp her yeri kapsama eğiliminde olursa toplumsallığın varlığı güçleşmeyecek midir? Hobbes'un temel problematiğine geri dönülecektir böylece; toplumsallığın var olma şartı ortadan kalkmış olacaktır bu şekilde.

Mutluluk arayışındaki *isteğin* neden olabileceğı bu riskler modern zamanların ufkunda ciddi bir endişe kaynağıdır. Bunlar Spinoza için olduğı kadar 17. yüzyıl Fransız ahlâkçıları için de cevaplanması gereken sorular olacaktır. Bu yüzyılın Fransız klasisizmi (mutlaka önce büyük usta Montaigne'den başlayarak, Corneille'den Racine'e, oradan Molière, La Bruyère ve Pascal'a) için de öncelik, "yeniden keşfedilenin", insanın ahlâki kategorilerinin anlaşılması ve yeniden inşasıdır (Lafont, 1992).

Aklın tanrısal olmaktan çıktığı bu dönemde, dışarıdan benimsenilen etik artık dayanaksız kalınca, bu kez yer üzerindeki varoluş biçiminin tanımlanması ve beliren yeni endişelerin giderilmesi temel sorun olacaktır. Augustinizmin günahlı dünyası ve onun etiğinden yola çıktıktan sonra hümanizmanın evrensellik arayışında ahlâk kategorilerinin de evrensel olacağı tezinin savunusunda olacaktır bu dönem klasisizmi (Lafont, 1992:XIII). İnsan merkezli bir dünyanın, özellikle ahlâki düzeydeki temelleri bu dönemin klasik yazarları tarafından atılmaya başlanacaktır. Özgürleşmiş *isteğin* neden olduğı endişeden yola çıkılacak ve göksel olmayacak bir etiğin içinde insanın öz dinamiklerinden kurgulanacak etikte iyi ve kötünün anlamı aranarak, bireysel ve toplumsal varoluşun nasıl mümkün olabileceğinin kurgusu yapılacaktır. İnsana dair karamsar bir bakış bu okulun felsefesine genel olarak hâkim olacaktır.

Spinoza önce Fransız klasiklerin kötümser yaklaşımını paylaşacaktır. *Istek* çeşitli durumlarda tutku haline dönüşebilecek ve kişiyi kölesi haline getirebilecektir. Denetimsiz *istek* kendini yaygınlaştırmaya eğilimli olabilecektir. Her yeri kaplamak isteyecektir. *Arzu* veya *ihtiras* olarak adlandırılabilir bu duygu kuşku yok erdemli değildir artık. Bu dönüşümün önemli nedenlerinden biri taklit olabilecek ve temel değilse de görmezden gelinmeyecek bir eylem nedeni olarak belirebilecektir (Brykman, 1972:78). Şöyle diyecektir Spinoza: “Bize benzeyen ve hakkında hiçbir şekilde bir fikre sahip olmadığımız birinin bir duygusu olduğunu hayal edersek, sadece bundan dolayı ona benzer duygular hissederiz.”

Taklit süreci ile *istek* yön değiştirebilecektir. Yine şöyle yazacaktır Spinoza: “Kendimizde veya sevilen şeyde, ya onu ya bizi sevinçle duygulandırdığını hayal ettiğimiz şeyi kabul etmeye çabalarız ve tersine ya onu ya bizi kederle duygulandırdığını hayal ettiğimiz her şeyi de inkâr etmeye çabalarız.” Sevinçle kabul edilen şey eğer bizde mevcut değilse ona sahip olma *isteği* de kışkırtılmış olabilecektir bu şekilde. *Istek* artık başka birinin sahip olduğunu *arzulamaya* dönüşmüş olabilecektir. *Istek arzuya* dönüşecektir böylece. Buradan itibaren *arzu* (*envie*) olarak niteleyebileceğimiz ruh halindeki varlık hayran olunma, beğenilme arayışında olacak, karşı taraf da bunu gördüğünde bu kişiliği taklit ederek aynı tatmine ulaşmaya düşleyecektir.

Arzu artık *isteğin* yerini almıştır. Varlık varlığını taklitle var etme çabasıdır. Rousseau’nun deyişiyle insanın kendi içindeki *saf isteği*, yerini başkasını kıskanmaya, taklide bırakmıştır (Sarfati, M.ve Özel, H., 2016:49-81). Taklit ciddi bir eylem nedeni olduğunda, *saf* ve *doğal* eylem nedeni yok edilmiştir; varlık artık varlığının özünü korumak amacını aşmıştır. *Istek* dış dünyadan gelen etkilerle erdemli olma niteliğini yitirip, başkasını taklit yolu ile tutkuya, *ihtirasa* dönüşmüştür. Taklit eden, sonraki aşamada muhtemelen beğeni toplama ve seçkinleşme *arzusu* ile bu kez taklit edilen olmak isteyecektir. Süreç içinde tutkular gelişeceklerdir. Tutku, varlığın özünü ele geçirecektir.

Duyguların taklidi, bir yandan insanın başka biri ile ilişki kurma biçiminde temel bir etken olurken, bir yandan da denetimsiz kalabilmiş *istekle* birleştiğinde akıl devre dışında kalacaktır. İhtiras ve tutkuların sınırsız bir şekilde, bedeni ve ruhu ele geçirmelerinin önünde hiçbir engel kalmayacaktır böylece.

Arzunun denetimindeki varlığın eylemi aklın denetiminde değildir. Bu durumda herkesin herkesle çatışması kaçınılmazdır artık. Bununla birlikte Spinoza için, *isteğin* yerini *taklide* bırakması süreci her zaman çok da anlaşılır olmayacaktır: Taklidin yasaları çok açık değildir. Tutkuları ve *arzuları* ile eyleme geçen, kuşkusuz karar alma süreçlerinde etkin olamayacaktır; parçalanmış ruh ve beden tutkuların karanlığında savrulacaklardır.

Spinoza şöyle diyebilecektir o zaman: “Bu türden bir *isteğe* kendimi teslim etmek, kuşkusuz yaralar beni.” Spinoza’nın *arzunun* egemenliğine reddi, anlaşılıyor ki temelde iki nedenden kaynaklanacaktır: İtiraz önce özgürlüğe ilişkin olacaktır. Varlığını ısrarla muhafaza etme tabiatla uyum içinde olmak anlamına geldiğinden övülesidir. Akıl bu çabada etkindir. Özgürlük aklın olduğu ve temel *isteğin* inkâr edilmediği bu yerde olacaktır. Özgür insan, tensel veya maddesel bir duygu sarmalına, ihtirasa, kısaca *arzuya* kendini bırakmayandır. *Arzunun* karanlık dehlizlerinde kaybolmayandır. Varlık varlığının temel nedenini bu karanlığın içinde yitirecektir; varlık *arzusunun* doymazlığında artık mutlu değildir. *Arzusunun* susuzluğunu gideremeyecek ve erdemsizliğin üzüntüsünden kurtulamayacaktır. Özgürlüğün olmadığı yerde neşe olamayacaktır çünkü.

Kutsalın esareti yerini bir yenisine bırakmıştır. Zihinsel veya bedensel her tutku hüsrandır. Kutsala dair önyargıların tutsaklığı ile maddi birikim *arzusunu* veya tensel ihtirasın esareti arasında hiçbir fark olmayacaktır. Arzu köleliğe sürükleyecektir varlığı. Maddi kölelik, ruhsal olanla birleşecektir. Varlık saf *istekten* uzaklaştığında tabiatın uzaklaşmış olacak ve kölelik düzenini meşrulaştıracaktır. Tabiatın unsuru olarak saf var olma *isteğini* aştığında mutsuzdur, sonsuz *arzuya* teslim olduğunda neşeyi bulamayacaktır. Köle olan neşeli olamayacaktır. Sonsuz

egemenliğin arandığı toplumsal yapılarda köleliğin varlığı kaçınılmaz olacaktır.

Buradan itibaren Spinoza'nın *arzuya dönüşmüş isteğe* diğer itirazı eklemenecektir. Şiddet sürekli egemenliğin peşinden koşup onu yaygınlaştırmaya çalışan için kaçınılmazdır. Şiddetin olduğu yerde varlığın özgürce neşesini araması, kendini serbestçe rastlantılara bırakması mümkün değildir. Neşe ve mutluluk rastlantılarla birlikte akılla elde edilen bilgi ve arkadaşlıkla mümkün olacaktır (Spinoza, 1965b:35). Baştaki endişeli duruma geri dönüşmüştür. Kutsalın korkusu yerini yeni korkulara bırakmıştır.

Spinoza bu aşamada Fransız ahlâkçıların kötümserliğinden ayrılacak felsefesi ile tutarlı bir biçimde iyimser bir perspektifte çıkış yolunu gösterecektir. Var olandan hareket edecektir. Bu var olanın mekanizmaları içine hapsolmak değildir. Evet, varlığın özü, isteği olan güç (*conatus*) Spinoza'nın ontolojisinde önce belli bir yön içermeyip kendine hoş geleni, yararlı olanı arayacaktır. Fakat ondan hemen sonra da akıl mutlaka devreye girmelidir. Bilinç bunu başarmalıdır. Tüm sorun bu aşamada insanın diğer etkileyici nedenler arasında nasıl daha etkin bir hale gelebileceğidir. Bu çok temel unsuru gözden kaçırmamak gerekecektir. Rastlantı aşamasında, akılla ilişkisinin olmaması eylemin bütününde bunun böyle devam edeceği anlamına gelmeyecektir.

Tabiatın mutlaka bir unsuru olarak varlık aklı ile etkin de olacaktır. Burada Spinoza'nın ütiliter değil anti-ütiliter yaklaşımı açıktır. Spinoza için çözüm başlangıcı Rousseaucu tarzda bireyin içine kapanması değil tersine daha sonra Smith'in önerdiği "öteki" ile karşılaşmada yatacaktır.

Spinoza için *istek* her şeyden önce olduğuna göre hatta belki de Misrahi'nin deyişi ile önce *istek* olduğuna göre, bireysel ve toplumsal varoluşun temelinde de bu böyle olacaktır. *Eti-ka*'da olduğu gibi *Politik İncelemeler*'inde de insan isteği temel hareket noktasıdır. *Istek* öncelikle varlığın neşesinin arayışındadır. Rastlantıları bilinçsizce sadece bunun için toplayacak ve bunu yaygınlaştırma eğiliminde olabilecektir. Fakat başka bi-

riyle, onun isteği ile karşılaştığında durup durumunu yeniden değerlendirme ihtiyacı belirecektir. Değerlendirme önce kendi üzerine yeni baştan düşünmektir ve buradan itibaren aklın gerekliliğine kuşku yoktur. Ancak kendi duygu ve duygulanımlarının bilincinde olabilen varlık kendini yeni baştan düşünebilir çünkü.

Düşünmek aklın duyguları düzenleyebilme gücüdür her şeyden önce. Rasyonalite budur. Sadece bu anlamda varlığın yararını kavrayabilmesidir. Başka varlıklarla kendi ilişkilerini düzenleyebilmek hesap yapabilmenin temel göstergesi olacaktır. Rasyonalite sayesinde varlık yalnızlıktan toplumsallığa geçecektir. Rasyonalite sonsuz egemenlik veya sonsuz çıkar gözetmek olmayacaktır bu durumda. Şöyle diyecektir Spinoza: *Eti-ka*'mızda gösterdik ki, insanlar genel olarak duygularının egemenliğindedirler. Yine de gösterdik ki, akıl duygulara karşı olan savaşımını kazanıp onları ılımlılaştırabilecektir." (Spinoza, 1978)

Doyumsuz arayış olmayacaktır Spinoza'da mutluluğun tanımı bu durumda. Rasyonalite sonsuz arayışı ılımlılaştırmalıdır. Rasyonalite öyleyse önce Spinoza'nın ünlü prensibi, "caute"dir, temkindir. Smith'in insanının da davranış ilkesi olacaktır temkin (*prudence*). Sonsuz ve bilinçsiz çıkar arayışı, tutku haline dönüşmüş *istek* şiddet içerip karşısındakini de aynı şekilde davranmaya kışkırtacaktır.

Varlık gideremediği susuzluğun peşinde mutsuz olacak ayrıca karşı tarafla muhtemel bir çatışmanın tedirginliğini yaşayacaktır. Anlayacaktır ki kendiyle ve karşı tarafla anlaşmak zordur. Toplumsal anlaşma gerekliliği doğduğunda varlık *arzusunu* sınırlandırmak zorundadır artık. Rousseau'nun tersine vahşi haldeki insan bunu kendi gücü ve aklı ile yaptıkça daha neşeli bir hale gelecektir.

Varlığın temel amacı mutluluk, ancak arzunun denetim altına alınması koşulu ile sağlanabilecektir bu durumda. Akıl ancak *isteğin* ve mutluluğun teminatı olmuştur burada. Tabiatın sadece bir unsuru olarak büyük bir ihtirasla toplumda egemenlik arayışında olan da gücünün ancak belli sınırlar içinde kala-

cağını kavramalıdır. İnsan Spinoza'nın deyişi ile bir imparatorluk içinde imparatorluk değildir (Spinoza, 1978). Aklın denetiminde olmayıp kendini evrenin merkezinde sanan insan, Spinoza'ya göre: "Cahil, dış nedenlerin etkisi altında hiçbir zaman ruhunu tatmin edemeyen, kendi bilincine sahip olamayan, Tanrıdan ve şeylerden habersiz olandır..." (Spinoza, Ethique, 1965:V, prop. XLII, scolie) Bireysel varlık için doğru olan, tek bir zihin olarak tahayyül edilebilecek olan toplumsal varlık için de geçerli olacaktır. *İsteğinin* gücünün bilincindeki varlık bir yandan kendi anarşik tutkularına öte yandan şiddete karşı rasyonel bir bütünlük oluşturacaktır.

Ekonomi politik keşfedilirken

Spinoza'yı insan tabiatının gizini, kutsalın yerine felsefenin penceresinden görmeye ve *Etika'yı* bu amaçla yazmaya iten muhtemel nedenlerin başında kendisini çocukluğundan itibaren içinde bulduğu Yahudi dininin öğretisinin eleştirisi ve reddi gelecekse de, bir diğer nedeni 16. yüzyılın sonlarından itibaren batıda oluşmaya başlayan yeni bir dünya olacaktır. Yeni olan, zihinsel düzeyde olduğu kadar maddi düzeydeki değişimleri de içerecektir.

Yeni dünya, yeni bir küresel sistem demektir; Amsterdam'da yeni bir küresel sistemin temelleri atılmaktadır. Yeni olanın, her düzeyde ilk sahneye konulacağı dünya kentlerinden biri olacaktır burası. Venedik ile birlikte dünyanın büyük merkezlerinden biridir artık Amsterdam; tüccar bir kent olarak anılacaktır nerede ise. Modern zamanların ufkunda yeni bir varoluş biçiminin laboratuvarı olacaktır sanki burası. *Zenginlik* bu yeni dünyanın amacı ve anlamıdır artık. Amsterdam'ın limanlarına dünyanın dört bir tarafından mallar gelmekte, gemiler boşaltılmakta ve yeniden yüklenenlerle dünyanın dört bir yanına yelken açmaktadırlar (Minc, 1999:31). Baş döndürücü bir hareketlilik ve hız yaşanmaktadır bu şehirde. Hız özgürlük gerektirecektir. Merkantilizmin tüccarı yavaşça devlet himayesinden sıyrılmak isteyecektir. Özgürlük ve tolerans

yalnız felsefe için değil, liberalizme doğru gidiş için de gerekli olacaktır. Ve tabii sonunda geleceğin büyük sisteminin, kapitalizmin, temellerinin atılması için büyük bir serbestleşme kaçınılmaz olacaktır.

Zenginleşme ve özgürleşme arasındaki karmaşık ilişki Amsterdam limanını muhtemelen uzaktan da olsa seyreden Spinoza tarafından da gözlemlenecektir. Kutsalsız bir dünyanın temellerini atmaya hazırlanan Spinoza'yı bu ilişkinin endişelendirmemesi mümkün değildir. Fakat şimdilik "neşe"nin filozofu yeni bir çağın inşasının öncesinde Amsterdam'dan esinlenecek ve kutsalsız, kozmopolit bir kent olarak burayı düşleyecektir (Méchoulan, 1991:21).

Mübadeleinin, kutsalın gölgesi olmadan özgürce yapılmasını överek şöyle yazacaktır: "Amsterdam kenti büyük bir özgürlüğün olumlu sonuçlarını tecrübe etmiştir. Diğer bütün halklar onun olumlu kazanımlarına hayrandırlar. Bu muhteşem cumhuriyette ve kentte çeşitli halklardan ve dinlerden insanlar mükemmel bir uyum içinde yaşıyorlar. Herhangi bir şeye yatırım yapmaya karar verdiklerinde insanlar sadece iş yapacakları kişinin maddi durumunu dikkate alıp ona güvenip güvenemeyeceklerini anlamaya çalışıyorlar. Onun dışında ne dinleri ne de siyasal görüşleri ile ilgileniyorlar." (Méchoulan, 1991:32)

Spinoza düşlediği özgürlükle bir siyasal-iktisadi sistemi bütünleştirebilecek midir?

Modern dönemler fizik bilimlerdeki inanılmaz gelişmelerle açılacaktı. Sosyal bilimlerin bunu takip etmesi kaçınılmazdı artık. **Zenginliğin** ve sonsuz çıkarın biliminin (!) "bir insan bilimi" olarak bu dönemde keşfedilip ilk ürününü vermesi kuşkusuz rastlantı olmayacaktır. Geleceğin gözde biliminin temeli bu dönemde atılacaktır. Kendine özgü bir dil ve mantık içinde gelişmeye başlayacaktır bu bilim. Para ve kredi teorileri, sermaye teorileri yine kendine özgü bir biçim içinde hızlı bir seyirle **zenginliğin** bilimini oluşturma yolunda olacaktır artık. Olguların eski anlaşılma-yorumlanma şekli yerini yenilerine bırakacaktır. Var olan iktisadi bilgi pozitif bir çerçevenin içinde yeni baştan düzenlenecektir. Bir anlamda J. Schlanger'in deyişiyle bili-

mi ve kültürü birbirine bağlayan yeni bir bilgi biçimi bu yeni bilime de damgasını vurmak üzeredir artık (Schlanger, 2000).

Bilginin psikolojisi, bilinçle bilinçsizliğin ikileminde yeni buluşlara giden yolu açacak ve bu da yeni keşfedilecek Ekonomi Politik Biliminin temel varsayımlarını oluşturacaktır. Modern zamanların başında kendini yeni keşfeden “ben” artık dış dünyayı da keşfetmeye soyunacaktır (Sarfati, 2009:4). “Ben”le dış dünya karşılıklı ve hiç durmadan birbirini dönüştürecek tir artık.

Istek artık *zenginleşme isteğinde* somutlaşarak modern zamanlara damgasını vurmaya soyunmaktadır. Bunun biliminin yapıp yöneticinin yararlanmasına sunmak gerekmektedir. Rahip Saint-Pierre 18. yüzyıl başında yayınlacağı “Bağımsız Devletlerin Yönetimine Dair” isimli yapıtında, “insan aklını çocukluk döneminden kurtarmak, yönetim bilimini de emeklemekten kurtarmak anlamına gelmektedir,” derken mutlaka *zenginliğin* yönetiminden bahsetmiş olacaktır. Bu önerme “ekonomi politik biliminin” temel problematiğini oluşturacaktır; çözümü de yine Saint-Pierre’in şu varsayımından hareketle aranacaktır: “Mademki bütün avantajlar, bütün zevkler parayla ölçülebilir, o zaman bundan daha mükemmel ölçüt aramaya gerek var mıdır?” (Dornier, 2011)

Saint-Pierre şöyle devam edecektir: “Siyasal söylemleri büyük Descartes’tan sonra bir tür matematiksel hesap haline dönüştürdük.” (Dornier, 2011)

Ekonomi politik bilimi henüz keşfedilip, yapılandırılma sancılarını çekerken matematikle sınırlı ilişkisi de böylece oluşmaya başlayacaktır. Matematik, ölçülebilir olmanın temel referansıdır. *Zenginlik* ölçülebilir olandır. Molière’in “Cimri”si tüm zamanını parasını saymakla geçirmektedir. Matematikle *zenginlik* arasındaki ilişki açıktan kurulmaktadır böylece.

Yeni bilimin, ekonomi politiğın asıl unsurları belirlemektedir artık. Spinoza’nın mutluluk arayışı hızla *zenginlik* arayışı ile özdeşleşecektir. Rasyonalite (Spinoza’nın tanımından çok farklı olarak) bu hedefler için bir araç olacaktır. Artık *zenginlik* gibi mutluluk da kantitatifdir (Citton, 2000).

Ölçülemeyenin var olamayacağı bir dünyaya girilmektedir. Var olmanın *zenginlikle* özdeşleşebilmesi, varlığın sahip olmayla var olabileceği anlamına gelecektir. Varlık *zenginliği* ile orantılı olarak tanımlanabilecektir artık. Boisguilbert aynı dönemde *servetin* sınıflar arası dağılımından hareket ederek bir uzmanlıklar hiyerarşisi oluşturmaya soyunacaktır (Cadet, 2010). Bunun tepesinde politika, hemen altında iktisat coğrafyası yer alacaktır. Henüz ekonominin yeri hiyerarşik sıralamada siyasetin altındadır. Asıl olan *şimdilik* siyasettir. İktisadın tümünden egemenliğini ilan edeceği 20. yüzyılın başı henüz uzaktadır. Fakat o dönemde olacakların köklerini ekonomi politigin bu kuruluş döneminde aramak gerekmemekte midir?

Yapıtına *Ekonomi Politik* ismini vermek ve “*zenginleşme isteğinin*” bilimini böyle adlandırmak ilk olarak Montchrestien’e ait olacaktır; 1615’te yazdığı dört ciltlik kitabına Montchrestien *Ekonomi Politik* ismini verecektir (Montchrestien, 2012). Bu kitapla daha önce birbirinden ayrı duran kavramları ve bilgileri birleştirecektir.

Aristo için “ev yönetme sanatı”nı aşmaması gereken ekonomi politigin anlamı temelden dönüşecektir bu süreçte. Aristo ve Xenophon’un ev yönetimi ile kent yönetimi entelektüel açıdan birbirlerinden ayrılırlar önermelerine karşılık, Montchrestien “*zenginlik edinme sanatının*” devlet ve ev yönetimi için benzer ilkeleri içerdiğini savunacaktır (Xénophon, 2008).

Aristo’nun antik çağlarda ekonominin siyasete taşmasının karşısında duyduğu tedirginlik artık yeni çağlarda gerilerde kalacaktır. *Zenginleşme isteği* yavaşça ihtirasa dönüşerek yönetime hâkim olacaktır.

Spinoza’nın ihtiras-mutsuzluk ilişkisi belli ki, kaçınılmaz olarak keşfedilme aşamasında olan bu bilimin satırları arasına girmeyecektir. Bireysel ve toplumsal tahayyüller bu bilimin satırları arasında çok rahat okunabilen *zenginleşme tutkusunda* bütünleşeceklerdir. Ekonomi-politikle, ev ekonomisi anlamından sıyrılan ekonomi artık siyasallaşacaktır. Siyasetin, varlık nedeninin *zenginleşme* amaçlı olmasına giden yol açılacak-

tır böylece. Devletin ve zenginliğin sonsuzluğu yeni zamanların iki büyük imgelemini oluşturacaklardır.

Zenginleşme arzusu yerden gök kubbeye her şeyi kapsayacaktır. Modern zamanların yeni kutsalı belirginleşmektedir. Yeni kutsalın bir de kutsal kitabı olacaktır. Yeni Kitab-ı Mukaddes'in ismi "Ekonomi Politik" olarak verilecektir.

Montchrestien için malların ticareti zenginliğin dolaşımını, o da ekonominin bütününe oluşturacaktır. Ticaret öylesine önemli olacaktır ki, Cantillon'un *Ticaret Üzerine Denemesi*'nde neredeyse tüm toplumsal ilişkiler anlatılmış olacaktır demek yanlış olmayacaktır.

Her ne kadar burada fizyokratların dünya kavrayışı kastedilecekse de ekonominin veya o dönemdeki ismiyle "Ekonomi Politigin" zenginliğin bilimi olarak oluşumunun açık bir kanıtı olacaktır bunlar.

Gerçekten de 17. yüzyıl bitiminden itibaren, Quesnay ve fizyokratlarla birlikte bir bilim olarak ekonomi politigin temellerinin atılması rastlantı olmayacaktır (Qesnay, 1991). "Ekonomist" bu dönemde sahnedeki yerini alacak ve modern zamanların temel aktörü olacaktır (Citton, 2000:24). Ekonomist zenginliğe bu durumda mutluluğa (!) giden yolu inşa etmeye koyulandır. Modern zamanların temel problematiklerinden zenginleşme, fizyokratların biliminin de temel sorunsalını oluşturacaktır. Zenginliğin üretimi, tüketimi ve paylaşımı bundan böyle bilimsel düzeyde ele alınacaktır. Rasyonalite bu bilimin temel aksiyomu olacak ama bunun Spinoza'nın verdiği tanımla bir ilişkisi olmayacaktır. Rasyonalite Spinoza için isteğin sınırını aşmamasının bir teminatı ve neşeye yönelmesinin bir aracı iken ekonomi politik biliminde salt isteğin kendini gerçekleştirmesinin bir aracı olacaktır. Rasyonel olan bu bilimde genel olarak durmaksızın zenginliğin artması için gerekli eylem ve düşünce biçimidir artık.

Zenginleşme isteği kendi bilimini yaratmaya koyulacaktır. İlginç bir şekilde ekonomi politigin henüz inşa sürecinin başında Montchrestien şöyle bir not düşmüş olacaktır: "İnsanları yönetmenin en kolay yolu onların eğilimlerini, tutkularını ve alış-

kanlıklarını bilmektir. Bu şekilde onları istenilen yere götürmek mümkün olacaktır.” *Zenginleşmenin* bilimi bir anlamda ihtiras ve çıkarların bilimi olacaktır. Bu bilim sayesinde insanların tutku ve çıkarları yönlendirilebilecektir. İnsanların yönetimi modern zamanlarda *zenginleşme* tutkularının kışkırtılmasında yatacaktır.

Ekonomi politik bir tutkular ve tabii çıkarlar bilimi olarak olgunlaşacaksa çıkarlardan bahsetmek de kaçınılmaz olarak değişik grupların ve sınıfların kendilerine özgü eylem dinamiklerinin olduğunun kabulü anlamına gelecektir. Henüz itiraf edilmek istenmese de sınıf çatışması ihtimali böylece dile getirilmiş olunacaktır.

Spinoza’nın sonsuz egemenlik ihtirası şiddete gebe dir önermesi ekonomi politiğin konteksti içinde hemen doğrulanmış olacaktır böylece. *Etika*’nın yazarının *arzuların* çatışması sorunu *zenginleşme* sürecinde ekonomi politiğin laboratuvarında incelenmeye alınmıştır sanki.

17. yüzyıl ahlâkçıların “insan tabiatı analizi” Montchrestien’le yeni bilimin problematikleri arasına girecektir; La Bruyère’den Molière’e, yapılan analizlerle ekonomi politiğin temelleri inşa edilecek, insan tabiatı ve onu oluşturan tutkular, ihtiraslar, *zenginleşme* amaçlı bir bilim olarak ekonomi politiğin yönteminde bir hareket noktası oluşturacaktır (Sarfati, 2014).

“Ben”in büyük analisti Spinoza için insan ihtirasının üzerine oturtulmaya çalışılan bu bilimin geleceği muhtemelen Carlyle’nin de daha sonra işaret edeceği gibi “kasvetli” görünecektir. Yine de ekonomi politiğin “mülk edinme” sanatı veya “*zenginliğin*” bilimi olarak Fransa’da belirmesi için asıl 1760’ları beklemek gerekecektir. Aynı tarihlerde İngiltere’de Mandeville *Arılar Masalı*’nı çoktan yazmıştır bile. Hikâyede bireysel erdemsizliklerin toplumsal açıdan nasıl olumlu bir sonuç verdiği anlatılacaktır. *Zenginlerin* hesapsızca ve rastgele harcamalarının, lüks tüketim *arzularının* iktisadi ve toplumsal yaşamı nasıl canlandırdığı çok net bir şekilde dile getirilmektedir burada. Bu *zenginlik* Citton’un da işaret ettiği gibi eğer sürekli kайдan taşarak her tarafa yayılacaksa erdemsizlik önemli olma-

yacaktır. Toplumsal refah böylece erdemsizlik üzerine kurulmuş olacaktır.

Ekonomi politik bilimi ile *zenginlerin* harcamalarının, lüks tutkularının, *arzularının*, toplumun alt tabakaları için, yoksullar için gerekli olduğu savunulabilecektir artık. Fizyokrat Le Mercier de La Rivière şöyle yazabilecekti: “Mal sahiplerinin emrinde çalışanlar, onların haz duyma ve zevk alma duygularını arttıracak yöntemler ve ürünler bulmalıdırlar. Onların mutluluklarını artıracak yöntemler keşfetmelidirler. Mal sahiplerinin mutluluğu ve duydukları haz artarsa çalışanların mutluluğu ve hazzı da artar.” (De La Riviere, 2010)

Fransız aydınlanmasının ünlü düşünürü Voltaire, bir tüccarın malını satışını şöyle anlatacaktır: “Fiyatları pahalılaştıran şey insanların boş *zenginliklere* duydukları özentiden başka bir şey değildir bayım. Burada asıl olanı veya olmayanı aramaya gerek yoktur. Ancak bu lüks ve gereksiz mal yığınının satılması sayesinde yüz tane işçime iş buluyorum.” Satıcı ilerleyen sayfalarda devam edecektir: “Ancak bu sayede kendime güzel bir ev, güzel bir at arabası satın alıyorum. Sanayiye canlandıran işte budur: zevkler, dolaşım ve bolluk...” (Voltaire, 1746).

İlerleyen bölümlerde Voltaire’in kahramanı şu kanaate varacaktır: “Her şeyin gereksiz ve fazla olanı çok iyidir. Daha önce çok karşı olduğum finans patronlarının *zenginliği* son derece önemli ve yararlıdır. Paraya ihtiyacı olan imparator doğal yollardan altı ayda bulabileceği kaynağı bunların sayesinde bir saatte bulacaktır. Büyük bulutlar sonuçta yağmurla topraktan aldıklarını geri vereceklerdir.” (Voltaire, 1746)

Yeni bilimle Spinoza’nın *arzusun* egemenliğine reddi redde-dilecektir. İhtiraslı *zenginlik* arayışı övülecektir. Spinoza’nın tutkunun özgürleşmeye engel olduğunu ileri sürmesi, ekonomi politik bilimi için herhangi bir anlam ifade etmeyecektir; ihtiraslı *zenginlik* arayışının bireysel ve toplumsal düzeyde erdemli olduğu ileri sürülebilecektir. Tutkunun bedeni ve ruhu ele geçirmesinin yaratabileceği bireysel ve toplumsal çöküntüler bu bilim için geçerli olmayacaktır. Voltaire’in bireysel *zenginliğin*, sonuç itibarıyla toplumsal iyiliğe yol açacağı varsayımından yo-

la çıkacak olan ekonomi politik bilimi 20. yüzyıl yaklaşırken erdemle ilişkisini yavaşça yitirecektir.

Sonsuz ihtiras ve sonsuz *zenginlik* övünülesi bir eylem biçimi olacaktır bu bilimde. Filozofun önerisi dikkate alınmadan, insan tabiatının bu yönde tanımı bir aksiyom yapılacak ve buradan yola çıkılacaktır. Sanki Fransız ahlakçıların insana dair kötümser yaklaşımlarından yola çıkacaktır ekonomik politik.

Halbuki dönemin filozoflarından La Bruyère'in kötümserliğe ilişkin tespiti şöyle olmayacak mıydı? "*Zenginlerin lüksü yoksulların sefaletine hakaret gibidir. Bir tür utanma duygusu kaplıyor içimi. Bazı yoksullukların arasında mutlu olduğum zaman utanıyorum.*"

Arzunun dipsizliğinde, anarşik tutkuların gel gitinde, akıldan bahsedilemeyeceğinin vurgusundaki Spinoza'nın yanında La Bruyère de insan tabiatını genel olarak kozmosun bir unsuru olarak düşünecek ve ekonomi politik biliminin temel varsayımını reddetmiş olacaktır.

Filozofun akıl ve mutluluk tanımları dışında yol alacaktır ekonomi politik bilimi, bu belli olmuştur aruk.

Sonuç

Tarımsal toplumlar durmaksızın kalori eksikliği yaşayacaklardır. Modern toplumlar ise bir anlamda sürekli *zenginleşme* eksigi içindedirler. Hiç durmaksızın *zenginleşme* açlığı çekmektedirler. Sürekli, yeteri kadar *zenginleşemedikleri* yanılsamasını yaşayacaklardır. En eski toplumsal yapılardan biriyle günümüz toplumsal yapısı arasında bu trajik bir benzerliktir. Sürekli kaçan ufku yakalama peşinde ilginç bir görüntü vermektedir bugün en azından insan toplumunun bir bölümü.

Dünya toplumunun en yoksul kesimini dışarıda bırakıp, ortalama bir çizgi çekildiğinde insan varlığının bitmeyen ve tatmin edilemeyen bir *zenginlik arzusu* içinde olduğu açıktır. Arzu edilen *zenginlik* düzeyine her varıldığında orası değersizleşmekte ve kaçan ufka doğru koşulmaya devam edilmek istenmektedir. Bu durumun nedeni psikanalizden antropoloji-

ye, felsefeden iktisada değişik disiplinler tarafından irdelenmeye çalışılmalıdır.

Spinoza *isteğin* neredeyse varlığın kendisiyle birlikte var olduğuna işaret edecektir. Tabiatın bir unsuru olarak insan, *isteği* ile var olacak ancak modern zamanlarda özgürleşme ile birlikte kendinin ve onun bilincine varacaktır. Doğal olarak bu önermenin tersi de doğru olacaktır. Bu andan itibaren ise *istek* tatmin edilemeyen bir nitelik kazanıp *arzuya* dönüşebilecektir. Spinoza'nın gözüyle bu patolojik bir sonuçtur. Kuşkusuz içinde yaşanan büyük kapitalist sistem de diğer nedenlerin yanında bundan sorumlu olacaktır; sistem var olmayan *istekleri* de üretebilecektir mesela.

“İktisadın dünyasında” da bu böyle olacaktır.

İsteğin varlığının özgürleştirici aşamadan köleleştirici aşamaya geçişinin nedenleri çok derinlerdedir. Bununla beraber insanın ve toplumun arkaik ve karanlık dehlizlerinde bu bilinmezliğin yanında bugün açık olan bir şey vardır. Modern zamanlardan itibaren ekonomi politik bilimi sonsuz *arzunun* meşrulaştırılmasına bir anlamda cevap aranacak dönemin ürünü olacaktır.

Sonsuz *arzu*, sonsuz egemenlik ihtirası demektir aynı zamanda. Spinoza, sonsuz egemenlik arayışının, başka biriyle karşılaşan insanın rasyonalitesi ile önlenebileceğini düşünmüştü. Sonuç itibari ile tabiatın bir unsuru olan akıl başka biri ile çatışarak varoluşunu tehlikeye atmak istemeyecekti. İktisat biliminin “rasyonel ajanının” Spinozacı bir rasyonalite ile ilişkisinin olmadığı açıktır. Bu durumda ister istemez değişik rasyonalite algılarının var olup olamayacağı düşünülecektir. İktisat biliminin birçok varsayımını olduğu gibi sürekli çıkar kollayan rasyonel ajan varsayımını tepeden tırnağa gözden geçirmesi gerekmektedir bugün.

KAYNAKÇA

Brykman, G. (1972), *La Judéité de Spinoza*, Paris: VRIN.

Cadet, F. (2010), *Pierre de Boisguilbert, Précurseur des économistes*, France: Nabu Press.

Chantal, J. (2004), *L'unité du corps et de l'esprit*, France: Quadrige: Puf.

- Citton, Y. (2000), *Portrait de l'économiste en physiocrate*, Paris: L'Harmattan.
- De La Riviere, L. M. (2010), *L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*, France: Print Editions.
- Dornier, C. (2011), *Projets de l'abbé Castel de Saint Pierre (1658-1743)*, France: Presses Universitaires de Caen.
- Epicure (2009), *Lettre à Ménécée*, France: Flammarion, GF.
- Gauchet, M. (2007), *La Révolution moderne I*, Paris: Gallimard.
- Gürbüz, B.; Özel, H. ve Sarfati, M. (2016), *Liberalizmi Yeniden Düşünmek*, İstanbul: Efil Yayınevi.
- Hobbes, T. (2014), *Léviathan*, Paris, France: Poche.
- Jaquet, C. (2004), *L'unité du corps et de l'esprit*, France: Puf.
- Lafont, J. (Dü.) (1992), *Moralistes du XVII Siècle*, Paris, France: Robert Laffont.
- Matheron, A. (1988), *Individu et communauté chez Spinoza*, France: Les éditions du Minuit.
- Méchoulan, H. (1991), *être juif à Amsterdam au temps de Spinoza*, Paris, France: Albin Michel.
- Minc, A. (1999), *Un Roman Juif*, France: Gallimard.
- Misrahi, R. (2003), *Le Sujet et Son Désir (Pleins Feux b.)*, Paris.
- Montchrestien, A. (2012), *Traicté de l'économie politique*, France: Sciences sociales.
- Pelluchon, C. (2005), *Leo Strauss une autre raison d'autres Lumières*, Paris, France: Librairie Philosophique J. Vrin b.
- Qesnay, F. (1991), *Physiocratie*, Paris: Garnier-Flammarion.
- Sarfati, M. (2009), *Ekonomi Politigin İnsanı Kimdir?*, İstanbul: Derin Yayınları.
- Sarfati, M. (2014), "17. Yüzyıl Fransız Klasiklerinden Smithyen Ekonomi Politige 'Karakter' ve Analizi", D. G. Aydın ve Ç. Akdere (der.), *Edebiyattaki İktisat*, s. 113-147, İstanbul: İletişim.
- Schlanger, J. (2000), *Les Métaphores de l'organisme*, Paris: L'Harmattan.
- Spinoza, B. d. (1965a), *Ethique*, Paris, France: GF Flammarion.
- Spinoza, B. d. (1965b), *Traité de Téologico-politique*, Paris, France: Flammarion.
- Spinoza, B. d. (1978), *Traité de l'autorité politique*, France.
- Strauss, L. (1996), *La Critique de la religion chez Spinoza*, Paris, France: Les éditions du Cerf b.
- Suhamy, A. (2011), *Spinoza Pas à Pas (Ellipses b.)*, Paris, France: Ellipses b.
- Valéry, P. (2016), *Mauvais Pensées*, Paris, France: Payot & Rivage.
- Voltaire (1746), *Le Monde Comme Il Va: Vision de Babouc*, France: Dodo Press.
- Xénophon (2008), *Économique*, France: Classiques en poche.

KUANTUM TEORİSİ - MATEMATİKSEL FORMALİZM VE GENEL DENGİ İKTİSADI

KAAN ÖGÜT

Giriş yerine: İktisadın aksiyomatik-formal bir disiplin haline gelmesi kaçınılmaz bir süreç miydi?

İktisadın, bilimselleşme sürecinde, fiziğe benzeme çabasıyla matematiği kullanmasının ve aksiyomatik, formel bir disiplin haline dönüşümünün hikâyesi,¹ iktisadı dar bir kalıba hapsettiği ve psikolojiden, sosyolojiye ve tarihe kadar pek çok disiplinle verimli ilişkilerini engellediği için iktisatçılar cephesinde genellikle ve haklı olarak eleştirel bir gözle ele alınır. Bununla birlikte 20. yüzyılın ilk yarısına göz attığımızda *aksiyomatikleşme* ve özellikle de *formalleşme* sürecinin önce matematiğin kendi içinde yaşandığını ardından bu yöntemin yine matematikçiler ve fizikçiler tarafından *kuantum teorisi* başta olmak üzere fiziğe uygulandığını, dönemin matematik ve fizikteki gelişmelerini takip eden iktisatçıların da bu sürece kayıtsız ka-

1 Blaug (1997a, 168), neoklasik iktisadın 1870'lerdeki marjinal devrimden beri fiziğe gıpta ettiğini, bu yüzden 19. yüzyılın enerji kavramı üzerinde yükselen fiziğine benzemeye çalıştığını oysa 1940'ların ortalarından sonra hâkim konuma gelen Genel Denge Kuramı'nın asıl amacının bilimleşmek değil tam bir matematiksel tutarlılığı yakalamak olduğunu söylemektedir. Çalışmanın devamında da görüleceği gibi aslında bu değişim iktisatçıların tercihinden çok fiziğin de benzer bir dönüşümü yaşamış olması ile ilgilidir.

lamadıklarını görüyoruz.² Elbette ki dünyayı açıklama, anlamlandırma arayışında fiziği takip etmek mutlaka matematiksel formalist bir yaklaşımla sonlanmak zorunda değildi. Bu noktada Smith'in Newton'dan, Keynes'in ise Einstein'dan³ etkilen-

- 2 20. yüzyıl matematiğinin genel görelilikten kuantum mekaniğine ve sicim teorisine geniş bir uygulama alanı bulmasının yanında bu dönemde biyoloji ve ekonomi gibi alanlar için de uygun matematiksel araçlar geliştirildiğini ifade eden Odifreddi (2004: 92-93), oyun teorisi, genel denge teorisi ve optimizasyon tekniklerinin ekonomi alanındaki örnekler olduğunu söyler.
- 3 Keynes sermaye malları endüstrisindeki bir genişlemenin sonuçlarının, bir zaman gecikmesi ile kademeli bir şekilde elde edileceğini vurgulayarak (Keynes, 1936, [1964]: 122) ekonomide statik analizden dinamik analize bir adım atmıştır. Zaman gecikmesinin analize dahil edilmesi beraberinde *belirsizlik* ve *beklenti* kavramlarını da önemli kılmıştır. Zaman kavramının Keynes'in analizinde belirleyici bir rol oynaması Keynes'in, ekonomide Einstein'ın fizikte yaptığına benzer bir devrim yaptığı şeklinde de yorumlanmış (Togati, 2001), Einstein ile arasında paralellikler kurulmuştur (Backhouse, 2008: 41). Aslında bu benzerliğe ilk dikkat çeken de Pigou (1936) olmuştur. Garrison (1995) ise Einstein, Newton ilişkisi ile Keynes-Marshall ilişkisinin eşdeğer olduğunu iddia eder. Einstein'ın ünlü makalesini yazmasından 30 yıl önce 1887'de Michelson ve Morley, düzenledikleri deney ile ışığın hızının, ışık kaynağının veya gözlemcinin hareketinden bağımsız olduğunu göstermişlerdi. Einstein'ın teorisinin Newton'un teorisini kendi özel bir durumu konumuna indirgemesinde, ışığın 1887'de açıklanan bu özelliği etkili olmuştur. Benzer şekilde Keynes'in, teorisinin Marshall'inkine üstünlük kazanmasının temelinde de Büyük Bunalım sırasında yaşananlar, anahtar bir rol oynamaktadır. Newton fiziğinde zamanın, uzaydan mutlak olarak ayrılmasına benzer bir şekilde klasik ekonomide de para, mutlak olarak reel ekonomiden ayrılmıştır. Zaman gibi para da değişmez bir standart olarak tanımlanmıştır. Einstein, ışığın hızını, yeni bir evrensel sabit olarak tanımlayarak zaman-uzay ayrımını anlamsız hale getirirken, Keynes de para politikasındaki değişimin reel sonuçları olabileceğini göstererek, klasik dikotominin yanlışlığını ortaya koymuştur (Galbraith, 1994). Keynes (1936, [1964]: vii), ekonominin işleyişindeki temel ve önemli rolüne rağmen, parasal detayların arka planda kaldığını söyleyerek bir parasal ekonomide, gelecekle ilgili beklentilerde olabilecek değişimlere bağlı olarak, istihdamın bugünkü hacminin etkilenebileceğini belirtmiştir. Genel Teori'nin daha önsözündeki bu ifadesiyle Keynes, gelecekle ilgili beklentilerin reel değişkenler üzerinde etkili olduğunun ipuçlarını vermektedir. Paranın önemi, şimdiki zamanla gelecek zaman arasında bir ilişki kurmasıdır (Keynes, 1936, [1964: 293]). Para miktarının, efektif talep ve bunun üzerinden istihdamı etkileyebilme gücü, paranın bir peçe olduğu, paranın nötr olduğu ve reel değişkenleri etkilemediği şeklindeki dönemin hâkim ekonomik görüşüne tamamen zıttır. Klasik iktisatçıları, Euclidesci olmayan bir dünyadaki Euclides geometricilerine benzeten Keynes, yapılması gerekenin farklı bir geometri üzerinde çalışmak olduğunu, benzer şekilde ekonomide de gönülsüz işsizliğin mümkün olduğu bir sistem kurulması gerektiğini belirtir. Ona göre klasik ekonominin önermeleri ancak özel durumlarda uygulanabilir. Keynes, kendi teorisinin kla-

melerine rağmen teorilerini matematik kullanmadan ifade edebilmiş olmalarını unutmamak gerekir.

Bu noktada bir parantez açıp *aksiyomatikleşme* ve *formalleşme* kavramları ile ne ifade ettiğimizi açıklamak yazının anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Boylan ve O'Gorman'ın (2007) da vurguladığı gibi aksiyomatikleşme ve formalleşme iki ayrı kavramdır ve birincisi Euclides kadar eskiyken ikincisi 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında gündeme gelmiştir. Aslında bilindiği kadarıyla bir yöntem olarak aksiyomatikleştirme sistematik olarak ilk defa Aristoteles tarafından kullanılmıştır. Ancak bunun öncesinde bir ön adım olarak *matematiksel ispat* kavramı Miletli Thales'e kadar götürülebilir. Antik Yunanlılar büyük oranda Mısır'dan ve Babil'den aldıkları özellikle de geometriyi ve matematiği günlük hayatta karşılaşılan pratik problemlerin çözümünde kullanılan bir araç olmaktan çıkarıp bir düşünce yöntemi haline getirmişler, mantıksal bir metoda dönüştürmüşlerdir. İspat kavramı bu süreçte matematiğin önemli bir bileşeni olmuştur (Bramlett ve Drake, 2013). Geometri ve matematik bu dönemde doğruluğu deneyimlere dayanan ampirik önermeler yığını olmaktan çıkıp doğruluğu mantıksal yöntemle ispatlanan bir sistem niteliği kazanmış, Mısırlıların muhtemelen gözlemlere dayanan tümevarımsal uslamlamayla geliştirdikleri (Barker, 2003: 34) disiplinden tümdengelimsel bir disipline dönüşmüştür. İşte Aristoteles ispata yönelik, *bir anlamda tümdengelimsel* bir bilimin ilkelerini ortaya koymuş, (Acerbi, 2013) her bilimin varsayımlarla işe başladığını, aksiyom olarak adlandırdığı varsayımların bütün bilim alanları için ortak nitelikteyken postulat olarak adlandırdıklarının ise o disipline özgü olduklarını söylemiştir (Yıldırım, 1988: 26). Yunan düşüncesinde ispata yönelik tartışma biçimi ve sistematığı matematiğin yanı sıra felsefe, politika ve ahlak konularında da kendisini göstermiştir. Ölçme (gözlem) yerine mantıksal çıkarım yoluyla önermelerin ispatlanması yaklaşımı geometri alanında ise

sik teoriyi özel bir durum olarak içerdiğini de vurgular (Keynes, 1936, [1964]: 16). Benzer bir ifadeyi Einstein da kendi teorisi için kullanmış, eski (Newtoncu) teorinin, kendi teorisinin bir özel durumu olduğunu söylemiştir.

Thales, Pythagoras ve Eudoxus'un çalışmaları ile sistematik bir kimlik kazandıktan sonra Euclides'in *Elementler* isimli 13 ciltlik bir bakıma derleme eseri ile son noktasına ulaşmıştır. Euclides geometriye mantıksal bir bütünlük kazandırmış, kendisinden önceki dönemlerde ortaya konan değişik biçimlerde ispatları verilen önermeleri az sayıda tanım, aksiyom ve postulatlarla dayanarak tündengelimsel çıkarımla ispatladığı bir sistem kurmuştur. Euclides, *Elementler*'in başlangıç bölümünde önce nokta, doğru, yüzey, düzlem gibi tanımları vermiş daha sonra geometriye özgü postulatları ve en sonda genel doğrular olan aksiyomları⁴ vererek Aristoteles'i izlemiştir. Euclides'ten sonra Archimedes mekanik alanındaki bulgularını Euclides geleneğine uygun olarak aksiyomatik biçimde sunmuş, 25 teoremi 3 postulata dayanarak ispatlamıştır (Yıldırım, 1988: 20-29).

Aksiyomatikleşme bir ispat sürecinin düzenli ve kapsamlı bir uygulaması olarak tanımlanabilir. Amaç herhangi bir disiplindeki tüm önermelerin temel alınan varsayım ve tanımlara dayanılarak ispatlanabilmesidir. Aksiyomatik yöntemin geometriden matematiğin diğer alanlarına uygulanması ancak 19. yüzyılda gerçekleşmiş olsa da başka disiplinlerin de bu yöntemi kullandıklarını belirtmek gerekir. 17. yüzyıl rasyonalistleri olarak anılan Decartes, Spinoza ve Leibniz gibi filozofların bu yöntemi kullandıkları bilinmektedir.⁵ Fizikte Archimedes'ten sonraki başarılı aksiyomatik sistem örneği Newton'un eseridir. Newton, kütle, kuvvet gibi sekiz kavramın tanımını verdikten sonra çekim ilkesini ve hareket yasalarını aksiyomlar olarak tanımlar ve mekaniğin kimileri Galileo ve Kepler'e ait olan diğer yasalarını ise teorem olarak ispatlar. Lagrange sistemi daha da işleyerek yetkin bir düzeye ulaştırır ve bu sayede aslında fizik aksiyomatik yapısıyla kuramsal bilim kimliğini kazanan ilk bilim olur (Yıldırım, 1988: 105).

4 Aksiyomlar tüm alanlar için doğruluğu açık tartışmasız olan önermelerken postulatların doğruluğu belirli bir konu ya da disipline özgüdür.

5 Spinoza ahlak öğretisini aksiyomatik geometri modeline uygun bir şekilde tüm ahlak kurallarını temel saydığı birkaç genel ilkenin zorunlu sonuçları olduğunu göstermeye, Leibniz ise geometrik yöntem olarak adlandırdığı aksiyomatik yöntemle siyasal sorunlara çözüm getirmeye çalışmışlardır.

Özellikle Euclides dışı geometrilerin gündeme geldiği 20. yüzyılda *Elementler*'de apaçık doğrular olarak kabul edilmiş varsayımların bir kısmı sorgulanmış, postulatların değiştirilebileceği görülmüştür. Bu süreçte öncelikle matematik daha formel daha mantıksal bir yapı haline gelmiştir. Mantığın bazı kavram ve kuralları ile de takviye edilerek, aksiyomatikleştirme daha soyut bir düzeyde ele alınarak pürüzler azaltılmıştır. Yazının ilerleyen bölümlerinde göreceğimiz gibi fizik ve iktisat bilimleri de matematiğin ardından benzer süreçleri yaşamışlardır.

Bu aksiyomatikleşme ve formalleşme süreci ne matematik ve fizik ne de iktisat için kesintisiz ve tartışmasız bir süreç olarak ilerlememiş olsa da yıllar içinde yol almaya devam etmiştir. Matematikte Gödel ve Turing, fizikte Einstein aksiyomatik yapıların tutarlılıklarını sorgulamışlarsa da süreç ilerlemiştir. *Genel Denge Teorisi*'nin Arrow ve Debreu'nun çalışmalarıyla şekillenen ikinci fazı ile birlikte yerleşik/ana akım iktisat da benzer bir yol izlemiştir.⁶ İktisadın bu süreçte karşılaştığı en önemli sorgulama rasyonel ve fayda maksimizasyoncu bireylerin kişisel talep fonksiyonlarının bir araya gelmesi ile talep yasasına uyan bir toplam talep fonksiyonunun elde edilmesinin garanti olmadığını iddia eden Dütte'nin (2009: 295) deyiimi ile Gödel'in matematikte yol açtığı krizin bir benzerine iktisatta yol açma potansiyeline sahip olan Sonnenschein Mantel Debreu⁷ koşul-

6 Keynes'in neredeyse hiç matematik kullanmadan Einstein'ın fizikte yarattığı devrimci dönüşümün bir benzerini iktisatta yaratması dahi teorisinin "neoklasik sentez" çerçevesinde formalleştirilmesinin, Hicks, Hansen ve Samuelson'un ellerinde Genel Denge yaklaşımına hapsedilmesinin önüne geçememiştir.

7 Guerrien'in (1999: 57-64) ayrıntılı bir şekilde ele aldığı gibi dengenin sağlanması için bir malın fiyatı arttığı zaman talep fazlasının azalması, diğer malların fiyatı arttığı zaman ise talep fazlasının artması gerekir yani mallar arasında (gelir etkisini de dikkate almak üzere) genel bir ikame ilişkisi söz konusudur. Oysa Arrow Debreu'nun tanımladığı talep fazlası fonksiyonu bu ikame edilebilirlik özelliğini yansıtacak bir özelliğe sahip değildir. Talep fazlası fonksiyonunun biçimi hakkında bir şey söylemek mümkün değildir. Bu durum bireysel davranışlardan, genel yasalara ulaşılmasını tartışmalı hale getirir. Talep fazlası fonksiyonu diferansiyel denklemlerle ifade edildiğinde Sonnenschein Mantel Debreu teoremi en az dört malın ve dört ajanın var olduğu bir uzayda öngörülemez kaotik dinamiklerin ortaya çıkabileceğini de öngörmektedir.

ları ile (Keen, 2011: 53, 58) Sraffa'nın marjinal değer teorisine getirdiği eleştiridir (Elsner vd, 2015: 147).

İlerleyen bölümlerde ele alacağımız gibi aslında iktisat tarihinde Genel Denge Teorisi başlığı altında sınıflanan çalışmalar kabaca iki döneme ayrılır.⁸ Walras ile başladığı kabul gören İkinci Dünya Savaşı öncesine ait *Genel Denge* literatürü; kullandığı matematiksel yöntemler itibari ile dönemin marjinalist/neoklasik yerleşik iktisadının özelliklerini taşır. Bu dönemde aslen iktisatçı olmayan Wald'ın 1936 ve Von Neumann'ın 1932-1938 çalışmaları kullandıkları matematikle ayrı bir kategoride değerlendirilmeyi hak ederler. Arrow, Debreu ve Mckenzie'nin çalışmaları ile 1954'te ilk adımları atılan ve yerleşik iktisadı bizzat değiştiren ikinci evre ise ana akım iktisadı tamamıyla formal (biçimsel) ve aksiyomatik bir yapı haline getirmiştir.

Benzer bir gelişim çizgisini, matematik, fizik ve iktisat olmak üzere her üç bilim dalının da bir şekilde yaşamış olmaları akla bilimsel disiplinlerin aksiyomatik formal bir yapıya dönüşmelerinin kaçınılmazı zor bir süreç olma olasılığını getirmektedir. Dahası 20. yüzyılın ilk yarısında ürün vermiş bilim adamlarının günümüzle kıyaslanmayacak ölçüde diğer bilim alanlarındaki gelişmeleri de takip etmiş ve hatta Von Neumann⁹ gibi farklı disiplinlerde çalışmalar yapmış olmaları bu disiplinler arasındaki yoğun etkileşime de işaret etmektedir. Bu çalışma daha ziyade aksiyomatikleşme, formalleşme süreçleri benzerlikler taşıyan kuantum ve genel denge teorileri üzerinden iktisadın formal-

8 Balasko'ya (2009: 8) göre genel denge teorisinin birinci dönemi Walras (1874) ve hatta Jevons (1871) ile başlar ve Edgeworth (1881), Pareto (1909), Bowley (1924), Divisia (1928) ile ilerler ve Hicks (1937) Allais (1943) ve Samuelson'un (1947) katkılarıyla sona erer.

9 Kuantum mekaniğinin Hilbert uzayları çerçevesinde ayrıntılı bir şekilde matematiksel olarak ifade edilmesi von Neumann tarafından başlatılmıştır. Bu süreçte Hilbert'in fizik alanındaki son yayını olan ve Von Neumann ve Nordheim ile birlikte 1928'de kuantum mekaniği üzerine yazdıkları makale önemli bir köşe taşıdır. Ancak teori bütüncül tanımına Hilbert formalizmi yerine topolojik cebirin kullanılması ile kavuşmuştur (Atmanspacher ve Primas, 2005). John von Neumann aynı zamanda 1937'de kaleme aldığı büyüme modeli ile iktisattaki formalist devrimin de önemli adımlarından birisini atmıştır. Hilbert'in formalist programını temel alarak, iktisatçılar için yeni bir matematiksel araç sağlamıştır (Gloria-Palermo, 2010).

leşme sürecinin bir dönemini açıklamayı amaçlamanın yanı sıra iktisatta matematiğin kullanımının alternatif bir yönteminin olabilirliğini de tartışmaya açmayı hedeflemektedir.

Elbette ki ne *fiziğin matematik* ile ilişkisi *kuantum mekaniği* ile başlar ne de *iktisadın genel denge teorisi* ile. Bununla birlikte her ikisi de ait oldukları disiplinin matematiği kullanımında önemli farklılıklara neden olmuşlardır. Üstelik her iki bilim dalından da bu sürece karşı yükselen itirazlar genel eğilimi değiştirememiştir. Fizikteki itirazların karşılık bulmamasının matematiksel formalizmin inanılması güç öngörü kabiliyeti ile ilgili olabileceği düşünülebilirse de iktisat için benzer bir iddiada bulunmak pek kolay olmasa gerektir.

Aksiyomatikleşme ve formalleşme sürecinin sırasıyla, matematik ve fizik ve nihai olarak iktisatta yaşandığına değinmiştik. Şimdi bu sırayı takip ederek matematikten başlayabiliriz.

Hilbert Çağı ve matematiğin formel aksiyomatik bir yapı kazanması

Fizik ve iktisadın formel-aksiyomatik birer bilim haline getirilmelerinin bir adım öncesinde matematiğin yaşadığı bunalımlar vardır. 19. yüzyılın sonunda matematik bir dizi önemli tehdit ile yüz yüze gelmiştir. Bunlardan en önemlisi Euclides geometrisine alternatif geometrilerin ortaya çıkmasıdır¹⁰ (Weintraub, 2002: 9). Lobachevsky 1829 yılında Euclides'in beşinci önermesinin, diğer dördünden elde edilemeyeceğini göstermenin yanında yeni bir geometrinin de temellerini atmıştır. Artık bir AB doğrusunun dışındaki bir C noktasından AB ile kesişmeyen birden fazla doğru çizmek mümkündü (Merzbach ve Boyer, 2011: 989-990). Platon'dan beri geometri insan bilgisinin kesin-

10 Aslında bu alandaki çalışmalar 18. yüzyılın sonlarında Euclides'in paralel doğrularla ilgili 5. aksiyomunun, ki Stewart'ın (2016: 191-195) deyiimi ile aslında bir aksiyomdan çok teoriyi andırmaktadır, ispatına yönelik olmak üzere, Playfair, Legendre, Saacheri ve Lambert gibi matematikçiler tarafından yapılmıştır. 19. yüzyılda Gauss konu hakkında çalışmakla birlikte karşılaşacağı tepkilerden çekindiği için hem çalışmalarını yayınlamamış hem de Janos Bolyai'nin çalışmalarının yayınlanmasını da dolaylı olarak engellemiştir.

liğini temsil ediyordu ve bu kesinlik algısının yitirilmesi matematikçilerin çoğu üzerinde önemli etkiler yarattı.¹¹ Bunun üzerine Dedekind ve Weierstrass öncülüğünde matematiğin temellerinin geometri yerine aritmetik üzerine oturtulması için çalışmalar başlamış, bu süreçte de farklı bir çeşit matematiğe, küme kuramına ihtiyaç duyulduğu ortaya çıkmıştır. Başlangıçta küme kuramı mantık ile eşdeğermiş gibi görülmüş ve söz konusu aritmetiğin küme kuramı ve dolayısıyla mantık temelinde yapılması hedeflenmiştir (Hersh, 1998:15). Modern mantığın kurucularından sayılan Alman Frege Aritmetiğin Temelleri başlıklı kitabında aritmetiği sağlam temellere dayanan bir kümeler kuramına indirgemek istemişti ancak Russell'ın biraz sonra değineceğimiz, kendi kendisinin elemanı olan kümelerle ilgili olarak ortaya koyduğu paradoks Frege'nin baskıda olan kitabının ikinci cildine bir düzeltme notu yazmasına neden olmuştur.¹²

Matematiğin temellerinde ortaya çıktığı iddia edilen krizi tetikleyen bir başka unsur Cantor'un sonlu ötesi kümeler teorisi ve onun yol açtığı paradokslar olmuştur (Bishop, 1975). Cantor rasyonel sayılar gibi sayılabilir sonsuz kümelerle, reel sayılar gibi sürekli (ancak sayılamaz sonsuz elemanlı) kümeler arasındaki farkın üzerinde yoğunlaşmıştı (James, 2009: 295). Rasyonel ve irrasyonel sayılar kümelerinin her ikisinin de sonsuz sayıda elemanı olmasına rağmen aynı büyüklükte olmadıklarını göstermiştir. Cantor, çift tamsayılar, tam kare sayılar, asal sayılar ve rasyonel sayılar gibi sonsuz kümelerin aynı büyüklükte olduklarını onları sayma sayıları ile bire bir eşle-

11 Elbette matematikçiler arasında istisnalar da vardı. Poincaré, Euclides dışı geometrielerin de Euclides geometrisi kadar tutarlı olabileceklerini, bunun önemli bir kriterinin de fiziğe uygulanabilirlikleri olduğunu iddia ediyordu. Kant'ın iddia ettiği gibi Euclides geometrisinin ve aksiyomlarının zihnimiz tarafından zorunlu olarak kabul edildiği fikrine de karşı çıkıp öyle olsaydı Euclides dışı (Gauss, Bolyai, Lobachevsky, Riemann) geometrieleri zihnimiz kavrayamazdı der. Poincaré ampirik sınamalarla en kullanışlı geometrinin seçilebileceğini ancak bununla birlikte matematiksel açıdan Euclides ve Labochevsky geometrilerinin aynı ölçüde tutarlı olduğunu söyler (Gür, 2006).

12 Frege ve Russell temel olarak matematiğin manüa indirgenerek çelişkilerden uzak tutulabileceğini savunuyorlardı. Poincaré'nin onlardan ayrıldığı temel nokta bu yaklaşımın matematiksel keşfe kapalı olmasıydı. Poincaré Cantor'un tanımlamalarının da gerçeğe uyuşmadığı düşüncesindeydi (Gür, 2006).

yerek göstermiş, sayılabilir sonsuzlukta olduklarını kanıtlamıştır. Çalışmaları sırasında keşfettiği beklenmedik sonuç ise reel sayılar için aynı bire bir eşlemenin mümkün olmadığı yani reel sayıların sayılamaz sonsuzlukta olduğudur (Nesin ve Törün, 2013: 109-10). Cantor'un kümeler kuramını üzerine kurduğu sonlu ötesi sayıları, analizde kullanılan sonsuz sayı kavramından farklıydı ve başlarda matematikçilerin önemli bir bölümü tarafından da ciddiye alınmamıştı (Karaçay, 2004). Ancak Hilbert ve Gödel bu konuda birer istisnaydılar.

Günümüzde matematik tarihi ve felsefesi ile ilgili metinlerde, Cantor'un küme teorisi, matematiğin temellerinde ortaya çıkan krizin en önemli nedenlerinden birisi olarak ele alınmaktadır. Hersh'in (1997: 138) ifadesi ile temellerin yeniden onarılması için farklı düşünce okulları 30-40 yıl sürecek tartışmalara girmişler ancak hiçbiri bunu başaramamıştır. Bu dönemde matematik felsefesi, küme teorisindeki çelişkiler tarafından uyandırılmış, 40-50 yıl kadar aktif kalmış ancak sonrasında yine uykuya dalmıştır. Cantor'un sonsuz kümeler kuramı kendisinin de farkında olduğu ve Dedekind ve Hilbert ile paylaştığı bir dizi paradoksa da yol açmıştır. Cantor'dan bağımsız olarak 1897'de Burali-Forti¹³ de bunları saptar ve yayınlar (Nesin ve Törün, 2013: 121). Chaitin'in (2004) de vurguladığı gibi Russell da önce Cantor'un kuramında sonra da mantığın kendisinde bir grup rahatsız edici paradoks keşfetmiştir. Kendi kendisinin elemanı olmayan bütün kümelerin kümesini ele almış ve şu soruyu sormuştur. *Bu küme kendisinin bir elemanı mıdır?* Russell kümeler kuramının bazı aksiyomlarla güçlendirilmesi gerektiği sonucuna varmış, paradoksu ortadan kaldırmak amacıyla tipler kuramını ortaya atarak kümeleri derecelendirme yoluna gitmiştir. Böylece tüm kümelerin kümesi diye bir küme yasaklanmıştır (Nesin, 2003).

Hilbert,¹⁴ Cantor'un sonsuz kümeler kuramının tutarsızlık

13 Benzer bir paradoksu 1901'de ortaya koyan Russell 1903 yılında Burali-Forti'nin paradoksunu çözmeye çalışmıştır (Nesin 2003).

14 Hilbert fizik teorilerinin formal hale getirilmesi ve fizik aksiyomlarının matematiksel ifadeleri üzerine yoğunlaşmıştı. Gazların kinetik teorisi çerçevesinde Boltzman'ın denklemlerinin çözümünü 1912'de bulmuştur (Corry, 2006).

tehdidinden kurtarılması gerektiğini düşünüyordu; Russell'ın paradokslarının neden olduğu krizin üstesinden gelmek için de biçimsel aksiyomatikleştirmeyi yani Euclides'e dayanan aksiyomatik yöntemi sembolik mantık ile birleştirmeyi önerdi. Aslında Hilbert genel olarak da bütün matematiksel akıl yürütmeleri ve sonuç çıkarma süreçlerini biçimselleştirmeyi önermiştir (Bostock, 2009: 168). Böylece yapay bir dil oluşturup onun sınırları dahilinde çelişkilerden uzak kalınabilirdi. Sembolik mantık Leibniz, Boole, Frege ve Peano gibi matematikçilerin akıl yürütme sürecini cebirsel bir şekilde ifade etme yolundaki çabaları ile şekillenmiştir. Biçimsel aksiyomatik sistem içerisinde formüle edilen bir ispat mutlak olarak açık ve pürüzsüz olmalıydı. Bu temele dayanan yapay bir dil ile paradokslardan kaçınmak da mümkün olabilirdi. Böylece matematik, kendi içinde tutarlı ve tam olan aksiyomlardan teorem üretme sürecine, Chaitin'in (2004) deyimiyle bir oyuna dönüşüyordu. Bu herkesin üzerinde anlaşabileceği ve bütün olası matematiksel akıl yürütmeleri içerecek bir sistem olacaktı. Kurallar o kadar kesin olacaktı ki herhangi bir ispat denemesinin doğru olup olmadığına karar verecek bir ispat kontrol algoritması bile oluşturulabilecekti.

Hilbert (2004) *Matematiğin Temelleri* başlıklı çalışmasında amacının, her matematiksel ifadeyi somut olarak gösterebilen ve tamamen türetebilen, bu şekilde matematiksel tanım ve çıkarımları, sarsılmaz bir hale dönüştüren ve böylelikle bütün bilimin yeterli bir resmini veren formüllere dönüştürmek olduğunu ifade etmiştir. Benzer şekilde Bertrand Russell, bütün matematiğin küçük bir grup temel yasanın kaçınılmaz sonucu olarak geliştiğinin keşfedilmesinin, matematiğin bütününde var olan entelektüel güzelliği ölçüsüz derecede arttıracağını söylemiştir (King, 2002: 35-36). Öte yandan aritmetiğin yasalarının sadece mantık yasalarından türetilebileceğini savunan Frege (2008: 21) ise içeriğin tümüyle göz ardı edilerek sadece biçime bakılması nedeniyle Hilbert formalizmini eleştirmiştir.

Kuantum mekanikinden, görelilik teorisinin matematiksel açıdan olgunlaştırılmasına kadar pek çok alanda önemli katkıları olmuştur (Gauthier).

20. yüzyıla girerken matematiğe damgasını vurmuş olan Hilbert 1900 yılında Paris'te yapılan Matematikçilerin Uluslararası Kongresi'nde matematiğin o güne kadar çözülmemiş 23 problemini belirlemiş ve bunlardan 10 tanesini sunmuştur. Daha sonra tam listeyi 1902'de yayınlanmıştır. Bu problemlerden altıncısı fiziğin nasıl aksiyomatik bir bilim haline getirilebileceği ile ilgiliydi ve aslında bir problemten çok tamamlanması gereken bir görevdi (Corry, 2004: 1, 109). Çalışmamız açısından önemli olan 10. problem; 1900'deki kongrede kısmen ortaya konduktan sonra, 1928 Bologna Kongresi'nde tam olarak tanımlanmıştır (Penrose, 2015: 57). Bu problem Yunanlı matematikçi Diophantus'un *Arithmetica* kitabında yer alan, değişkenleri ve katsayıları tamsayı olan iki veya daha fazla değişkene sahip polinom denklemlerin çözümlerinin olup olmadığına karar verebilecek bir algoritma olup olmadığıydı.¹⁵ Böyle bir algoritma varsa, bu algoritma bulunarak problem çözülebilirdi; fakat böyle bir algoritma yoksa, olmadığını matematiksel olarak ispatlamak, gerekiyordu. Aslında diophantine denklem sınıfına dahil olan pek çok denklem vardı ve yüzyıllardır pek çok matematikçi bunlardan bazılarının çözümünü bulmuş bazılarının ise çözemediğini göstermişti. Fakat Hilbert her türden diophantine denklemi için evrensel bir çözümün, bir algoritmanın peşindeydi (Matiyasevic, 2000). Nitekim 1970 yılında Matiyasevic bu problemin çözülmez olduğunu ispatlamıştır. Bu algoritmik olarak çözülmeyen bir problem örneğidir (Nuriyev, Sadıgova, 2002) (Rosen, 2015: 895) (Wolfram, 2002: 1161).

Hilbert'in onuncu ve ikinci¹⁶ problemleri matematik problemleri olmanın ötesinde matematiğin kendisi ile ilgiliydiler. Bu problemler bir arada değerlendirilerek aşağıdaki gibi üç alt madde halinde sıralanabilirler (Eren ve Şahin, 2017: 17);

15 Fermat'ın Diophantus'un *Arithmetica* kitabının Pisagor teoremi ile ilgili sayfasının kenarına not ettiği ve altına ispatını bulduğunu ama yer olmadığı için buraya yazmadığını söylediği (Penrose, 2015: 80) ünlü son teoremi de bir diophantine denklemdir.

16 İkinci problem aritmetiğin aksiyomlarının tutarlılığı ile ilgilidir.

- Matematik tam mıdır? Yani her matematiksel ifade verilen sonlu sayıda aksiyom ile ispat edilebilir mi ya da yanlışlanabilir mi?
- Matematik tutarlı mıdır? Yani sadece doğru ifadeler mi kanıtlanabilir?
- Matematiksel herhangi bir ifadenin doğru ya da yanlış olduğunu sonlu bir zaman içinde belirleyecek kesin bir prosedür yani algoritma var mıdır? (Mitchel, 2009: 58). Örneğin ikiden büyük bir çift sayının iki asal sayının toplamı olarak ifade edilebileceği yönündeki Goldbach hipotezinin doğru veya yanlış olduğunu bütün çift sayıları denemeden belirleyebilecek bir algoritma var mıdır?

Kısmen 1900'daki kongrede açıklanan onuncu probleme dayanan ve 1928 yılındaki Bolonya kongresinde tam anlamıyla tanımlanan, (Casti, 2000: 136) *karar verme problemi*¹⁷ olarak adlandırılan bu son problemle Hilbert herhangi bir matematik probleminin çözümü için algoritmik bir yöntem bulunup bulunmadığını, daha doğrusu böyle bir yöntemin ilke olarak var olup olmadığını sorgulamaktaydı¹⁸ (Penrose, 2015: 57).

Hilbert 1930'lara kadar çözölemeyen bu üç problemin tümünün de cevaplarının evet olduğuna güvenini belirtiyordu. Yani matematik tamdı, tutarlıydı ve herhangi bir matematiksel önermenin doğru veya yanlış olduğuna karar verebilecek bir evrensel algoritma olmalıydı. Ona göre çözölemeyen problem diye bir şey yoktu. Ancak 1931'de Gödel, *eksiklik teoremi* ile Hilbert'in iyimserliğine son verdi. Gödel'e göre eğer ikinci sorunun cevabı evet ise yani matematik tutarlı ise birinci sorunun yani

17 Karar verme probleminin geçmişi 17. yüzyılda yaşamış matematikçi Leibniz'e kadar gider. Leibniz bir gün matematiksel önermelerin doğru veya yanlış olduğunu anlayabilecek bir makine yapılabileceğine inanıyordu

18 Hilbert'in matematiksel teoremleri çözmek için geliştirmeyi önerdiği evrensel bir algoritma yaklaşımı, mantık, küme teorisi ve sayı teorisinin birleştirilmesini gerektiriyordu. Velupillai'nin (2011) ifadesiyle bu proje Frege tarafından başlatılmış, Russell tarafından rotası değiştirilmiş, Whitehead tarafından yeniden yapılandırılmış, Gödel tarafından raydan çıkarılmış, Zermelo, Frenkel, Bernays ve von Neumann tarafından restore edilmiş, Church tarafından sarsılmış ve Turing tarafından yok edilmiştir.

“Matematik tam mıdır?” sorusunun cevabı hayır olmak zorundaydı (Mitchel, 2009: 58-60). Aristoteles’ten sonra gelmiş en büyük mantıkçı olarak kabul edilen Gödel’in eksiklik teoreminin ispatı Giritli Epimenides’in bütün Giritlilerin yalancı olduğunu iddia ettiği bir paradoksa dayanır. Eğer önerme doğruysa yani Giritliler yalancıysa, kendisi de Giritli olan Epimenides yalan söylüyordur, yani aslında Giritliler yalancı değildirler. Tersinden başlarsak bu önerme doğru değilse, Giritliler yalancı değillerse Epimenides’in iddiası doğru olmalıdır ki bu da Giritlilerin yalancı olmalarını gerektirir. Buradan hareketle ama tamamıyla aksiyomatik bir yöntemle Gödel, Hilbert’in tamamen sistematik bir matematik yaratma planının gerçekleştirilemeyeceğini göstermiştir¹⁹ (Eren ve Şahin, 2017: 17-18);

Görüldüğü gibi iktisat ve fizikten önce matematiğin kendisi bir biçimselleşme, formalleşme sürecinden geçmiştir. Ancak Gödel’in 1931’deki çalışması ile matematiksel akıl yürütmenin kusursuz bir biçimde biçimselleştirilemeyeceği de açığa çıkmıştır. Bütün matematiksel gerçekliği kapsayacak, bir kurallar kümesi üzerinde anlaşılabilir matematiğin tümü için biçimsel bir aksiyomatik sisteme sahip olunacak bir yol yoktur (Chaitin, 2004). Gödel (2010, [1931]: 23) matematiğin daha fazla kesinlik yönündeki gelişiminin biçimselleştirilmiş hale gelmesine yol açtığını, ispatlamaların birkaç mekanik kural izlenerek yapılabilir hale geldiğini, bu aksiyom ve çıkarım kurallarının biçimsel olarak ifade edilebilen bütün matematiksel sorulara karar vermek için yeterli olduklarının zannedildiğini, kendisinin ise aksiyomlardan hareketle karar verilemeyecek görece basit problemler olduğunu gösterdiğini ifade eder. Gödel’in ulaştığı sonuçlar geniş kapsamlıdır ve Hilbert’in *mutlak tutarlılık* kanıtlamasının olanaksız olmasa da pek olası olmadığını ortaya koymuştur (Nagel ve Newman, 1994: 97). Bu anlamda Gödel’in teoremleri bazı kesimler tarafından matematiğin temellerine in-

19 Gödel önce Whitehead ve Russell’in anıtsal eserleri *Principia Mathematica*’da verilen manük formülü ve ispat dizisini doğal sayılara eşleyen bir kodlama sistemi geliştirerek Epimenides’in paradoksndaki doğruluk kavramını ispat edilebilirlik ile değiştirmiş ve önermesini bu ifade ispatlanabilir değildir ifadesine çevirerek ilerlemiştir. Gödel (2010) (Casti, 2000: 146), (Chaitin, 2007: 40).

dirilmiş bir darbe, özellikle mantık yasaları ile bütün matematiğin tutarlı olduğunu göstermeye çalışan Russell gibi matematikçiler için umut kırıcı olmuştur. Gödel'in teoremi doğru olanla ispatlanabilir olanın aynı şeyler olmadığını göstermiştir (Casti ve De Pauli, 2004:28). Bununla birlikte Gödel'in eksiklik teoremi doğru veya yanlış oldukları ispatlanamayacak önermelerin varlığından söz ederken ispatı var olanlar için bir şey söylemez. Pratikte matematikçiler belirli teoremlerle ilgilenirler, olanaklı olan bütün teoremlerin tutarlılığı ile değil. Dolayısıyla Gödel'e rağmen matematikçilerin çoğu bazı temel yasalardan yola çıkarak teoremler ispat etmeye devam etmişlerdir. Her ne kadar mantıkçılar mümkün olan tüm teoremlerin ispatlanabilir olmamasının matematikçileri üzdüğünü düşünseler de matematikçiler ispatlarını verebilecekleri belirli teoremler üzerinde çalışmaya devam etmişlerdir (King, 2002: 36).

Gödel'in teoremi, Turing ve Von Neumann gibi dönemin büyük beyinlerini de konu üzerine düşünmeye sevketmiştir. 1935'te Turing, Hilbert'in üçüncü sorusu üzerine yoğunlaşmıştır. Ancak bunun için öncelikle algoritma kavramını yeniden tanımlamıştır. Leibniz'in sezgisini takip ederek insan zihninin hesaplama süreçlerini taklit ettiğini düşündüğü düşünsel bir makine geliştirmiştir.²⁰ Bu makine programlanabilir elektronik bilgisayarlar için bir ilk adım olmuştur (Mitchel, 2009, 61).

20 Turing makinesi 3 parçadan oluşuyordu:

- Karelere ya da hücrelere bölünmüş sonsuz uzunlukta bir bant. Bu hücrelere semboller yazılabilir, silinebilir ya da yazılı semboller okunabilirdi.
- Bu hücrelerdeki sembolleri okuyabilecek, yazıp silebilecek hareketli bir taşıyıcı kafa.
- Bu kafanın sonraki adımda ne yapacağını söyleyen sonlu sayıda bir kurallar dizisi. Yani bir algoritma.

Kafa özel bir başlangıç durumunda işleme başlar ve bu hücrede bulunan sembolün karşılık geldiği kuralı izler. Kurallar kafaya var olan hücrede bulunan sembol yerine ne yazması gerektiğini ve ayrıca sağa mı sola mı gideceğini yoksa yerinde mi kalacağını da söyler. Kafa özel bir durma durumuna ulaştığında makine durur. Makinenin girdileri çalışmadan önce bantın üzerinde yazılı olan sembollerdir. Makinenin çıktısı ise makine durduktan sonra bantın üzerinde yazılı olan sembollerdir (Casti, 2000: 124-125), (Mitchel, 2009, 61-62).

Turing makinesinin sonlu sayıda komuttan oluşan algoritmayı takip ederek girdi verisi üzerinde gerekli işlemleri yapması ve bir sonuca ulaşıp durması beklenir. Bununla birlikte Turing, bazı Turing makinelerinin durma konumuna ulaşmadığını görmüştür. Bu sonsuz döngü olarak bildiğimiz durumdur. Bu noktada yeni bir soru gündeme gelmiştir. Verilen bir programın sonlu sayıda adımdan sonra durup durmayacağını önceden söyleyecek bir program, bir algoritma var mıdır? Durma problemi olarak bilinen bu probleminin özü program ve girdi verisine uygulanabilecek ve herhangi bir aşamada programın durma koşulunun sağlanıp sağlanmadığını önceden söyleyecek bir algoritmanın olup olmadığını sorgulamaktır.

Turing, 1936'da Gödel'inkine benzer bir akıl yürütme ile herhangi bir Turing makinesinin durması ile ilgili karar verecek genel bir algoritmanın olmadığını göstermiştir (Penrose, 2015: 75). Casti (2000: 147) Turing'in durma teoreminin Gödel Teoremi'nin bilgisayar programı ile ifade edilmiş hali olduğunu söyler.²¹ Turing'in ulaştığı sonuç şu şekilde özetlenebilir: Verilen herhangi bir Turing makinesi programı ve herhangi bir girdi verisi için sonlu sayıda adımdan sonra duran ve aynı zamanda Turing makinesinin söz konusu girdiyi hesaplamayı bitirip bitirmeyeceğini söyleyen bir Turing makinesi yoktur. Hilbert'in karar verme probleminin de bir durma problemine çevrilebilir olduğu²² göz önüne alınırsa Turing'in ulaştığı sonucun önemi daha iyi anlaşılır. Turing, Gödel'in açtığı yoldan giderek algoritmik hesaplamanın sınırlarını göstermiş ve bununla bağlantılı olarak bilgi içeriğine bağlı kompleksitenin ölçülmesinde kullanılabilecek bir yöntemin ilk adımlarını atmıştır.

21 Wolfram (2002: 1135), Gödel teoremini izleyen Turing tarafından hesaplanabilirliğin de sınırlarının belirlenmesi ile matematiğin içsel sınırlarının netleştiğini, bunun belirsizlik ilkesi, kaos teorisindeki tahmin edilemezlik ve yer çekimi teorisindeki tekillik problemi ile diğer bilimlere de yayılabileceğini düşünmektedir.

22 Bir problemin çözümüne yönelik bir algoritmanın varlığının araştırılmasında ilk adım bu problemin sonlu sayıda aşamada çözümlü çözülemeyeceğinin belirlenmesidir. Hesaplanabilirlik ve karar verilebilirlik kavramları bununla ilişkilidir (Nabiyev, 2013: 45).

Bu anlamda matematik formel ve aksiyomatik bir disiplin olmaya doğru evrilirken kendi sınırları ile de yüzleşmiştir.

Kuantum mekaniği ile fiziğin aksiyomatik-formel bir bilim haline gelmesi

Galileo, doğa yasalarının matematiğin diliyle yazıldığını söylemiştir. Fizik ve matematiğin birbirleri ile iç içe geçmiş tarihlerini²³ özetlemeye çalışmak bile bu çalışmanın sınırlarını çok aşar. Bununla birlikte, genel hatları²⁴ ile matematiksel sembolizmin (yani fiziksel yasaların matematiksel formüllerle ifade edilmesinin) fiziğe, diferansiyel ve integral hesabı yaratan ve aynı zamanda aksiyomatik yöntemi de kullanan Newton ile girdiği iddia edilebilir (Akhiezer, 1997). Newton, *Doğa Felsefesi'nin Matematiksel İlkeleri* isimli eserine kütle, kuvvet gibi terimlerin tanımları ile başlar, kütle çekimi hareket yasalarını sisteminin aksiyomları olarak tanımlar ve bunlardan hareketle mekaniğin diğer yasalarını teoremler olarak ispatlar (Yıldırım, 1988: 105). Bu yasalar sadece bilinen gezegenlerin nerede olduklarını hesaplamakla kalmıyor, henüz bilinmeyen gezegenlerin konumlarını da tahmin ediyordu. Hamming (1980) Wigner'in²⁵ ünlü

23 Modern matematiğin başlangıcı olarak kabul gören 16.-17. yüzyıllar ele alındığında öne çıkan Newton, Leibniz, Euler, Bernoulli, d'Alembert, Lagrange, Fermat, Laplace, Pascal, Hamilton ve Gauss gibi isimlerin aynı zamanda iyi bilinen büyük fizikçiler olması dikkat çekicidir (Münster, 1994: 206).

24 Fiziksel teorilerin matematiksel ifadesini Newton ile başlatmak en azından, bir parabol kesitinin alanını küçük karelere ayırarak hesaplamaya çalışırken sonsuz küçükler hesabına yaklaşılmış olması nedeniyle pek çok matematikçi tarafından integral hesabının babası olarak kabul edilen (Livio, 2009: 65) Archimedes'e ve onun gibi daha nice büyük dehalara haksızlık olacaktır. Hawking ve Milodino (2010: 18-20), Archimedes'in kaldırıcı, suyun kaldırma kuvveti ve ışığın yansımaları ile ilgili yasalarını ki kendisi bunları yasa olarak adlandırmamıştı, gözlem ve ölçümlere dayanarak açıklamadığını, Euclides'in geometri için yarattığına benzer aksiyomatik bir sistem içindeki matematiksel teoremler gibi ele aldığını ifade ederler. Penrose (2012:35-36) matematiğin doğayı anlama sürecindeki kilit rolünün anlaşılmasını bilim tarihindeki önemli bir kırılma noktası olarak kabul eder bunu matematiksel kanıtlama kavramını kullanan Thales ve Pisagor'a kadar götürür.

25 Wigner 1960, "Matematiğin Doğal Bilimlerinde Akıl Almaz Etkinliği" olarak çevrilebilecek makalesinin sonunda şöyle demektedir: Matematiğin dilinin fi-

makalesine atfen Newton yasalarının bu öngörme yetisini *matematiğin akıl almaz etkinliğinin* en ünlü örneği olarak tanımlar. Newton'un çekim yasası gezegenlerin izlemeleri gereken yörüngelerin hesaplanabilmesine olanak sağlıyordu. 1840'larda dünyaya en uzak gezegen olduğu sanılan Uranüs'ün, Güneş ve bilinen gezegenler tarafından uygulanan birleştirilmiş yer çekimsel güçlerle ilgili hesaplamalara göre elde edilen yörüngeden saptığı gözlenmiş, böylece Uranüs'ün başka bir gezegenden etkileniyor olabileceği düşüncesi doğmuş ve İngiliz astronom Adams, Uranüs'ün yörüngesindeki sapmanın başka bir büyük gezegenin varlığı ile ilişkili olabileceğini matematiksel olarak ortaya koymuştur. Fransa'da Leverrier benzer çalışmalar yapmış ve Berlin Gözlemevi'ni kendi yaptığı hesaplamalara göre söz konusu gezegenin gökyüzünde olması gereken yere bakmaya ikna etmeyi başarmıştır. Nihayet Berlinli Astronomlar 1846'da gezegeni bulmuşlardır. Neptün'ün keşfi matematiğin olağanüstü ispatlama gücünü ortaya koyuyordu (Arianrhod, 2007:33-34). Bu ve bunun gibi yüzlerce örnek fizikçilerin matematiğe sarsılmaz bir güven duymalarına neden olmuştur. Courant (1968, 19-25), matematik ile fizik arasındaki ilişkinin verimliliğini vurgulayan örnekler üzerinde durur.²⁶

zik yasalarının formülasyonu açısından gizemli uygunluğu, fevkalade ve aslında hak edilmemiş bir hediyedir.

- 26 Örneğin Kepler'in gözlem birikimleri üzerine gezegen yörüngelerinin eliptik biçimde olduğu genellemesinden Newton'un daha ileri bir soyutlama ile evrensel çekim yasasına ulaşması ve mekanığın diferansiyel denklemlerini oluşturmaları, matematiksel soyutlamanın mekanığa sağladığı dinamizmin göstergesidir. Benzer nitelikteki süreç Faraday ve Maxwell'in elektromanyetik ile ilgili deneysel bulgulardan matematiksel yasalara gitmesi ile devam etmiştir. Maxwell'in kuramı elektrik ve manyetik olguları tek bir matematiksel çerçevede birleştirmenin ötesinde elektromanyetik dalgaların sabit bir hızla (sonradan ışık hızına yakın olduğu anlaşılan bir hızla) yol aldığını göstermiştir. Maxwell'in görünürde uygulama yeteneginden yoksun birer fantezi izlenimi veren denklemleri çok geçmeden radyo dalgalarının yayılmasına ilişkin Hertz'in düzenlediği deneylerinin temelini oluşturmuştur. Bununla ilgili olarak Einstein (1997, [1950]: 69) şu yorumu yapmıştır. "Alan kavramının imlemini tam olarak kavrayan Maxwell oldu, elektrodinamik yasaların doğal anlamalarını elektriksel ve manyetik alanlar için ayrışımı eşitliklerde buldukları yolundaki temel buluşu o yaptı. Bu eşitlikler özellikleri o sıralarda bilindiği kadarıyla ışığın özelliklerine karşılık düşen dalgaların varoluşunu gösteriyordu. Optiğin elektromanyetik kuram içerisine katılması fiziğin temellerini birleştir-

Matematiksel fiziğin kökenleri Newton, Laplace, Maxwell, Helmholtz ve Poincaré'nin çalışmalarına kadar götürülebilir. Ancak matematik ve fiziğin fizyonu bir nevi birleşerek farklı bir disiplin haline gelmesi özellikle genel görelilik ve kuantum mekaniğinde ortaya çıkar. Bu noktada kısaca kuantum mekaniğinin yükseldiği dönemin koşullarına göz atmak iyi olacaktır. 20. yüzyıldaki gelişmelerle klasik fiziğe duyulan güven ve bu fiziği niteleyen determinizm, en yüksek noktasına ulaştığı bir dönemde yıkılmıştır. Newton mekaniğinin birtakım olguları açıklamakta yetersiz kaldığı görülmüştür. Bu güçlüklerin giderilmesi yolunda girilen çabalar sonucunda iki büyük düşünce sistemi doğmuştur. Bunlardan biri uzay, zaman, kütle gibi kavramların mutlak değil bağıl olduğu görüşüne dayanan görelilik teorisi,²⁷ diğeri Planck'ın maddenin saldıgı ısı ve ışığın öte-

meye yönelik çabalarındaki en büyük utkulardan birini temsil eder. Maxwell bu birleştirmeyi Hertz'in deneysel çalışması tarafından doğrulanmadan çok daha önce salt kuramsal uslamamalar yoluyla başardı."

- 27 Başta Planck ve Einstein'ın katkıları ile şekillenen yeni fizik (kuantum mekaniği ve görelilik teorisi) fizikçileri, evreni hem büyük hem de küçük ölçekte yeniden modellemeye zorlamış, yeni fiziğin modellenmesi ise yeni bir matematik gerektirmiştir (Weintraub, 2002: 9-11). Euclides geometrisi yerine Riemann geometrisini kullanarak Newton'un çekim yasasını yanlışlayan Einstein'a göre aynı düzlem içinde bulunan iki ışık ışınının, eğer izleyecekleri yol yeterince uzunsa, er ya da geç karşılaşacakları beklenmelidir. Bu anlamda fiziksel dünyanın yapısı kendisini Euclidesci olmaktan çok Riemanncı olarak ifade eder (Barker, 2003, 86). Riemann uzayın eğri olduğunu düşünüyordu; Einstein ise eğri olanın uzay-zaman olduğunu kavramış, kütle çekimini uzay-zaman bükülmesi ile ilişkilendirmiştir (Hawking, 2002: 19). Einstein (1998, [1920]: 49) uzay-zaman ve özel görelilik kuramlarının elektromanyetik alana ilişkin Maxwell-Lorentz kuramı üzerine modellendirildiklerini ifade eder. Elektromanyetik ortamın özelliklerinin ışıklı ortamın özellikleri gibi olduğunu ancak özdeş olduklarını ispat etmek için elektromanyetik dalganın ortam içindeki yayılma hızının ışık hızına eşit olması gerektiğini ifade eden Maxwell (1998, [1875a]: 27) ışığın bir tür elektromanyetik dalga olduğu sonucuna varmıştır (Greene, 2001: 28). Foucault'nun ışık hızını belirlemek üzere yaptığı deneylere dayanan Maxwell (1998, [1875b]: 43) "Işıksal ve elektromanyetik ortamlar aynı yeri dolduruyor ve aynı hızla ilerliyorlarsa birini ötekinden ayırt etmek için bir nedenimiz var mıdır?" diye sormaktadır. Einstein'a (1998, [1926]: 61) göre evrende yer alan her olay, üç boyutlu uzay koordinatları ve zaman koordinatı tarafından belirlenir. Bu anlamda fiziksel tanımlama dört boyutludur. Bu dört boyutun uzay ve zaman olarak ayrıştırılabiliyor oluşu ise eşzamanlılık kavramının anlamının kendiliğinden açık olduğu yanılsamasına bağlıdır. Ancak eşzamanlılığa olan bu inanç ışığın boş uzay-

den beri sanıldığı gibi sürekli bir akış değil, “quanta” adını verdiği süreksiz veya kesikli paketlerden ibaret olduğu iddiasını gündeme getiren kuantum teorisidir.²⁸ Bu dönemde iyice alevlenen ışığın ve elektronun parçacık mı yoksa dalga mı olduk-

da yayılımını düzenleyen yasa tarafından (Maxwell-Lorentz elektrodinamiği) yok edilmiştir. Dört boyutlu uzay süreklisinin zaman ve uzay süreklilerine ayırlamayacağı ortaya çıkmıştır. Einstein (2001, [1954]:30-32), Minkowski'nin zamanı dördüncü boyut olarak dahil ettiği dört boyutlu uzay kavramını kullanarak zamanı içselleştirmiştir. Bertrand Russell (1995: 54) uzay ve zaman yerine uzay-zaman kavramının kullanılması gerektiğini ifade etmiştir. Einstein (1916, [2001]:27-29), biri sabit bir noktada duran diğeri ise bir tren vagonu üzerinde hareket eden iki gözlemcinin, iki yıldırımın eşzamanlı düşüp düşmediğini belirlemeye çalıştıkları bir düşünsel deneyin sonucunda, yerdeki gözlemciye göre aynı anda olan olayların, trende bulunan gözlemciye göre aynı anda olmadığını anlatır ve bunu eşzamanlılığın göreliliği olarak adlandırır. Buna göre her referans sisteminin kendine özgü bir zamanı vardır. Görelilik teorisinden önce, fizikte, zaman ifadesinin, referans sisteminin hareketinden bağımsız olarak mutlak bir anlama sahip olduğu varsayılırdı. Einstein, Newton'un kendiliğinden ve hiçbir dış etkiden etkilenmeden aynı şekilde akan mutlak zamanını reddedince, zaman ve hatta kütle hızın bir fonksiyonu olarak tanımlanmıştır. 1970'lerde Einstein'ın hem özel görelilik hem de kütle çekimi etkisi ile ilgili öngörülleri deneylerle desteklenmiştir (Bernstein, 2001: 59-61, 73). Aslında genel görelilik kuramının ilk testi ışığın güneş tarafından bükülmesidir. Eddington 1919'daki bir güneş tutulması sırasında güneşe yakın konumdaki yıldızların fotoğraflarını çekerek bunları altı ay sonra gece çekilmiş fotoğraflarla karşılaştırdığında, iki fotoğrafta yıldızların göreceli konumları arasında, güneş etrafındaki eğri uzay zamanda ışığın bükülmesi nedeniyle oluşan bir kaymayı gösterir. Bu deney bilim felsefesi açısından da çok önemlidir. Çünkü Einstein 1916'da kendi teorisi için bu deneysel testi önermişti (Pagels, 1993: 42). Popper sınanabilirlik/yanlışlanabilirlik üzerine kurduğu felsefesini geliştirirken Einstein'ın teorisinin sınanabilir oluşundan etkilendiğini ifade etmektedir (Popper, 1991). Dyson (1968, 250-252), genel görelilik teorisini, matematiksel sezgiyi yaratıcı ve verimli şekilde kullanan bir teori olarak tanımlar. Einstein ile fizik yasaları düzlem geometriden farklı eğrisel bir uzayın önermelerine dönüşmüştür. Bu teorisinin oluşumunda gözlem ve deneyin herhangi bir katkısı olmamıştır. Teorinin gözlemsel sınanması daha sonra gerçekleşmiş ancak matematiksel sezgisine güvenen Einstein herhangi bir şüphe yaşamamıştır.

- 28 Schrödinger'in (1998, [1952]: 108) ifadesi ile Planck sıcak kızıl demirden ya da güneş gibi akkor bir yıldızdan gelen ısımayı, kesikli bir yapıya sahip olması durumunda yakalayabileceğini söylemiş, ve bundan beş yıl sonra da enerjinin kütlesi olduğunu ve kütlelerin de aslında enerji olduğunu göstermiştir. Planck (1996: 81) ışık enerjisinin sürekli bir şekilde yayılmadığını, bir metal parçası üzerine kuantum paketleri halinde darbeler biçiminde vurduğunu iddia etmiştir. Fotoelektrik olay olarak adlandırılan bu durumun klasik teori ile açıklanması mümkün olmamıştır.

ları tartışması, fizik biliminin en sarsıcı ilkelerinden biri olan, Heisenberg'in belirsizlik ilkesinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Heisenberg (2003: 107), Maxwell'den beri ışığın, radyo dalgalarından veya röntgen ışınlarından sadece dalga boyuyla farklı olduğunu ve elektromanyetik bir dalga hareketi olarak yorumlanabileceğini öğrendiklerini ancak bunun tersine Einstein'ın, Planck'ın kuantum teorisine de uygun olarak ışık ışınının küçük toplara benzetilebileceği hipotezini ileri sürdüğünü anlatır. Işığa sürekli dalgalar yerine ayrı fotonlar olarak bir bakış Maxwell denklemleri ile çelişiyordu ancak Lenard'ın deneysel olarak gösterdiği ışığın yoğunluğunun iki katına çıkarılmasıyla metal yüzeyinden yayılan elektron sayısının bir kat artması ancak bu esnada elektronların ortalama kinetik enerjilerinin değişmemesi ile ilgili gözlemini açıklıyordu (Priwer ve Phillips, 2009: 62-63). Bununla birlikte ışık gerçekten parçalanmaz kuantumlar biçiminde yayılıyorsa, çift yarık deneyinde daima deliklerin ya birinden ya da diğerinden geçmeliydi ki bu da bir dalga özelliği olan ve ışığın her iki delikten de geçerek arkadaki levhada oluşturduğu, suya atılan bir taşın yarattığına benzer girişim desenlerinin varlığı ile çelişiyordu. 1924'te De Broglie sadece fotonların değil elektron gibi diğer maddesel parçacıkların da dalgalar şeklinde hareket ettiğini iddia etti. Elektronların dalga özellikleri sergiledikleri iddiası 1927'de ABD'de yapılan deneylerle desteklendi (Parker, 2004: 249-50). İlginç bir şekilde ışık gibi elektron da bazı şartlarda dalga gibi davranırken bazen parçacık gibi davranıyordu. Born, parçacıkların gerçek olduğunu söylüyordu fakat bir anlamda dalgalarla yönlendiriliyorlardı. Gerçekliğin dalga yanı ne kadar bilinirse parçacık yanı o kadar az bilinebiliyordu (Gribbin, 2005: 128-129). Feynman, ünlü çift yarık deneylerinde elektronların perde üzerindeki dağılımlarının, onlara baktığımız zaman, bakmadığımız zamankinden farklı olduğuna dikkat çeker. Elektronları gözlemek amacıyla kullandığımız ışık ile onların hareketlerini değiştirmiş oluruz.²⁹ Feynman'a (2002: 163) göre kuantum

29 Newton kanunları gözlemcinin fiziksel bir varlık olduğunu kabul etmiyordu (Prigogine, Stengers, 1998: 258). Ancak kuantum fiziği çerçevesinde Heisen-

mekanikçi kuramının tamamı *belirsizlik ilkesinin* doğruluğuna dayanır. Popper'e (1998a: 251) göre de her fiziksel ölçümün temelinde ölçülecek olan cisim ve ölçüm cihazı (ya da gözlemci) arasında bir enerji alışverişi yatmaktadır. Enerji alışverişi cismin durumunu değiştirmektedir. Bu tür etkileşimlerdeki değişim makroskopik cisimlerde göz ardı edilebilirse de atomik boyutlarda dikkate alınmak zorundadır. Heisenberg'in³⁰ belirsizlik ilkesine göre her bir yer ölçümü momentum ölçümünü etkilediğinden ilke olarak bir parçacığın yörüngesi tahmin edilemez. Bu nedenle yörünge kavramının kuantum mekanikinde bir anlamı yoktur. Foton gibi bir kuantum maddecisinin dalga-parçacık ikiliği gereği çifte doğası olduğundan, Bohr'a³¹ gö-

berg'in belirsizlik ilkesi ile fizikteki gözlemcinin konumu değişmiştir. Bir atomun hızını ve konumunu aynı anda belirlemek mümkün değildir. Atomu gözleyebilmek için üzerine bir foton göndererek onu aydınlatmak gerekir. Bu aydınlatma sırasında foton ile atom çarpışır ve foton etki ettiği atomun hızını değiştirir. Heisenberg (1993: 24) bu durumu şöyle ifade eder. "*Gerçi Newton mekanikinde olduğu gibi bir elektronun konum ve hızından söz edebiliyorduk, büyüklüklerin gözlemi yapıyor ve ölçebiliyorduk; ama konum ve hızın ikisini birden istediğimiz kesinlikte aynı anda belirlemek imkânsızdı.*" Heisenberg (1990: 94) bu belirsizlik ilişkisinin matematiksel olarak ifade edilebileceğini, durum ve hareket boyutlarına ilişkin belirsizliklerin çarpımının Planck sabiti tarafından belirlenen bir sayıdan küçük olamayacağını da göstermiştir. Bu anlamda kuantum fiziği ile gündeme gelen yeni belirlenemezlik (*indeterminism*) indirgenemez bir karaktere sahiptir (Popper, 1998b: 124).

- 30 Heisenberg'in belirsizlik ilkesi ile ilgili Hawking'in yorumu ise şöyledir: "Belirsizlik ilkesinin gerektirdiği sınır, parçacığın konumunun ya da hızının hangi yolla ölçülmek istendiğine ya da parçacığın türüne bağlı değildir. Heisenberg'in belirsizlik ilkesi Dünya'nın temel ve kaçınılmaz bir özelliğidir ve Dünya'ya bakış açımızı derinden etkilemiştir. Laplace'ın bilim kuramı olan tümüyle belirlenimci bir evren modeli düşünün sona erdiğinin işaretidir" (Hawking, 2007: 73-74). Bu noktada Penrose'un (2005) bir katkısı da önemlidir: "Küçük ölçeklerde yani kuantum seviyesinde kalındığı sürece kuantum kuramı aslında deterministtir ve hassas kesinliğe sahiptir. Determinizm ilkesinin dışlanması yalnızca ölçüm yapma durumunda yani kuantum seviyesinden klasik seviyeye çıkılması durumunda söz konusudur."
- 31 Bohr bir olgunun karşılıklı olarak özel bakış açılarından görülebileceğini ve her bakışın kendi terimleri içinde geçerli kalabileceğini öne sürmüştür (Spangenburg ve Moser, 2000: 94). Bohr 1927'de bu görüşünü tamamlayıcılık ilkesi olarak tanımlamıştır. Bir dizgenin fiziksel içeriğini tek bir kuramsal çerçeveye betimleyemeyiz. Değişik kuramsal çerçeveler ve bakış açıları, dizgeye ilişkin değişik yanların betimlenmesinde kullanılabilirler (Pekünlü, 2005). Popper (1950), Bohr'un kuantum fiziğinde özne ve nesnenin birbirlerinden kesin bir şekilde ayrılabilmesinin olanaksızlığına yaptığı vurguya ve bunu belirlene-

re düzenlediğiniz deneye göre ışığın dalga ya da parçacık olduğu tespit edilebilirdi ancak ışık, aynı anda hem dalga hem de parçacık olarak davranırken gözlenemezdi. Fakat 1992 yılında Japon araştırmacılar, Hintli bir ekip tarafından hazırlanmış bir deneyi gerçekleştirerek tek tek fotonların aynı anda hem dalgavari hem de parçacıkvari özellikler gösterdiklerini de gözlemlemişlerdir (Gribbin, 2008, 138, 148).

20. yüzyıl fiziğinde yaşanan ve çalışmamız açısından önemli olan bir başka gelişme ise fiziğin yapıma biçiminin ve fizikte kullanılan matematiğin geçirdiği değişimdir. 1920'lerin sonuna gelindiğinde kuantumcular deney ve gözlem yapabilirliğin teknik sınırına gelmişlerdi. Ancak onlar parçacık hızlandırıcılarının icat edilmesini beklemek yerine matematik ile ilerlemeye devam ettiler.

Bu aşamada doğa olgularını, mekanik modellere uyarlamak yerine soyut matematiksel ilişkilere indirgeyerek açıklama yoluna gidilmiştir (Yıldırım, 1994: 155). Deney ve gözlemlere dayalı fizik yerine matematiksel modellere, yüksek soyutlama düzeylerindeki akıl yürütmelere dayanan, elde edilen bulguların ancak mümkün olduğunda deneylerle sınanmasına çalışılan bir döneme girilmiştir. Bu dönemde kuantum mekaniği uzunca bir süre bu matematiksel modellemeler sayesinde ilerlemiştir. Bu yöntemin olası sakıncası, kapalı ve sınanamaz bir sistem yaratma potansiyelidir. Ancak teknolojik gelişmelerle birlikte zaman içinde teoremin pek çok öngörüsü deneylerle desteklenmiştir.³² Greene (2008: 149) kuantum elektrodinamiğinin doğal olgularla ilgili geliştirilmiş en kesin kuramlardan biri olduğunu, parçacık fizikçilerinin bu yolla elektronların bazı özelliklerini hesapladıklarını ve nihai olarak deneylerle doğrulanan öngörülerde bulunduklarını, bu anlamda soyut kuramsal

mezlikle ilişkilendirmesine dikkat çeker. Bu anlamda gözlemci hem aktör hem de seyirci konumundadır.

- 32 Modern bilimin tarihi matematiğin hem önsezilere hem de deneyimlere aykırı gibi görünen öngörülerinin (evrendeki kara deliklerin veya karşı maddenin varlığı, birbirinden uzaktaki atom altı parçacıkların etkileşim içinde bulunabilecekleri gibi) sonuçta gözlem ve deneylerle doğrulandığı örneklerle doludur (Greene, 2010: 198).

hesaplarla gerçek dünya arasında hayret edici bir uyum olduğunu belirtmektedir.

Reichenbach (2014: 8), kuantum fiziğinin Planck, Einstein ve Bohr tarafından temellerinin atıldığı 20. yüzyılın başlarındaki ilk evresinin ardından 1925'te başlayan ikinci evrenin, bir anlamda daha önce ne yapıldığına dair kesin bir anlayış olmadan başladığını ifade eder. Bu dönemde Broglie dalgaların parçacıklara eşlik ettiğini keşfetmiş, Born, Heisenberg, Jordan ve bu gruptan bağımsız olarak Dirac³³ teoriyi açıklayacak bir matris mekaniğini inşa etmişler, Schrödinger ise matematiksel bazı benzeşmeleri kullanarak dalga optiği ile kuantum mekaniğinin iki temel diferansiyel denklemini ortaya koymuştur.³⁴ Mantıksal ilkelerden çok ustaca uygulanan matematiksel tekniğin muhteşem zaferini temsil eden bu dönem, zaman içinde gözlemsel verileri kapsayacak bir kuramın keşfinin yolunu da açmıştır. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde geliştirilen kuantum fiziği, 1926-1933 yılları arasında matematiksel bir mo-

33 Kuantum mekaniğinin formalizasyonunda önemli bir rol oynamış olan (La Teana, 2011: 56) Dirac'a göre, kuantum teorisinde 1925'te yaşanan büyük ilerleme temelde birbirinden bağımsız olarak iki fizikçi tarafından gerçekleştirilmiştir. Heisenberg çalışmalarını, deneysel kanıtlara göre yönlendirirken, Schrödinger çalışmalarını daha matematiksel bir temelde sürdürmüştür (Dirac, 1963, 240-241). Fizikte ilerleme iki yoldan sağlanabilirdi. Bunlardan birincisi deney ve gözlemdi. İkinci yöntem ise matematiksel sonuç çıkarmaydı ki, deneylerin henüz açıklayamadıkları konularda sezgisel çıkarımlara dayanırdı (Dirac, 1939).

34 Polkinghorne (2014: 35) matris cebirinin, geliştirildiği 1925'te kuramsal fizikçilerin çoğuna aşına oldukları kısmi diferansiyel denklemlere dayanan dalga mekaniğine oranla garip göründüğünü ifade eder. Başta Born gibi kuramsal fizikçiler dönemin büyük matematikçileri Hilbert ve Weyl ile irtibat halindeydiler, bununla birlikte 1925'te matris mekaniği ortaya konduğunda onu diferansiyel denklemlerin dilini kullanarak ifade etmek kuramsal fizikçilerin veya matematikçilerin aklına gelmemiş, dalga mekaniği Heisenberg'ten 6 ay sonra Schrödinger tarafından önerilmiştir (Sakurai ve Napolitano, 2012: 99). Kuantumun dalga mekaniği olarak bilinen Schrödinger denklemi elektronun nasıl hareket edeceğinin olasılığı hakkındadır. Temel nicelik bir olasılıkur (Chaitin, 2004). Schrödinger denklemi dalgalar konusunu bilen fizikçilere yabancı gelmeyen bir biçime sahipti. Ses dalgaları, elektromanyetik dalgalar hep Schrödinger'in kine benzer matematiksel denklemlerle ele alınmıştı. Dahası Schrödinger'in makalesinin basılmasından az önce, Göttingen'den iki ünlü matematikçi Courant ve Hilbert bu makalenin anlaşılması için gerekli tüm temel desteği içeren bir kitap yayınlamışlardı (Segre, 1995: 157).

del haline getirilmiştir. Nitekim Jabs (1992) kuantum mekanizmasını, matematiksel formalizmden³⁵ oluşan bir fiziksel teo-

- 35 Kuantum teorisinin matematiksel formalizm anlamında tamlığı da çokça tartışılmıştır. Popper'e (2000:122) göre kuantum mekanizmasının matematiksel formalizminin tam olduğunun kabul edilebilmesi ancak deneysel sonuçlarla ilgili öngörüler içermesi ile mümkün olabilirdi ki Bohr'a göre deneysel sonuçlar formalizm tarafından tahmin edilebilmekteydiler. Ancak Einstein, Podolsky ve Rosen (1935) kaleme aldıkları bir makalede bir düşünce deneyi üzerinden tamlık kriterinin kuantum mekanizması tarafından sağlanmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Yazarlara göre bir teorisin tam olması için fiziksel gerçekliğin her unsurunun teoride bir karşılığının olması gerekiyordu. Fiziksel gerçeklik ise fiziksel bir büyüklüğün sistemi herhangi bir şekilde rahatsız etmeden kesin olarak tahmin edilebilmesini gerektiriyordu. Bu anlamda tamamlanmış bir kuram olmayan kuantum kuramının yerellik ve nedensellik koşullarını sağlaması için ek değişkenlere ihtiyacı olduğu sonucuna varılıyordu. Heisenberg'in ortaya koyduğu hız ve konumun ölçülebilmesi ile ilgili indirgenemez belirsizliği kuantum mekanizmasının eksikliği tamamlanmamışlığı olarak yorumlanıyordu. Bohr (1935), makalenin yayınlandığı *Physical Review* dergisinin sonraki sayısında verdiği cevapta ileri sürülen gerçeklik tanımının ve sistemi rahatsız etmemek kavramının belirsizliği üzerinde durmuştur. Daha sonra Bell (1964), makaledeki yerellik düşüncesinin yanlış olduğunu göstermiştir. Bu tartışmanın kuantum fizikçilerini ne kadar etkilediği ise açık değildir. Mesela Dirac, kuantum mekanizmasının kuramsal/felsefi problemlerine karşı mesafeliydi. Einstein ve Bohr arasında kuantum mekanizmasının tamlığına yönelik tartışmayı izlemekle birlikte bu tartışmanın kendisini çok ilgilendirmediklerini, esas ilgisinin doğru denklemi bulmak olduğunu ifade etmiştir (Kragh, 2002). Aslında aksiyomatik bir fiziksel teorisin tamlığı üzerine yapılan bu tartışma, aksiyomatik matematiksel modellerin tamlığı ile ilgili Gödel tarafından ortaya atılan eksiklik teoreminin kuantum mekanizmasının terimleri üzerinden yapılmış bir yorumu olarak da kabul edilebilir (Penchev, 2013). Gödel matematigin tam olmadığını ispat ettiğine göre matematige dayanan herhangi bir fizik teorisinin de tam olmayacağını savunanlar gibi matematigin belirli kısımlarının tam olduğunu ve aslında fiziksel teorilerin de bu tam "eksik olmayan" kısma bağlı olduklarını ifade edenler de vardır (Mathen, 2004). Kimilerine göre Heisenberg'in belirsizlik ilkesi ile fizikte kesinlik düşüncesini yıkmasından sonra Gödel ile kesinlik kavramının son kalesi de düşmüş oluyordu (Peat, 2002: 42). Hawking (2006: 86) Heisenberg'in belirsizlik ilkesi gibi Gödel'in eksiklik teoreminin de evreni anlama ve tahminlerde bulunma yeteneğimize sınır getirdiğinden şüphelenmekteydi. Nitekim "Gödel ve Fizik Sonu" başlıklı konuşmasında bu sınırlar yüzünden belki de ömrünü bulmaya adanmış evreni açıklayacak o tek (her şeyin teorisi) teorisin sınırlı sayıda önerme ile formüle edilemeyecek olabileceği sonucuna varmıştır (Hawking, 2002). Jaki gibi kimi fizikçiler Gödel'i evreni anlama çabamızda aşılamaz bir engel olarak değerlendirirken Dyson, Gödel'in matematik ve bilimin gerçeklerini keşfetme yetimizi sınırlandırmakla birlikte bunu bilimsel sürecin hiç durmadan süreceğinin güvencesi olarak yorumlamıştır (Barrow, 2009: 303-308).

ri olarak tanımlamıştır. Ancak kuantum fiziğinde matematiksel formalizm yoluyla ifade edilen teorilerin zaman içinde deneyler aracılığıyla test edilebileceği daha 1940'larda öngörülmektedir (Beck, 1945). Nitekim kuantum fiziğinin tarihinde kuramcılarının iddialarının 40 yılı aşkın süreler sonra deneyler tarafından test edildiği örnekler mevcuttur (Gribbin, 2008: 148). Dirac'ın teorik fiziğin başını deneyin değil matematiğin çekeceği yolundaki öngörüsü daha sonra pek çok fizikçi tarafından da kabul görmüştür. Bunun da ötesinde Dirac, öğrencilerine, denklemlerin anlamını kafalarına takmamalarını, sadece güzelliğini önemsemelerini de söylerdi. Dyson (1968), Dirac'ın çalışmalarının,³⁶ kuantumun diğer öncülerinkilerden farklı olduğunu, onun kuantum mekaniğini bir sanat eseri olarak sunduğunu ifade eder. Courant'a (1968) göre soyutlamanın verimli kullanımının bir örneği de von Neumann'ın, Hilbert'in teorisini genellemesidir. Yine soyut bir matematiksel teori olan grup teorisi de parçacık fiziğinin somut problemlerinde önemli uygulama alanı bulmuştur. Grup teorisinin büyük veri yığını düzenleme ve yeni parçacıkların varlığını öngörmedeki başarısı, soyutlamanın önemini ortaya koymaktadır. Uzun süre tümüyle bir geometrik sezgi konusu olarak görülen topoloji³⁷ de Riemann ve Poincaré'nin katkıları

36 İlk defa Dirac'ın denklemlerinde ortaya çıkan matematiksel nesneler (spinorlar) matematikçiler için verimli bir çalışma alanı olmuştur (Farmelo, 2010: 470). Dirac'ın 1933'te Kapista ile birlikte yaptığı elektronların dalga-parçacık doğasını ele aldıkları çalışmaları, lazer teknolojisinin gelişmesiyle test edilmiştir. Böylece Kapista-Dirac etkisini, yani bir ışık dalgasının ince bir elektron demeti saçtığını göstermek 1960'lardan itibaren süren tartışma ve çabalar sonunda 2001'de Nebraska Üniversitesi'nde bir ekip tarafından başarılmıştır. Böylece Kapista-Dirac etkisi, hem ışığın hem de elektronların dalga ve parçacık gibi davranma özelliklerini açıklamada kullanılır olmuştur (Farmelo, 2010: 471).

37 Topolojinin ve bir anlamda graph teorisinin doğuşuna yol açan problem, eski Prusya'daki Königsberg kentinin içinden geçen Pregel ırmağı üzerindeki yedi köprüden çıkmıştı. Problem şudur: Kentin herhangi bir noktasından hareket edip her köprüyü bir ve yalnız bir kez geçerek başlangıç noktasına dönebilir mi? Denemeler başarısızlıkla sonuçlanırken problem zamanın ünlü matematikçisi Leonhard Euler'in de ilgisini çekmiş. Euler, 26 Ağustos 1735'te yedi köprüyü hepsinden bir ve yalnız bir kez geçmek koşuluyla dolaşmanın imkansızlığını kanıtlayan matematiksel ispatını sunmuştur (Wilson, 1999: 503).

sonucu, grup teorisi ile etkileşim içinde önemli uygulama değeri göstermiştir.

Görüldüğü gibi iktisadın aksiyomatik bir disiplin haline gelmesinden önce fizik benzer bir süreci yaşamıştır. Fizikçilerin önemli bir kısmı bu süreci fizik açısından olumlu bulmuşlardır. Fiziksel bir teorinin matematiksel formalizminden ayrılmayacağı, onsuz formüle edilemeyeceği genel bir kanı olarak yerleşmiştir. Akhiezer (1997) bu nedenle, Bohr'un matematiğin bilimden daha fazlası, bir dil olduğunu söylediğini ifade eder. Fiziksel teorilerin matematiksel formalizasyonları genellikle yeni fiziksel öngörülerin de yolunu açmıştır. Eugene Wigner, Steven Weinberg gibi birçok fizikçi matematiğin dilinin fizik teorilerinin formülasyonuna uygunluğunu vurgulamışlardır (Colyvan, 2001). Nagel'in (2013: 128) ifadesi ile kuantum kuramı başlangıçta pek çok fizikçi için rahatsız edici bir eksiklik duygusuna sebep olmuş olsa da kuramın matematiksel formalizminin alışılmadık ölçüde başarılı olduğu zaman içinde kabul görmüştür.

Genel Denge Teorisi'nin ikinci evresi öncesinde iktisadın fizik ve matematik ile etkileşimleri

Kuttner (2000), iktisat-fizik ilişkisini Smith'e kadar götürerek, Smith'in piyasa ekonomisindeki denge kavramının 18. yüzyıl Newton mekaniğinin bir varyasyonu olduğunu, iktisadın o zamandan beri fiziğin peşinden koştuğunu söyler.³⁸ Smith,

Euler, içinde uzaklık ve ölçü kavramı olmayan ama konumlarla ilgilenen yeni bir geometrinin temellerini atmıştır. Euler'in çözümü matematik dünyasındaki ilk topolojik kavram olarak değerlendirilmiştir (Burde, G., Zieschang, 1999: 103).

- 38 Smith'in çalışmalarında Newtoncu metodu kullandığı iktisatçılar arasında genel olarak kabul görür. Newton sisteminde kütle çekiminin üstlendiği rolü Smith'de fiyatlar üstlenmiştir (Redman, 1993). Bir anlamda Smith Newton'un hareketin genel yasalarını keşfetmede eriştiği başarıdan ilham alarak ekonominin genel yasalarını bulmak için çabalamıştır (Hetherington, 1983). Bununla birlikte Alada (2004) Newton kuramının olağanüstü öngörme kabiliyetinden etkilenen iktisadın 19. yüzyıla birlikte Mill, Ricardo, Senior çizgisinde sosyal hipotetik tümdengelimci yöntemi benimsediğini iddia ederek Smith'i Cantillon ve Condillac ile birlikte 18. yüzyılın, geleceğin tam olarak çıkarsanama-

1795'te kaleme aldığı *Astronomi Tarihi*³⁹ olarak bilinen risalesinde, özellikle bilim teorisi üzerine fikirlerini başka hiçbir yerde olmadığı kadar açıklıkla ortaya koymuştur ve aslında Smith'in astronomi tarihine olan ilgisi, yaşadığı dönemin doğal bir sonucudur. 18. yüzyılın sadece doğa bilimlerinin değil sosyal bilimlerin de sınırlarını çizen Newtoncu doğa felsefesine dayanan entelektüel devrimin dışında kalmak mümkün değildi. Smith'e göre Newton, doğa yasalarını doğru bir şekilde açıklamıştı ve artık sıra benzer açıklamanın toplum yasaları için yapılmasına gelmişti (Çakır, 1998: 95-98). Smith *The Theory of Moral Sentiments* ve *The Wealth of Nations* kitaplarında Newtoncu yöntemi, önce ahlâk sonra da ekonomiye uygulamış (Blaug, 1992: 52), bir anlamda Newton'un fiziksel dünya için yaptığının aynısını ekonomi çerçevesinde sosyal dünya için yapmaya çalışmıştır. Newton ve Smith, her ikisi de fiziksel ya da sosyal dünyadaki olayların bilim ile anlaşılabilirliğine ve açıklanabilirliğine inanıyorlardı (Siegfried, 2006: 13).

18. yüzyılın politik iktisadının esin kaynağı Newton'un yaklaşımı olurken, 19. yüzyıl sonu iktisadının bağımsız bir kuramsal yapı olarak ortaya çıkmasındaki temel etken enerjinin korunumu yasası, termodinamik⁴⁰ ve alan teorileri ile karakterize olan 19. yüzyıl fizigidir (Çakır, 1994). Newton'dan etkile-

yacağı (indeterminizm) fikrini savunan iktisatçıları olarak ayrı tutmaktadır. Smith'in *History of Astronomy* eserinde Newton'dan etkilendiği görülmekle birlikte belirsizlik fikrini de dışlamadığını söylemektedir.

39 *The Principles Which Lead and Direct Philosophical Enquiries; Illustrated by the History of Astronomy* isimli bu kapsamlı eserinde Antik Yunan'dan Newton'a uzanan bir süreçte astronomi alanındaki gelişmeleri detayları ile anlatır. Öyle ki bu kitapçıkta yerçekimi teorisinde kütlelerin oynadığı rolden hareketle Jüpiter ve Satürn'ün yoğunluklarının (özkütlelerinin) Dünya ile aynı olması durumunda uydularının dönüş periyotlarının gözlenenlerden daha kısa olması gerektiğini, bunun da Dünya'nın yoğunluğunun Jüpiter ve Satürn'den büyük olduğunu gösterdiğini söyler (Smith, 1980: 104, IV.76).

40 Termodinamikte birlikte zaman kavramı da fizikğin ilgi alanına girmiş, Prigogine'in (2003: 18) deyimiyle fizikğin Darwin'i olma tutkusundaki Boltzman tarafından da ele alınmıştır. Boltzman, tersinmez termodinamik değişimin giderik artan olasılıklı durumlara doğru bir değişim olduğunu göstermiştir. Entropi ile olasılığı ilişkilendiren denklemi günümüz biliminin temel taşlarından. Böylece fiziksel bir kavram ilk defa olasılık cinsinden açıklanmıştır (Prigogine, 1996, 2, 19), (Prigogine, Stengers, 1998: 162).

nen Smith, evrendeki uyumlu düzene koşut toplumsal düzene kurmayı sağlayacak birleştirici ilkeleri belirlemeye çalışırken, 19. yüzyıl sonu iktisatçılarının böyle ilahi ve ulvi amaçları yoktur. 19. yüzyılın sonlarında fizik biliminin ulaştığı kesinlik ve elde ettiği saygınlık, iktisatçıları da etkiliyor ve onları, iktisadi fiziğin ulaştığı kesinlik düzeyine ulaştırmaya çabalamaya itiyordu. Fiziğin kesinliğe ulaşmasında büyük rolü olan matematiksel yöntemlerin kullanılışı bu amaçla iktisada geçmiş oluyordu. İktisadi matematikselleştirmeye yönelen ve bir kısmı da mühendis kökenli olan bu iktisatçılar, matematik kullanmadan iktisadın fizik kadar saygın bir bilim olamayacağını söylemekteydiler⁴¹ (Çakır, 2001).

İktisadın kullandığı yöntemde yaşanacak gelişmelerin ilk belirtisi Cournot tarafından 1838'de yazılan, monopol ve duopol teorilerinin diferansiyel hesap kullanılarak ifade edildiği, *Servet İlkesinin Matematiksel İlkeleri Üzerine Araştırmalar* olmuştur (Fisher, 1898). Jevons, Menger, Walras gibi iktisatçıların öncülüğünde gelişen marjinal analiz, hane halkı ve firmaların fayda ve kârlarını maksimize etmeye çabaladıkları bir model kullanıyordu (Landreth, 1976: 195). Bu iktisatçılar bir anlamda Smith'in serbest rekabet modeli ile marjinal değer teorisini birleştirmişlerdi (Skousen, 2007: 108). Özellikle Jevons, Walras ve Fisher⁴² hareket ve enerji kavramları ile benzerlikle-

41 Bu noktada Popper'in şu yorumu da ilginçtir: "Kabul etmek gerekir ki matematiksel iktisadın başarısı bir sosyal bilimin kendi Newtoncu devrimini geçirmiş olduğunu göstermesidir" (Nauberg, 1989: 150) (Buğra, 1999: 226).

42 Fisher, tez danışmanı olan termodinamikçi Gibbs'in de etkisiyle fiziksel metaforları en kapsamlı şekilde ele alan iktisatçı olmuştur. Fisher bu çalışmada ekonominin vektör karakterine vurgu yapmıştır. Bu benzerlikleri Fisher, uzay-mal, kuvvet-marjinal fayda, enerji-fayda eşlemeleri ile ortaya koyar. Yapılan iş ile harcanan enerji arasındaki denklikten hareket ederek, fayda ile faydasızlık arasında da benzer bir ilişki kurar. Fisher'e göre ekonomik denge kâr maksimizasyonuna karşılık gelirken, mekanik denge minimum enerjiye karşılık gelir (Mirowski, 1999: 223), (Sousa ve Domingos, 2006). Bununla birlikte Mirowski, neoklasik iktisadın kullandığı enerji/fayda metaforlarının, fiziğin 19. yüzyılın ortasına denk gelen spesifik bir periyodundan türetildiğini ve bu periyodun termodinamiğin ikinci yasasının henüz olgunlaşmadığı bir döneme denk geldiğini vurgular. Entropi öncesi fizik, zaman oku ve tersinmez zaman kavramlarını içermiyordu (Martinas, 2004).

ri işleyerek iktisadın matematikselleştirilmesi sürecinde ön plana çıkmışlardır.

Walras aynı zamanda Marshall'ın her bir mal piyasasının denge durumunu diğerlerinden bağımsız analiz ettiği kısmi denge yaklaşımı yerine ekonomideki mal ve hizmetlerin karşılıklı bağımlılık ilişkilerini de dikkate alarak iktisadi birimlerin (tüketicilerin fayda maksimizasyonunu, üreticilerin kâr maksimizasyonunu hedefleyen) bağımsız kararlarının tüm piyasaların eşzamanlı olarak dengeye getirebileceği iddiası ile bir anlamda Smith'in fiyatın bir görünmez el gibi arz ve talep arasında bir denge kurduğu yolundaki görüşünü matematiksel bir ifadeye dönüştürme yolundaki yeni bir yaklaşımın yani *Genel Denge Teorisi*'nin ilk adımını atmıştır.⁴³ Smith'in merkezi olmayan bireysel kararların görünmeyen bir el aracılığıyla dengeye ulaşılabilceği düşüncesi, insanların kendi çıkarlarının peşinde koşarlarken hepsi için iyi olacak bir sonuca ulaşılabilmesine izin veriyordu. Ancak yine de Smith'in modeli teorinin nasıl çalışacağını açıklayan bir mekanizmaya sahip değildi. Walras 1874'te genel ekonomik denge teorisinin ilk matematiksel formülasyonunu sunarak bu boşluğu doldurma yolunda bir adım attı⁴⁴ (Shojai, 1989: 44). Adam Smith'in *görünmeyen el* kavramının tarihin en önemli ve etkili fikirlerinden birisi olarak tanımlayan Tobin bunun *Millletlerin Zenginliği*'nde ispat edilmemiş bir iddia olarak kaldığını ve ancak iki yüzyıl sonra Arrow ve Debreu tarafından ispatlandığını söyler. Bununla birlikte Smith'in sezgisel olarak önemini kavradığı pek çok önemli nokta Arrow-Debreu modelinde yer almaz. Örneğin Smith uzmanlaşma ve işbölümünü verimliliğin kaynağı olarak görürken genel denge teorisi tam rekabetin varlığını matematiksel olarak garanti-

43 Genel Denge modellerinin geçmişi Quesnay'ın *Tableau Economique* adlı kitabına kadar götürülebilir (Aydın, 1999, 3). Walras'ın Quesnay'ın takipçisi olduğu düşünülen ve denge kavramını tanımlayan Fransız mühendis ve iktisatçı Isnard'dan etkilenmiş olabileceği de savunulmaktadır (Kirman, 2016: 237).

44 Skousen'e göre iktisada matematiksel yöntemleri dahil ederek Smith'in temel tezi olan rekabetin görünmez elinin kişisel çıkarları otomatik olarak ortak yarara dönüştüreceği düşüncesinin geçerliliğini matematiksel olarak gösterme çabasında Walras yalnız değildi. Pareto ve Edgeworth da aynı amaçla çalışıyorlardı (Skousen: 2001: 214-15).

leyen dışbükeylik varsayımı bozduğu için bu alanı dışarda bırakmıştır (Tobin, 2005: 125).

Ancak Walras'ın açtığı yolun hemen hemen yarım yüzyıl boyunca kullanılmadığı, bu dönemde marjinalist ekolden gelen neoklasik iktisatçıların Marshall'ın kısmi denge yaklaşımını benimsedikleri söylenebilir (Guerrien, 1999, 16). İngilizce yazan iktisatçılar 1920'li yıllarda Walras'dan haberdar değillerdi, Genel Denge Teorisi'nin basit bir biçimini Cassel'in *Sosyal Ekonomi Teorisi*'nden öğrendiler. Bu anlamda Cassel'in bu çalışmasının Arrow-Debreu-McKenzie modeline öncülük ettiği de söylenebilir (Costa, 1998, 40). Walras'ın Denge Teorisi ancak 1930'lu yıllardan itibaren Hicks, Hotelling ve Lange'nin çalışmalarıyla bir anlamda yeniden keşfedilmiştir (Milonakis, 2016). Walras'dan Cassel'e uzanan bu süreçte bir matematikçi olan Wald 1936'da genel dengenin varlığını matematiksel olarak kanıtlamış ancak bu kanıtlamanın o dönemde iktisatçılar üzerinde bir etkisi olmamıştır (Bulutay, 1979:1) (Reinhard, 1999).

Walras'ın zamanında matematik çok sayıda denklem içeren, doğrusal olmayan sistemlerin çözümlerinin varlığını ispatlayan genel bir teoreme sahip değildi (Nicola, 2000: 11) ve Walras da 1874'te modelini doğrusal olmayan denklemler sistemi üzerine kurmuştu (Odifreddi, 2004: 123). Walras dengenin varlığını gösterebilmek için biri teorik diğeri pratik iki adım atmıştı. Teorik olarak denklem ve bilinmeyenleri saymaya girişti ve çözümün varlığını bilinmeyenler sayısı kadar denklem olmasına dayandırdı. Pratik olarak da modeline *tatonnement* (telal) kavramını dahil etti. Bu kavram el yordamıyla fiyatları dengenin sağlanacağı yere götüren bir süreci tanımlıyordu ve bir anlamda bir gizli müzayedeci tarafından yönlendiriliyordu ve herhangi bir işlem maliyetine yol açmaması, ekonomideki bütün ajanları eşzamanlı olarak ve anında fiyatlar hakkında tam bir şekilde bilgilendirmesi ile Maxwell'in ünlü cinini⁴⁵ andırı-

45 Maxwell, 1871'de yazdığı *Isı'nın Teorisi (Theory of Heat)* isimli kitabında "Termodinamiğin İkinci Yasası'nın Sınırları" başlığı altında ikinci yasanın sınırlarını ortaya koymak için bir bulmaca sormuştur (Leff ve Rex, 2003:3). İki

yordu (Nicola, 2000: 11-12). Walras (2014:140), genellikle piyasada tüm malların toplam arzı ve talebi arasında bir eşitsizlik olabileceğini kabul ederek talep fazlasının fiyatları artıracığı, arz fazlasının ise fiyatları düşüreceğini, bunun da tatonnementin arz ve talebi eşitleme yöntemi olduğunu ifade eder. Müzayede piyasalarından ödünç alınan bu mekanizma Walras'ın modelinde gerçek bir tellal veya bir hesaplama aracı olmaktan çok bir algoritmaydı. Buna göre fiyatın arz ve talep fazlaları uyarınca art arda gelen uyarlanmalarla, düzeltmelerle dengeye doğru yaklaşması gerekiyordu (Ingrao, Israel, 2015: 99). Bununla birlikte Walras'ın modelinde arz talep eşitliğinin sağlanmadığı durumlarda yanlış fiyattan alışveriş söz konusu değildir tel'lal arz veya talep fazlasına göre daha düşük veya daha yüksek bir fiyat önerir ve bu işlem bütün malların arz ve talepleri eşitlenene kadar sürer ve değişim ancak denge fiyatlarda gerçekleşir (Akyüz, 1997:131). Bu anlamda hiçbir zaman arz veya talep fazlası durumunda alışveriş yapılmadan uyarlanma gerçekleşir. Hunt'ın (2005: 352) dediği gibi Walras'ın tellalı bilgisa-

tarafli hareket edebilen bir kapı ile ikiye ayrılmış bir kutu olduğunu ve kapının bir cin tarafından kontrol edildiğini varsaymıştır. Bu cin kutu içindeki gaz moleküllerin hızını ölçüyor ve sağdan sola gelen ortalamadan hızlı moleküllere kapıyı açıyor ve yavaş olanlara kapalı tutuyor. Soldan gelen yavaş moleküllere de kapıyı açıyor ancak hızlıların sağa geçmesine izin vermiyor. Böylece hızlı moleküller solda, yavaş olanlar sağda toplanmış oluyordu (Mitchel, 2009, 47-49). Sıcaklık taneciklerin ortalama titreşim enerjilerinin bir ölçüsü olduğundan bölmelerden birinde (sağ) sıcaklık düşerken diğerinde (sol) yükselmiş oluyordu (Özkarayel, 2014). Sonuç olarak Maxwell herhangi bir iş yapılmadan sol taraftaki sıcak bölgenin daha da ısınacağını, sağ taraftaki soğuk bölgenin de giderek soğuyacağını iddia etmiştir. Bir anlamda daha düzensiz bir durumdan hızlı (sıcak) moleküllerin bir arada yavaş (soğuk) moleküllerin bir arada olduğu daha düzenli bir duruma geçişin yani düzensizliğin, dolayısıyla entropinin azaltılmasının söz konusu olabileceğini savunmuştur. Oysa termodinamiğin ikinci yasasına göre böyle bir şeyin gerçekleşmesi için yani entropinin azalması için iş yapılmış olması, bunun için de enerji harcanması gerekirdi. Cinin kapıyı açıp kapamamasını yapılan iş olarak düşünmek mümkün olsa da Maxwell kütlesiz ve sürtünmesiz bir kapının açılıp kapanması için yapılacak işin göz ardı edilebileceğini öne sürmüştür. Peki cin tarafından yapılan başka bir iş söz konusu olabilir miydi? Bu basit düşünce deneyi entropi ve bilgi kavramları arasında önemli bir bağlantının kurulmasına neden olmuş (Leff ve Rex, 2003:6) ve bilgi teorisi olarak isimlendirilen bir disiplinin temellerini atmıştır. Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Eren, Şahin 2017: 10-16.

yarlara sahip olan bir sosyalist merkezi planlama ajanının işlevine sahip olmalıdır. Walras belki günümüzde ancak hisse senedi ve döviz piyasalarında gözlemlenebilecek hızdaki bir fiyat uyarlanması sürecini mal piyasası için önermiştir. Ancak bu piyasalarda dahi uyarlanma sürekli alım satımlarla sağlanan dinamik bir süreçtir.

Blaug (1988, 574-577) denklem ve değişken sayılarının eşit olmasının çözümün varlığını garanti etmediğini,⁴⁶ bu arada denklemler doğrusal olmadığında birden fazla kesişim (çözüm) noktasının da söz konusu olabileceğine, dahası tek bir çözümün elde edilmesinin bile yeterli olmayabileceğine, çözüm olarak elde edilen fiyat vektörünün tüm bileşenlerinin negatif olmayan, reel ve sınırlı sayılar olması gerektiğine dikkat çekmiş, Walras'ın dengenin varlığına dair açıklamalarının tatmin edici olmadığını söylemiştir. Doğrusal olmayan bu denklem sistemindeki denklem ve bilinmeyen sayılarının eşitliği Walras ve onu izleyenlerin biraz da iyimser bir şekilde çözümün var olduğunu varsaymalarına yol açmıştır (Aubin ve Ekeland, 1984: 356). Ancak çoğu zaman dengenin varlığının ispatı bu eşitlikten fazlasını gerektirir. Dahası doğrusal olmayan denklem sistemlerinin çözümünün varlığını ispat etmek için ihtiyaç duyulan matematik Walras için ulaşılabılır değildi ve ancak Brouwer'ın 1912'de formüle ettiği sabit nokta teoremi ile mümkün olacaktı (Duffie ve Sonnenschein, 1989).

Aslında 1930'larda matematikçiler de doğrusal olmayan denklem kümelerinin çözümünün varlığını göstermeye çalışıyorlardı. Karl Menger'in Viyana'da düzenlediği ve katılımcıları arasında Gödel ve Tarski'nin de bulunduğu çalıştaylarda Schlesinger, Wald ve von Neumann bu alandaki çalışmalarını ortaya koymuşlardır (Border, 1999: 1), (Mirowski, 2002: 407). Wald, Bourbaki geleneğini izleyerek, Walras'ın denklem ve de-

46 İki boyutlu düzlemde birbirlerine paralel ve kesişmeyen doğruların bir kesişim noktasının ve bu doğruları ifade eden denklem sisteminin de çözümünün olmaması durumunda olduğu gibi. Bir diğer özel durum da iki denklemin aslında aynı doğruyu tanımladığı sonsuz çözüme sahip çakışık doğrulardır.

ğişken eşitliğine dayanan çözüm yöntemi yerine dengenin varlığının ancak sabit nokta teoremi⁴⁷ ile gösterilebileceğini göstermiştir (Kirman, 2016:241). Genel denge ile ilgili bir diğer önemli çalışma 20. yüzyılın en büyük matematikçilerinden biri olarak kabul edilen John von Neumann'ın 1938'de yayınlanan ki aslında bu 1932 yılında Princeton'da verdiği bir konferansa dayanan "Bir Ekonomik Denklemler Sistemi ve Brouwer Sabit Nokta Teoreminin Bir Genellemesi" başlıklı makalesidir. Von Neumann bu makalede sabit nokta teoremini kullanarak genel denge teorisinin statik niteliğini dinamik niteliğe dönüştürmüştür. Von Neumann'ın çalışması daha sonra gelen Balasko, Smale, Goodwin ve başkalarının ekonomik süreçlerin dinamizmi, özellikle de ekonomin döngüsel ve kaotik davranışlara kayabileceği çeşitli yollar konusundaki çalışmalarının öncüsüdür (Casti, 2000, 56).

Von Neumann'ın modeli ancak 1960'larda Sraffa ile birlikte yeniden gündeme gelmiştir. Sraffa ve Von Neumann modellerinin ortak noktaları malların mallarla üretilmesi kavramına yer vermeleri ve talep, fayda, eş marjinallik ilkesi gibi neoklasik teorisinin bazı temel unsurlarına yer vermemeleridir. Bu anlamda Walras, Sraffa ve von Neumann modellerinin her üçü de birer genel denge modelidirler. Sraffa'nın çalışması bir anlamda marjinal değer ve bölüşüm kuramının eleştirisi için de bir kapı açmaktadır. Sraffa *Malların Mallarla Üretimi* isimli kitabında "Yazına Yollamalar" başlığı altında çalışmasının eski klasik iktisatçıların kuramlarıyla olan bağlantılarına dikkat çekmekte Quesnay, Ricardo Smith ve Marx gibi iktisat-

47 Wald'dan ve von Neumann'dan sonra genel dengenin varlığına yönelik bir başka önemli çalışma 1950'de Von Neumann'ı izleyen John Nash'in, Brouwer yerine Kakutani sabit nokta teoremine dayanarak, sosyal denge problemine getirdiği çözümdür (Debreu, 1995: 218). Von Neumann sabit nokta teoremini önce karışık stratejili oyunların çözümünü daha sonra da rekabetçi dengenin varlığını kanıtlarken kullanmıştır. Nash ise Kakutani sabit nokta teoremini işbirlikçi olmayan oyunlarda dengenin varlığını kanıtlamak için kullanmıştır. Nash'in ispatı Arrow ve Debreu'ya Walrasçı genel dengenin varlığını ispatlarken ilham vermiştir (Rosser, 2010). Bir anlamda Arrow ve Debreu'nun genel dengenin varlığını, von Neumann ve Nash'in oyun teorisi yaklaşımını genelleştirerek ortaya koydukları söylenebilir.

çılardan söz ederken Walras ve neoklasiklere hiç değinmemektedir. (Sarffa, 1981, 88-90). Çalışmamızın kapsamı dışında kalmakla birlikte Walrasçı, neoklasik genel denge dışında bir klasik genel denge analizinin de var olduğunu belirtmeliyiz. Simpson, (1975, 123) klasik genel denge analizini Smith, Ricardo ve Marx'tan, Leontief ve von Neumann'a uzanan bir gelenek içinde ve Jevons, Walras, Pareto ve Marshall'ın içinde bulundukları neoklasik okuldan kesin olarak farklı olan özellikleri ile ayırdığını belirtiyor. Bununla birlikte genel denge teorisinin öncülüğünün Walras ve Pareto'ya ait olduğu, teorisinin matematiksel yeniden doğuşunun Schlesinger, Wald ve von Neumann ile 1920'lerde başlayan süreçte gerçekleştiği, 1930'larda Lange, Hicks ve Samuelson'un yazdıklarıyla ana akım haline geldiği ve sonunda Arrow, Debreu ve Hahn'ın çalışmalarıyla savaş sonrası formülasyonuna kavuştuğu söylenebilmektedir (Blaug, 1997a, 168). İktisatta matematik kullanımının bu yeni şekliyle yükselişi formalist devrim olarak nitelendirilmiştir (McCloskey, 1994: 127).

Genel Denge Teorisi'nin ikinci evresi ile iktisadın aksiyomatik-formel bir bilim haline gelmesi

1940'lardan itibaren teorik fizik erişilemez bir konuma ulaşmış, iktisadın da böyle bir konuma ulaşması yönündeki çaba, ekonomik teorisinin matematikselleşmesi yönünde güçlü bir uyarıcı etki yapmıştır (Debreu, 1991). Koopmans (1954), 1950'lerin iktisadı ile 1930'ların fiziği arasındaki dikkat çekici benzerliğe vurgu yaparak, kuantum mekaniğinin geliştiricilerinin yoğun matris cebri ve grup teorisi kullanmalarının deneyci ve hatta bazı teorik fizikçiler tarafından protesto edildiğini, bununla birlikte aradan geçen zamanla birlikte tartışmaların azaldığını ve kuantum mekaniğinin, fiziksel teorisinin verimli bir alanı olarak kabul edildiğini ifade eder.

Arrow ve Debreu'nun⁴⁸ 1954'te *Econometrica*'da yayınlanan

48 Rodrik (2015: 47-50), iktisat doktora öğrencilerinin birinci dönemlerini Genel Denge Teorisi'nin önemli teoremlerinden olan ve aslında kısaca rekabet-

“Rekabetçi Bir Ekonomide Dengenin Varlığı” başlıklı makaleleri, yine aynı yıl aynı dergide yayınlanan Mckenzie’nin makalesi ile birlikte yerleşik iktisatta yeni bir dönemin habercisiydi. Bu çalışmaların temel iddiası, açık şekilde ifade edilmiş varsayımlar çerçevesinde rekabetçi bir ekonominin dengeye sahip olduğuydu (Düppe ve Weintraub, 2014: xi). İktisadın bu yeni evreye girişi, Samuelson gibi dönemin başka büyük iktisatçıları tarafından da destekleniyordu.⁴⁹ Bu süreçte fizikğin özellikle de mikro düzeyde belirsizliğe yer vermeye başlamış olmasına karşın iktisattaki kesinlik arayışı devam etmiştir (Çakır, 1994). Bununla birlikte fizikteki bu temel değişimin farkına varan iktisatçılar da vardır. Örneğin Mirowski, kuantum mekaniği, kaos teorisi ve genel görelilik gibi alanlardaki çalışmaların fizikçilerin deterministik⁵⁰ evren görüşleri ile birlikte

çi bir ekonominin etkin olduğunu iddia eden ve iktisatçılar arasında görünmez el teoremi olarak adlandırılan Refah Ekonomisinin Birinci Temel Teoremi’nin ispatı için gerekli olan ve büyük ihtimalle bir daha da kullanmayacakları, reel analiz ve topoloji öğrenmeye harcadıklarını söyler. Bu teorem 1950’lerde Arrow ve Debreu tarafından pek çok iktisatçı için oldukça bilinmedik bir matematik kullanılarak formüle edilmiştir. Rodrik, Arrow ve Debreu’nun Nobel ödülü almış olmalarına rağmen makalelerinin iktisatçılar tarafından çok az okulduğunu, bu konunun çalışılmasında genellikle kitapların ve ikinci elden çalışmaların tercih edildiğini söyler ve kendisinin de bu çalışmalara kitabını yazarken göz attığını itiraf eder.

- 49 Gözlemsel gerçeklerin açıklanmasının bütün bilimlerin ortak görevi olduğunu ve ekonominin de bu konuda bir istisna olmadığını ifade eden Samuelson (1952), sosyal bilimlerin diğerlerinden farklı metodolojik problemlerle karşı karşıya olmadıklarını özellikle vurgular. Samuelson (1998) iktisat ve fizikğin aynı formel matematiksel teoremleri paylaşabileceklerini iddia eder.
- 50 İki yarıklı bir girişim deneyinde ışığın hem parçacık hem de dalga özelliği gösterme zorunluluğu, (Rae, 1999: 18). Heisenberg’in belirsizlik ilkesi ve kaos teorisi ile birlikte görebildiğimiz ve dokunabildiğimiz evrende bile determinist bir yaklaşım çerçevesinde olguların önceden belirlenemeyeceğinin ortaya konması, (Gleick, 1997: VIII) iktisadın kesinliği nedeniyle öykündüğü fizikğin aslında hiç de kesin olmadığını göstermesi bakımından önemli olmuştur. Görelilik ve kuantum kendi alanlarında Newton mekaniğinin yerini almışlardır (Yıldırım, 1991: 128). Bunlar Newton mekaniğinin geçerli olduğu sınırları belirlemiş, onun evrensellik iddiasına son vermiş ve klasik determinizm ilişkisinin geçersizliğini göstermişlerdir. Elektronların yörüngeler arası hareketleri gibi hareketlerin önceden kestirilemeyeceğini, ancak çok sayıdaki parçacıkların olası hareketleri hakkında olasılıksal öngörülerde bulunulabileceğini göstermişlerdir. Fizikteki determinist nedensellik ilişkisi, yerini olasılıksal bir nedensellik ilişkisine bırakmıştır. Popper (1998b: 48) de nedensellik kavramı-

aynı zamanda neoklasik teorinin deterministik temellerini de yıktığını, bu nedenle iktisat teorisinin, ekonomik süreçlerin belirlenebileceği görüşünü terk etmesi gerektiğini iddia etmiştir (Walker, 1991). Aslında fizik 19. yüzyılın ortasından itibaren sürekli bir evrim, değişim içine girmişken, neoklasik araştırma programı 19. yüzyıldaki orijinal biçiminde kalma eğilimliydi. Maxwell ile birlikte fiziksel tanımlamalar artan şekilde stokastik (olasılıksal) yaklaşımlara bünyesinde yer vermeye başlamışken, neoklasik iktisat bunu yapmamıştır (Mirowski, 1990).

Düppe (2007), aksiyomatik metodu matematikten alıp ekonomiye getirenin Debreu olduğunu ifade eder.⁵¹ Bu bir anlamda aksiyomatik metodun Bourbaki'den Smith'e getirilmesidir. Bourbaki; Ecole Normale kökenli Cartan, Chevalley, Delsarte, Dieudonne, Weil gibi genç Fransız matematikçilerin kurduğu, küme teorisinden topolojiye matematiğin bir dizi alanında kitaplar yayınlamayı amaçlayan bir oluşumun ismidir (Borel, 1998). Bourbaki, aynı Hilbert gibi ve onun formalizminden etkilenerek az sayıda iyi seçilmiş aksiyomla matematiğin büyük bölümünün mantıklı ve verimli bir şekilde türetilbileceğini savunuyordu. 1941 yılında Ecole Normale'den kabul alan Debreu'nun akıl yürütme tarzı kaçınılmaz bir biçimde Bourbaki tarafından belirlenmiştir (Çakır, 2010: 269-278). Debreu'nun yaklaşımı kökleri Euclides'e dayanan ve zirve noktasına Hilbert'in geliştirdiği aksiyomatik programında ortaya konan formalist yaklaşımla ulaşan aksiyomatik geleneğe aittir (Boylan ve O'Gorman, 2008).

Diğer bilimlerden farklı olarak aksiyomatik metod iktisada Hilbert yılları olarak adlandırılan 1920'lerde girmemiştir. Deb-

nun, determinizm kavramından ayrılması gerektiğini vurgulamıştır. Bu anlamda nedensellik determinist olmak zorunda değildir.

- 51 Her ne kadar Debreu'nun çalışmaları bir mihenk taşı ise de Debreu öncesinde de ekonomik teoride aksiyomatik metodun kullanıldığı önemli çalışmalar var olmuştur. Daha önce söz ettiğimiz Wald'ın 1933-1936 arasındaki katkıları, von Neumann ve Morgenstern'in 1944'te yazdıkları "Oyun Teorisi ve Ekonomik Davranış", Koopmans'ın 1951 tarihli "Üretim ve Dağılımın Aktivite Analizi", Arrow'un 1951'de yazdığı "Sosyal Seçim ve Bireysel Değer" bunlar arasında sayılabilir (Debreu, 1995: 3).

reu'nun aksiyomatik metodunda matematiksel yaklaşım ile iktisadi içerik birbirinden tamamen ayrıdır. Debreu, bu ayrımı metodolojik olarak da savunmakla iktisatçılar arasında da özel bir yere sahiptir ve bu tavrı belki de onun Bourbakist geçmişini yansıtmaktadır (Düppe, 2010). Matematiksel kesinlik üzerinde ısrar eden, aksiyomatikleştirmenin iktisatçıları, üzerinde çalıştıkları sorunları daha derinden anlamaya ve sorunlarına daha iyi uyan matematiksel teknikler kullanmaya yönelttiğini savunan Debreu, iktisat kuramının aksiyomatikleşmesinin, uygulayıcılarına müthiş etkinlikte bir matematik dili sunduğuna inanmaktadır (Debreu, 1984).

Mirowski'ye (1993) göre, 20. yüzyılın matematiksel iktisat alanında yer alan üç önemli teorisi olan Von Neumann'ın oyun teorisi, Simon'ın sınırlı rasyonelliği ve Debreu'nun genel denge teorisi ele alındığında; neoklasik teoriyi reddeden von Neumann⁵² ve Simon'ın çalışmalarında Gödel'in etkisi gözlenirken Debreu matematiksel formalist yaklaşıma sahip çıkmış ve Gödel'i görmezden gelmeyi tercih etmiştir. Genel Denge Teorisi'nin kavramsal çerçevesi parçalanmadan iktisatta gerçek bir ilerlemenin mümkün olmadığına dikkat çeken Kaldor (1972) İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra iktisatçıların amacının matematiksel bir kristal mantık sistemi yaratmak olduğuna dikkat çeker. Bu matematiksel kristal, Debreu'nun Genel Denge Teorisi'ne adapte ettiği Bourbakist formalizme dayanıyordu. Kaldor, 20. yüzyılda matematik felsefesinde yaşanan gelişmeler dikkate alınmış olsaydı, bu formalizm sürecinin iktisada daha uygun olacak şekilde yaşanabileceğini de belirtir (Boylan ve O'Gorman, 2008). Aslında bu iddia iktisadın matematik kullanımının kaçınılmaz olmakla birlikte bunun farklı bir matematik olabileceği düşüncesine de kapı aralamaktadır.

52 Gödel, 1930'da Königsberg'deki bir toplantıdaki konuşmasında içerik olarak doğru ancak klasik matematiğin kuralcı sistemi içinde kanıtlanamayacak önermelerin varlığından söz ettiğinde toplantıya katılan matematikçilerden biri hariç hiçbir tepki gelmemiş sadece Von Neumann, toplantı sonrasında Gödel'i ayrıntıya girmeye zorlamış ve iki ay sonra Gödel'e yazarak aksiyomatik sistemlerin kendi içlerinde tutarlılıklarının kanıtlanamayacağını Gödel'in yöntemi ile gösterebildiğini söylemişti (Barrow, 2001: 163).

Debreu (1982) matematiksel iktisatta 1930'ların başlarından itibaren yaşanan gelişmelere bakıldığında iktisatçılar tarafından kullanılan matematiksel araçların spesifikasyonunun arttığını ifade eder. Konveks (dışbükey) analiz, küme teorisi, topoloji, ölçüm teorisi, sonsuz boyutlu vektör uzayı teorisi bu araçlar arasında sayılabilir. Teori aksiyomatikleştirilince, iktisadın, bu soyutlama ve matematikselleşme sürecinde, topolojik uzayların kullanıldığı akıl yürütmelerle genel dengenin varlığının ispatlandığını görmekteyiz. Fizikte matematik kullanımındaki değişime benzer bir şekilde iktisatta da marjinal analizde kullanılan küçük değişimler yani diferansiyel hesaplar yerine, topolojik uzaylar üzerindeki çalışmalar ağırlık kazanmaya başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar matematiksel iktisat, diferansiyel hesap uygulamaları ile aynı anlama geliyordu. Bu matematiksel yaklaşım, Cournot (1838) tarafından başlatılmış, Walras (1874) ve Pareto (1909) tarafından genel denge analizinde kullanılmış, Hicks'in "Değer ve Sermaye" (1939) ve Samuelson'un "Ekonomik Analizin Temelleri" (1947) ile klasik devrin zirvesine yükselmişti. İkinci Dünya Savaşı sonrasında genel denge teorisi, adım adım iktisadın merkezine doğru ilerlerken, bu süreç içerisinde kullanılan tekniklerde de önemli değişiklikler gerçekleşmiştir. Diferansiyel hesaplamaların yerini dış bükeylik teorisi, sabit nokta teoremleri ve topoloji⁵³ almıştır. Bu yeni yaklaşım aksiyomatikleştirmeyi temel alıyordu ve büyük ölçüde Bourbaki yaklaşımına dayanıyordu (Tubaro, 2016: 216). Modern geleneğin ana kitapları olarak sayılabilecek Debreu'nun *Değer Teorisi* (1959), Arrow ve Hahn'ın *Genel Rekabetçi Analiz*'i (1971), Scarf'ın

53 Genel Denge üzerine yazılan kitap ve makalelerde topolojinin neden kullanıldığından söz edilmez. Topoloji, bazı özelliklere sahip dönüşümlerde değişmeden kalan "invariant" özellikleri araştırır (Şuhubi, 2001: 197). Bir yüzeyin sürekli deforme edilerek bir başka yüzeye dönüştürülebilmesi, bu iki yüzeyin topolojik bakımdan denk olduklarını gösterir. Düzgün küresel yüzeyler için hesaplar yapmak garip yumurta biçimli bir yüzey için hesap yapmaktan daha kolaydır. Topolojide bir uzayın belirli dönüşümler altında bir *sabit noktasının* var olması, bir denge noktasının varlığını gösterir (Casti, 2000: 46-47). İktisatta ise bir denge durumunun varlığının, bir denge fiyat vektörünün varlığı anlamına geldiği kabul edilmiştir (Klein, 1973).

Denge Fiyatının Hesaplanması (1982) ve Hilderbrand'ın *Çekirdek ve Geniş Ekonomilerde Denge* gibi eserlerde türev ya hiç yoktur ya da çevresel (ikincil) bir rol oynamıştır (Mas-Colell, 1985: 1). Teori, üretim ve tüketim kümeleri ile ilgili katı varsayımlara dayanır. Örneğin, tüketim kümesinin kapalılığının iktisadi anlamda yorumu; olanaklı bir tüketim sepetine yönelen tüm tüketim noktalarının da uygun ve olanaklı olması, tüketim kümesinin dışbükey olması ise tüketime konu olan malların bölünebilir olmasıdır. Bu tanımlar da, bunların üretim kümeleri için yapılan benzerleri de kabul edilebilir tanımlardır. Ama bunları söylemek ne kadar anlamlıdır? Yani, aynı mantık yürütmeye, hemen her sosyal olguyu tanımladığımız kümenin, kapalı ve dışbükey olduğunu iddia edebiliriz. Buradaki püf noktası bu varsayımların sınanabilirliklerinin, test edilebilirliklerinin zayıflığıdır (Öğüt, 2002b). Varsayımlar ispatlanmak istenen amaca uygun olarak seçilmişlerdir. Blaug (1997b), Arrow-Debreu ispatının matematiksel standartlarda kesin olmakla birlikte ekonomik gerçekliğe uymayan varsayımları gerektirdiğine dikkat çekmektedir.

Walras'ın amacı, piyasaların fiyat ayarlamaları ile otomatik olarak talep fazlalıklarını nasıl temizleyeceğini, kısaca dengeye nasıl varılacağını göstermek olmasına karşın Walras'ın modelini, neoklasik iktisadın temellerinden biri olarak şekillendiren Arrow-Debreu modelinde amaçlanan, tüm piyasaları eşanlı olarak temizleyebilen fiyat ve miktar kümesinin varlığının matematiksel olarak kanıtlanmasıdır (Yay, 2001). Walras, modelinin soyut olduğunu ancak kapitalist bir toplumda rekabetin, fiyatları denge durumuna doğru sürüklediğini göstermek açısından doğru olduğunu savunmuştur. Ancak 1950'lerde kuram, mantıksal olarak tutarlı bir denge modelinin aksiyomatik bir ifadesi olarak savunulmaya başlamıştır (Blaug, 1992: 164).

Bu şekilde rekabetçi bir ekonomide tüm üreticilerin kârlarını ve aynı zamanda da bütün tüketicilerin faydalarını maksimize eden ve herkesin memnun olduğu bir denge noktasının varlığı matematiksel olarak ispat edilmiştir. Arrow-Deb-

reu modeli rekabetçi bir ekonomide dengenin varlığını ispatladıktan sonra, önce Patinkin ile para, yeni bir mal olarak modele dahil edilmiş ve ardından Pareto ile etkinliğe engel oldukları için başlangıçta analiz dışı bırakılan eksik rekabet, dışsallıklar ve kamu malları da modele dahil edilmişlerdir. Özellikle eksik rekabet koşullarının yani monopolcü rekabetin modele dahil edilmesi akıllara durgunluk verecek bir mantık dizgesinin ürünüdür (Öğüt, 2002a: 86-92). Üretim kümesinin dışbükeyliği, toplanabilirlik ve bölünebilirlik özelliklerini gösterdiğini ifade eder, bunun anlamı da teknolojik olarak olanaklı iki üretim planının bulunması halinde bunların lineer kombinasyonundan oluşan bir üretim planının da mümkün olmasıdır. Bunun anlamı ölçeğe göre azalan getirilerdir. Artan getiriler ise firmaların ölçek ekonomilerine sahip olmalarına neden olur ki, bu da firmaya, piyasa fiyatlarını etkileme imkânı verir. Ölçek ekonomisi gibi üretimde uzmanlaşma da üretim kümesinin dışbükey olarak tanımlanmasını engeller (Starr, 2011: 95). Dışbükeyliğin olmaması dengenin varlığını başarısızlığa uğratar (Villar, 1996: 6). Genel olarak sabit nokta teoremi özel olarak da Kakutani tarafından geliştirilen versiyonu, ancak dışbükey kümelerle uygulanabilir (Starr, 2011: 95), (Nicola, 2000: 209). Oysa monopolistik firmanın üretim olanakları kümesi dışbükey değildir, bu nedenle Arrow ve Hahn dışbükeylik varsayımını gevşetmişlerdir (Arrow, Hahn 1971: 152). Hildenbrand dışbükeyleştirilmiş bir ekonomide rekabetçi bir sonuca ulaşılabileceğini savunmuş ve aşırı talep kümesinin *dışbükey örtüsünü* göz önüne alarak dışbükeyliğin yokluğunun ortadan kaldırılabilceğini belirtmiştir (Hildenbrand ve Kirman 1976: 175). Bir anlamda tek bir tüketici ya da üretici için sorun yaratan dışbükeyliğin yokluğu durumu bireysel düzeyden toplumsal düzeye geçildiğinde giderilebilmektedir (Bulutay, 1979: 155). Shapley-Folkman teoremine göre çok sayıda dışbükey olmayan kümelerin toplamı yaklaşık olarak dışbükeydir (Nicola, 2000: 125). Bu teorem kullanılarak dışbükeylik koşulunu sağlamayan kümeler yerine, bunların dışbükey örtüleri kullanılmış, dışbükeyleştirilmiş bir eko-

nominin dengenin rekabetçi ekonominin varsayımlarını sağladığı kabul edilmiştir. Böylece eksik rekabetin, monopollerin (Öğüt, 2012: 300) hâkim olduğu piyasalar da bir oldu bitti ile genel denge modeline dahil edilmiştir.⁵⁴ Ulaşılmak istenen sonuç belirlendikten sonra iş matematiksel olarak dışbükeyleştirilmenin gösterilmesinden ibarettir. Bu açıkça matematiğin kötüye kullanımıdır.

Genel denge modelinin diğer bir gelişme çizgisi de zaman ve belirsizlik kavramlarının modele dahil olmasıyla gerçekleşmiştir. Ancak genel dengeciler, Knight ve Keynes'in ortaya koydukları risk/belirsizlik farklılığını göz ardı ederek belirsizlik kavramını, risk anlamında kullanmışlardır. Arrow-Debreu modelinde ajanlar, gelecekte gerçekleşecek bütün olayların gerçekleşme olasılıklarını bugünden bildikleri için, hayatları boyunca yapacakları alışverişlere bugünden karar vererek, bunları kontratlarla belirleyerek dengenin oluşmasını sağlarlar. Böylece de sözde zaman kavramı modele dahil olur ama sonuçta yapılan yine de statik bir analizdir (Debreu, 1959: 98-102).

Genel Denge literatüründeki makalelerin bir kısmı matematikte değişen tekniklerin kullanılmasıyla aynı şeylerin tekrarlanmasına dayanır. Klasik topoloji yerine diferansiyel topoloji kullanılarak aynı sonuçlar tekrar tekrar ispatlanmıştır. Debreu (1984) sabit nokta teoremine dayanan genel dengenin varlığının ispatının 350'den fazla makalede yer aldığını ve geride kalan 30 yıl içinde de dengenin varlığı probleminin pek çok farklı yaklaşımla ele alınmaya devam edildiğini söylemektedir. 1970'lerle birlikte diferansiyel yaklaşım, genel denge teorisine girmiş ve yeni bir alan olarak diferansiyel topoloji hem genel dengenin ispatında hem de özellikle finansal iktisat gibi alan-

54 Arrow, Debreu ve diğerlerinin belki Baran ve Sweezy'nin 1960'larda tekelleri kapitalizm üzerine yapacakları çalışmalardan henüz haberdar olmamaları kabul edilebilir. Ancak herhalde Hilferding'in 1910'da yazdığı *Finans Kapital* isimli kitabı duymuş olmalıydılar. Hilferding'e (1995) göre modern kapitalizmin özellikleri merkezileşme ve yoğunlaşma kavramları tarafından çizilmekteydi. Bu süreçte güçlenen karteller ve tröstler serbest rekabetin yerini alırken, banka sermayesi ile sanayi sermayesi arasındaki ilişkiler değişmektedir.

larda kullanılmaya başlanmıştır. Debreu, Smale, Balasko, Chichilnisky, Mas-Collel diferansiyel topoloji tekniklerini genel denge teorisi çerçevesinde kullanmışlardır (Mas-Colell, 1985: 1 ve Quinzii-Magill, 1996: 60-61).

Sonuç yerine

Ana akım iktisat genel olarak marjinal devrimden itibaren ama özellikle de 20. yüzyılın ilk yarısından sonra artan şekilde matematiksel formalizmin etkisinde kalarak hem sosyal disiplinlerden hem de aslında doğa bilimlerinden uzak kaldıktan sonra 20. yüzyılın sonlarında bir anlamda kendisini sorgulamaya daha önce uzak durduğu pek çok konuyu kendi araştırma sahasına dahil etmeye başlamıştır. Bir yandan iktisat okulları arasındaki karşılıklı etkileşimlerin arttığı, bir yandan da bu okulların sınırlarının belirginliğinin azaldığı bu sürecin en önemli özelliklerinden birisi de özellikle *kompleksite iktisadı* ile iktisadın psikolojinin ardından fizik ve biyoloji ile uzun bir süreden sonra yeniden ilişkiye geçmesi, yoğun ve gelişmiş matematiksel tekniklerin hatta bilgisayar simülasyonlarının kullanımına rağmen matematiksel formalizmden uzaklaşma çabasıdır. Bu süreçte Hilbert-Bourbaki formalizmi yerine Poincaré-Brouwer çizgisinin iktisadın matematikle daha verimli ve dışa açık bir ilişki kurmasını sağlayabileceği ve belki de 20. yüzyılın küme teorisi ve topoloji ağırlıklı matematiği yerine 19. yüzyıl matematiğinin algoritmik yapısının günümüzün bilgisayar destekli modelleme olanaklarını değerlendirmek için çok daha uygun olabileceği de tartışılmaya başlanmıştır. Nitekim Boylan ve O'Gorman, (2007) Debreu'nun Hilbert yerine Poincaré'nin önerdiği yolu izlemiş olsaydı iktisadın matematikselleşme sürecinin tamamen farklı bir çizgi üzerinde gelişebileceğine dikkat çekmişlerdir.

Walras, genel denge teorisi ile Smith'in Newton'dan esinlenerek kurguladığı *görünmez el* yaklaşımını, metodolojik bir çerçeveye oturtmak, dönemin fizik ve matematiği ile eşdeğer seviyede bir kuram haline getirmek istiyordu. Ancak 20. yüz-

yılın başlarında her iki disiplinde yaşanan dönüşümler Walras'ın modelinin tahkim edilmesini gerektirmiş ve bu görevi üstlenen Debreu da kendi döneminin yükselen aksiyomatik formel matematiğinin çekiciliğine kapılıp, aynı Dirac ve benzeri kuantum fizikçilerinin kendi alanlarında yaptıkları gibi genel denge teorisi özelinde ana akım iktisadi formel aksiyomatik bir disiplin haline getirmiştir. Bu süreçte Sraffa'nın kökleri Ricardo ve Marx'a dayanan alternatif genel denge yaklaşımı ise ana akım içinde kendisine yer bulamamış, unutulmaya yüz tutmuştur.

Bir son söz olarak iktisadın matematiksel yapısı ile ilgili tartışmalarda, Hilbert, Debreu yaklaşımının tek seçenek olmadığının akılda tutulmasının ve matematiğin toptan reddi yerine *hangi matematik* sorusunun sorulmasının bizi daha verimli sonuçlara ulaştıracağını düşündüğümüzü belirtmeliyiz. Yine belki son bir not olarak da Walras, Debreu Genel Denge yaklaşımının da alternatifsiz olmadığını Sraffa örneği üzerinden hatırlatmak isteriz.

KAYNAKÇA

- Acerbi, F. (2013), "Aristotle and Euclid's Postulates", *The Classical Quarterly*, 63(2), 680-685.
- Akhiezer, A. I. (1997), "The Unity of Physical Theory and Its Mathematical Formalism", *Ukrainian Mathematical Journal*, Vol. 49. No 12.
- Akyüz, Y. (1977), *Sermaye Bölüşüm Büyüme*, Ankara Üniversitesi Siyasi Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Arianrhod, R. (2007), *Einstein'in Kahramanları*, çev. Azra Tuna Akartuna, Pegasus Yayınları.
- Atmanspacher, H. ve Primas, H. (2005), "Epistemic and Ontic Quantum Realities", *Foundations of Probability and Physics*. 35(10).
- Aubin, J. P. ve Ekeland, I. (1984), *Applied Nonlinear Analysis*, A Wiley Interscience Publication.
- Backhouse, R. E. (2008), "Keynesçi Devrim", ed. Roger E. Backhouse ve Bradley W. Bateman, *Keynes* (s. 28-45), çev. Müfit Günay, Ankara, Dost Kitabevi.
- Balasko, Y. (2009), *The Equilibrium Monifold*, The MIT Press.
- Barker, S. (2003), *Matematik Felsefesi*, çev. Yücel Dursun, Imge Kitabevi.
- Barrow, J. D. (2001), *Gökteki Pi: Saymak Düşünmek ve Olmak*, çev. İpek Karman, Beyaz Yayınları.

- Barrow, J. D. (2009), *Olanaksızlık*, çev. Nermin Arık, Sabancı Üniversitesi Yayınevi.
- Beck, G. (1945), "Mathematical Formalism and Physical Picture", *Philosophy of Science Association*, 12(3).
- Bell, J., S. (1964), "On the Einstein Podolsky Rosen Paradox", *Physics*, 1(3).
- Bernstein, J. (2000), *Einstein*, çev. Yasemin Uzunefe Yazgan, Tübitak Yayınları.
- Bishop, E. (1975), "The Crisis in Contemporary Mathematics", *Historia Mathematica*, 2(4), 507-517.
- Blaug, M. (1992), *The Methodology of Economics*, Cambridge University Press.
- Blaug, M. (1988), *Economic Theory in Retrospect*, Cambridge University Press.
- Blaug, M. (1997a), *Not Only an Economist*, Edward Elgar Publishing Limited.
- Blaug, M. (1997b), "Ugly Currents in Modern Economics", *Policy Options*, 18(7), 3-8.
- Bohr, N. (1935), "Can Quantum Mechanical Description of Physical Reality be Considered Complete?", *Physical Review*.
- Border, K. C. (1999), *Fixed Point Theorems with Applications to Economics and Game Theory*, Cambridge University Press.
- Borel, A. (1998), "Twenty Five Years with Nicholas Bourbaki 1949-1973", *Notices of American Mathematical Society*.
- Bostock, D. (2009), *Philosophy of Mathematics: An Introduction*, Wiley Blackwell.
- Boylan, T. A. ve O'Gorman, P. F. (2007), "Axiomatization and Formalism in Economics", *Journal of Economic Surveys*. 21(3).
- Boylan, T. A. ve O'Gorman, P. F. (2008), "Kaldor on Debreu: The Critique of General Equilibrium Reconsidered", working paper No. 0138, National University of Ireland, Galway.
- Bramlett, D. ve Drake, C. (2013), "A History of Mathematical Proof: Ancient Greece to the Computer Age", *Journal of Mathematical Science & Mathematics Education*, 8(2), 20-33.
- Buğra, A., *İktisatçılar ve İnsanlar*, İletişim Yayınları, 1999.
- Bulutay, T. (1979), *Genel Denge Kuramı*, Ankara Üniversitesi Basımevi. Ankara.
- Burde, G. ve Zieschang, H. (1999), "Development of the Concept of a Complex", ed. I. M. James, *History of Topology*, Elsevier.
- Casti, J. L. (2000), *Beş Altın Kural: 20. Yüzyıl Matematikinin Önemli Teorileri*, çev. Nermin Arık, Sabancı Üniversitesi Yayınları.
- Casti, J. L. ve De Pauli W. (2004), *Gödel Mantığa Adanmış Bir Yaşam*, çev. Ergün Akça, Kabalcı Yayınevi, 2004.
- Chaitin, G. J. (2004), "Matematik Temelleri Üzerine Uyuşmazlık Yüzyılı", çev. Bekir Gür, *Matematik Felsefesi*, Orient Yayınevi.
- Chaitin, G. J. (2007), *Thinking about Gödel and Turing: Essay on Complexity*, 1970-2007, World Scientific Publishing.
- Colyvan, M. (2001), *The Miracle of Applied Mathematics*, Kluwer Academic Publishers.
- Corry, L. (2004), *David Hilbert and the Axiomatization of Physics (1898-1918)*, Springer.

- Corry, L. (2006), "On the Origins of Hilbert's Sixth Problem: Physics and the Empiricist Approach of Axiomatization, Proceedings of International Congress of Mathematicians", *European Mathematical Society*, Madrid, İspanya.
- Courant, R. (1968), "Mathematics in the Modern World", *Mathematics in the Modern World*, ed. Morris Kline, Freeman and Company.
- Çakır, N (1998), *Physics and Economics*, SPK Yayını, yayın no. 114.
- Çakır, N. (1994), "Matematiksel Formalizm ve İktisat", *Dünya ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, sayı 6, İstanbul.
- Çakır, N. (2001), "Neoklasik İktisat", *İktisatın Dama Taşları*, Çizge Tanıtım, İstanbul, 2001.
- Çakır, N., (2010), "Gerard Debreu", *Nobelin İzinde İktisat Kuramının Gelişimi*, ITO Yayınları, 2010.
- Debreu, G. (1959), *Theory of Value*, Yale University Press. USA.
- Debreu, G. (1982), "Mathematical Economics at Cowles", <http://cowles.econ.yale.edu/archive/reprints/50th-debreu.htm>
- Debreu, G. (1984), "Economic Theory in the Mathematical Mode", *The American Economic Review*, vol. 74, no. 3. (1984):267-278.
- Debreu, G. (1991), "The Mathematization of Economic Theory", *The American Economic Review*, vol. 81(1), 1-7.
- Debreu, G. (1995), *Mathematical Economics*, Cambridge University Press.
- Dirac, P. A. M. (1939), "The Relationship Between Mathematics and Physics", *Proceedings of the Royal Society*, 59, 122-129.
- Dirac, P. A. M. (1963), *The Evolution of the Physicist's Picture of Nature*, Scientific American.
- Duffie, D. ve Sonnenschein, H. (1989), *Journal of Economic Literature*, 27(2), 565-598.
- Düppe, T. (2007), "Gerard Debreu from Nicolas Bourbaki to Adam Smith", *European Conference on the history of Economics*.
- Düppe, T. (2009), *The Phenomenology of Economics*, Haveka BV.
- Düppe, T. (2010), "Debreu's Apologies for Mathematical Economics After 1983", *Erasmus Journal for Philosophy and Economics*. 3(1).
- Düppe, T. ve Weintraub, E. R. (2014), *Finding Equilibrium*, Princeton University Press.
- Dyson, F. (1968), "Mathematics in the Physical Sciences", *Mathematics in the Modern World*, ed. Morris Kline, W.H. Freeman and Company.
- Einstein, A. (1998), "Ether ve Görelilik Kuramı", *Uzay Zaman Özdek*, s. 66-79, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, (ilk baskı 1920).
- Einstein, A. (1998), "Genelleştirilmiş Yerçekimi Yasası Üzerine", *Uzay Zaman Özdek*, s. 66-79, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, (ilk baskı 1950).
- Einstein, A. (2001), *Relativity*, Routledge (orijinal basım yılı 1916).
- Einstein, A. (2001), *The Meaning of Relativity*, ElecBook, (orijinal basım yılı 1954).
- Einstein, A.; Podolsky, B. ve Rosen, N. (1935), "Can Quantum Mechanical Description of Physical Reality be Considered Complete?", *Physical Review*.

- Elsner, W.; Heinrich, T. ve Schwardt, H. (2015), *The Microeconomics of Complex Economies*, Elsevier.
- Eren, E. ve Şahin, S. (2017), *Kompleksite ve İktisat*, Efil Yayınevi.
- Farmelo, G. (2010), *Paul Dirac*, çev. Zeynep Alpar, İş Bankası Kültür Yayınları.
- Feynman, R. P. (2002), *Altı Kolay Parça*, çev. T. Birkandan, Evrim Yayınevi.
- Fisher, I. (1898), "Cournot and Mathematical Economics", *The Quarterly Journal of Economics*, 12(2), s. 119-138.
- Frege, G. (2008), *Aritmetiğin Temelleri*, çev. Bülent Gözkan, Yapı Kredi Yayınları.
- Galbraith, J. K. (1994), "Keynes Einstein and Scientific Revolution", *The American Prospect*, Kış.
- Garrison, R. W. (1995), "The Persistence of Keynesian Myths", ed. R. Ebeling, *Economics Education: What Should We Learn About the Free Market?*, Hillsdale College Press.
- Gauthier, Y., "The Mathematical Foundations of Quantum Mechanics By Hilbert von Neuman", http://www.mapageweb.umontreal.ca/lepage/dept/cahiers/gauthier_QUANTUMMECHANICS.pdf
- Gleick, J. (1997), *Kaos*, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara.
- Gloria-Palermo, S. (2010), "Introducing Formalism in Economics: The Growth Model of John von Neumann", *Panoeconomicus*, Mart 2010 (2).
- Gödel, K. (2010), *Principia Mathematica*, çev. Özge Ekin, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Greene, B. (2001), *Evrenin Zarafeti*, çev. Ebru Kılıç, Tübitak.
- Greene, B. (2010), *Evrenin Dokusu*, çev. Murat Alev, Tübitak Popüler Bilim Kitapları.
- Gribbin, J. (2005), *Schrödinger'in Kedisinin Peşinde*, çev. Nedim Çatlı, Metis Yayınevi.
- Gribbin, J. (2008), *Schrödinger'in Yavru Kedileri*, çev. Nedim Çatlı, Metis Yayınevi.
- Gueerien, B. (1991), *Neo-Klasik İktisat*, çev. Ertuğrul Tokdemir, İstanbul İletişim Yayınları.
- Gür, B. (2006), "Poincaré'nin Matematik Felsefesi Üzerine", *Matematik Dünyası*.
- Hamming, R. W. (1980), "The Unreasonable Effectiveness of Mathematics", *The American Mathematical Monthly*, 87(2).
- Hawking, S. (2002), "Gödel and the end of Physics", Cambridge Üniversitesi, Matematiksel Bilimler Merkezi'nde 20 Temmuz 2002'de yapılmış konuşma metni, <http://www.damtp.cam.ac.uk/events/strings02/dirac/hawking/>
- Hawking, S. (2006), *Zamanın Daha Kısa Tarihi*, çev. Selma Ögünç, Doğan Kitap.
- Hawking, S. W. (2002), *Ceviz Kabuğundaki Evren*, çev. Kemal Çömlekçi, Alfa Yayınevi.
- Hawking, S. W. ve Milodinow, L. (2010), *The Grand Design*, Bantam Press.
- Hawking, S. W. ve Mlodinow, L. (2007), *Zamanın Daha Kısa Tarihi*, çev. Selma Ögünç, Doğan Kitap.
- Heisenberg, W. (1990), *Parça ve Bütün*, çev. Ayşe Atalay, Düzlem Yayınları. İstanbul.

- Heisenberg, W. (1993), *Fizik ve Felsefe*, çev. Yılmaz Öner.
- Heisenberg, W. (2003), *Einstein ile Yüzleşmek*, çev. Kemal Budak, Gelenek Yayıncılık.
- Hersh, R. (1997), *What is Mathematics Really?*, Oxford University Press.
- Hersh, R. (1998), "Some Proposals for Riviving the Philosophy of Mathematics", ed. Thomas Tymoczko, *New Directions in the Philosophy of Mathematics*, Princeton University Press.
- Hetherington, N. (1983), "Isaac Newton's Influence on Adam Smith's Natural Laws in Economics", *Journal of the History of Ideas*, 44 (3), 497-505.
- Hilbert, D. (2004), "Matematğin Temelleri, Matematik Felsefesi", çev. Bekir Gür, *Matematik Felsefesi*, Orient Yayınevi.
- Hildenbrand, W. ve Kirman, A.P. (1976), *Introduction to Equilibrium Analysis*, North-Holland Publishing Company Amsterdam Oxford.
- Hilferding, R. (1995), *Finans Kapital*, çev. Yılmaz Öner, Belge Yayınları.
- Hunt, E. K. (2005), *İktisadi Düşünce Tarihi*, çev. Mühif Günay, Dost Kitabevi.
- Ingrao, B. ve Israel, G. (2015), "The Invisible Hand", *Economic Equilibrium the History of Science*.
- Jabs, A. (1992), "An Interpretation of the Formalism of Quantum Mechanics in Terms of Epistemological Realism", *The British Journal for the Philosophy of Science*, 43(3), 405-421.
- James, I. (2009), *Büyük Matematikçiler: Euler'den Von Neumann'a*, çev. Cumhur Öztürk, İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kaldor, N. (1972), "The Irrelevance of Equilibrium Economics", *The Economic Journal*, 82(328). 1237-1255.
- Karaçay, T. (2004), "20. Yüzyılda Matematğin Temellerini Sarsan Düşünceler", *Bilim Tarihi, Felsefesi ve Sosyolojisi II. Ulusal Sempozyumu*, Assos.
- Keen, S. (2011), *Debunking Economics*, Zed Books.
- Keynes, J. M. (1964), *The General Theory of Employment, Interest and Money*, A Harvest/HBJ Book (ilk baskı 1936).
- King, J. P. (2002), *Matematik Sanatı*, çev. Nermin Arık, Tübitak Yayınları.
- Kirman, A. (2011), "Walras Unfortunate Legacy", der. Pascal Bridel, *Routledge Studies in the History of Economics*.
- Klein, E. (1973), *Mathematical Methods in Theoretical Economics*, Academic Press, New York.
- Koopmans, T. (1954), "On Use of Mathematics in Economics", *The Review of Economics and Statistics*, 36(4), 377-379.
- Kragh, H. (2002), "Paul Dirac: Seeking Beauty", *Physics World*.
- Kuttner, R. (2000), "İktisadın Sefaleti", çev. E. Özvar, *Devlet Rekabet Mülkiyet ve İktisat*, der. Ömer Demir, Değişim Yayınları.
- La Teana, F. (2011), "Paul Adrien Maurice Dirac: The Search for Mathematical Beauty", *Mathematical Lives*, ed. Claudio Bartocci vd., Springer.
- Landreth, H. (1976), *History of Economic Theory*, Houghton Mifflin Company.
- Leff, H., S. ve Rex, A., F. (1990), *Maxwell's Demon: Entropy, Information, Computing*, Adam Hilger Bristol.

- Livio, M. (2009), *Tanrı Matematikçi mi?*, çev. Berna Gölpinar, Altın Kitapları.
- Magil, M. ve Quinzii, M. (1996), *Theory of Incomplete Markets*, The MIT Press, Cambridge.
- Martinas, K. (2004), "Neumannian Economy in Multi Agent Approach", *Interdisciplinary Description of Complex Systems*, 2(1), 70-78.
- Mass-Colell (1985), *The Theory of General Economic Equilibrium*, Cambridge University Press, New York.
- Mathen, J. (2005), "On the Inherent Incompleteness of Scientific Theories", <http://philsci-archive.pitt.edu/2299/1/UC586bf.pdf>
- Maxwell, J. C. (1998), "Ether", *Uzay Zaman Özdek*, s. 66-79, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları (ilk baskı 1875).
- Maxwell, J. C. (1998), "Uzaktan Eylem", *Uzay Zaman Özdek*, s. 66-79, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları (ilk baskı 1875).
- McCloskey, D. (1994), *Knowledge and Persuasion in Economics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994; Middleborg College Economic Discussion Paper, No: 03-27, 2003
- Merzbach U. C. ve Boyer, C. B. (2011), *A History of Mathematics*, John Wiley.
- Milonakis D. (2016), *Formalising Economics: Social Change, Ideology and Mathematics in Economic Discourse*.
- Mirowski, P. (1990), "From Mandelbrot to Chaos in Economic Theory", *Southern Economic Journal*, 57 (1).
- Mirowski, P. (1993), "What Could Mathematical Rigor Mean?", *History of Economic Review*, 20.
- Mirowski, P. (1999), *More Heat than Light*, Cambridge University Press.
- Mirowski, P. (2002), *Machine Dreams*, Cambridge University Press, New York.
- Mitchell, M. (2009), *Complexity: A Guided Tour*, Oxford University Press.
- Münster, G. (1994), "The Role of Mathematics in Contemporary Theoretical Physics", *Philosophy, Mathematics and Modern Physics*, Springer Verlag.
- Nabiyev, V. (2013), *Algoritmalar*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Nagel, E. (2013), *Bilimin Yapısı*, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi.
- Nagel, E. ve Newman, J. R. (1994), *Gödel Kanıtlanması*, çev. Bülent Gözkan, Sarmal Yayınevi.
- Nesin, A. (2003), "Russell Paradoksu", *Matematik Dünyası*, 2003 Kış.
- Nesin, A. ve Törün, A. (2013), *Matematikçi Portreleri*, Nesin Yayıncılık.
- Neuberg, L. G. (1989), *Conceptual Anomalies in Economics and Statistics*, Cambridge University Press.
- Nicola, P. (2000), *Mainstream Mathematical Economics in the 20th Century*, Springer Verlag.
- Nuriyev, U. G. ve Sadıgova, H. G. (2002), "Hesaplanabilirlik", *Matematik Dünyası*, cilt 11, sayı 5.
- Odifreddi, P. (2004), *The Mathematical Century*, çev. Arturo Sangalli, Princeton University Press.
- Öğüt, K. (2002a), "Genel Denge Kuramı", yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Programı, tez danışmanı Prof. Dr. Ercan Eren, İstanbul.

- Öğüt, K. (2002b), "Liberal Görüşün Sözde Bilimsel Dayanağı Neoklasik İktisat", *Aydınlanma* 1923, 45, 49-64.
- Öğüt, K. (2012), "Marx'ın Azalan Kâr Oranları, Kredi Para ve Hayali Sermaye Kavramları Çerçevesinde 2007 Küresel Krizi", ed. Sevinç Orhan vd., *İktisatta Bir Hayalet*.
- Özkarayel, L. (2014), "Entropi İlkesinin Kadim Düşmanı: Maxwell'in Cini, Açık Bilim", <http://www.acikbilim.com/2014/03/dosyalar/entropi-ilkesinin-kadim-dusmani-maxwellin-cini.html>
- Pagels, H. (1993), *Kozmik Kod*, çev. Nezihe Bahar, Sarmal Yayınevi.
- Parker, B. (2004), *Einstein'in Sırrı*, çev. Selda Göktan, Güncel Yayıncılık.
- Peat, D. (2002), *From Certainty to Uncertainty*, Joseph Henry Press.
- Pekünlü, R. (2005), "Heisenberg Belirsizlik İlkesi: Kim Ne Dedi?", *Bilim ve Gelecek*.
- Penchev, V. (2013), "Incompleteness: Gödel and Einstein", https://www.academia.edu/15965559/Incompleteness_G%C3%B6del_and_Einstein
- Penrose, R. (2010), *Cycles of Time*, The Bodley Head, Londra
- Penrose, R. (2012), *Gerçeğin Yolları*, çev. Mahir Akkaya, Alfa Bilim.
- Penrose, R. (2015), *Kralın Yeni Aklı*, çev. Tekin Dereli, Tübitak Yayınları.
- Pigou, A. C. (1936), "Mr J. M. Keynes' General Theory of Employment, Interest and Money", *Economica, New Series*, 3(10), 115-132.
- Planck, M. (1996), *Modern Doğa Anlayışı ve Kuantum Teorisine Giriş*, çev. Yılmaz Öner, Spartaküs Yayınları.
- Polkinghorne, J. (2014), *Kuantum*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Dost Kitabevi.
- Popper, K. R. (1950), "Indeterminism in Quantum Physics and in Classical Physics", *The British Journal for the Philosophy of Science*, 1.
- Popper, K. R. (1991), "Bilim Felsefesi: Kişisel Bir Bildiri", *Bilim Felsefesi* içinde, çev. Cemal Yıldırım, Remzi Kitabevi.
- Popper, K. R. (1998a), *Bilimsel Araştırmanın Mantığı*, çev. İ. Aka ve İ. Turan, Yapı Kredi Yayınları.
- Popper, K. R. (1998b), *The Open Universe*, Routledge.
- Prigogine, I. (1996), *The End of Certainty*, The Free Press.
- Prigogine, I., (2003), "Is Future Given? Changes in our Description of Nature", *Is Future Given*, World Scientific Publishing.
- Prigogine, I. ve Stengers, I. (1998), *Kaostan Düzene*, çev. S. Demirci, İz Yayıncılık.
- Priwer, S. ve Phillips, C. (2009), *Her Yönüyle Einstein*, çev. Haydar Yalçın, Arkadaş Yayınevi.
- Rae, A. I. M., *Kuantum Fizik (1999) Yanılsama mı, Gerçek mi?*, Evrim Yayınevi, İstanbul.
- Redman, D. (1993), "Adam Smith and Isaac Newton", *Scottish Journal of Political Economy*, 40(2).
- Reichenbach, H. (2014), *Kuantum Mekanikinin Felsefi Temelleri*, çev. Deniz Ölçek, Alfa Basım Yayım.
- Reinhard, J. (1999), "Abraham Wald's Equilibrium Existence Proof Reconsidered", *Economic Theory*, 13, 417-428.

- Rodrik, D. (2015), *Economics Rules*, Oxford University Press.
- Rosen, H. K. (2015), *Ayrık Matematik ve Uygulamaları*, çev. Ömer Akın ve Murat Özbayoglu, Palme Yayıncılık.
- Russell, B. (1995), *Rölativitenin Abc'si*, çev. V. Erdoğan, Sarmal Yayınevi.
- Sakurai, J. J. ve Napolitano, J. (2012), *Modern Kuantum Mekanigi*, çev. Gülşen Öngüt, Palme Yayıncılık.
- Samuelson, P. A. (1952), "Economic Theory and Mathematics - An Appraisal", *The American Economic Review*, vol. 42, no. 2 (May, 1952), 56-66.
- Samuelson, P. (1998), "How Foundations Came to Be", *Journal of Economic Literature*, vol. 36, no. 3.
- Schofield, N. (2004), *Mathematical Methods in Economics and Social Choice*, Springer.
- Schrödinger, E. (1998), "Özdek Nedir", *Uzay Zaman Özdek*, s. 105-120, çev. Aziz Yardımlı, Idea Yayınları (ilk baskı 1952).
- Segre, E. (1995), *X Işınlardan Kuarklara*, çev. Çağlar Tuncay, Sarmal Yayınevi.
- Shojai, S. (1989), "Gerrard Debreu", *Nobel Laureates in Economic Sciences*, der. Bernard Katz.
- Siegfried, T. (2006), *A Beautiful Math*, Joseph Henry Press.
- Skousen, M. (2001), *The Making of Modern Economics*, M. E. Sharpe.
- Skousen, M. (2007), *The Big Three in Economics*, M. E. Sharpe.
- Smith, A. (1980), "The Principles Which Lead and Direct Philosophical Enquiries, Illustrated by the History of Astronomy". *Adam Smith Essays on Philosophical Subject*, Oxford University Press (orijinal basım yılı 1795).
- Sousa, T. ve Domingos T. (2006), "In Neoclassical Microeconomics Formally Valid?", *Ecological Economics*. 58.
- Spangenburg, R. ve Moser, D. (2000), *Niels Bohr: Danimarkalı Kibar Dâhi*, çev. C. Kapkın, Evrim Yayınevi, 2000.
- Stewart, I. (2016), *Matematğin Kısa Tarihi*, çev. Sibel Sevinç, Alfa Basım Yayın.
- Şuhubi, E.S., *Fonksiyonel Analiz*, İTÜ Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.
- Tobin, J. (2005), "The Invisible Hand in Modern Macroeconomics", *Adam Smith Legacy*, der. Michael Fry.
- Togati, T. D. (2001), "Keynes as the Einstein of Economic Theory", *History of Political Economy*, 33(1), 117-138.
- Tubaro, P. (2016), "Formalization and Mathematical Modeling", *Handbook on the History of Economic Analysis*, volume III, ed. Gilbert Faccarello, Heinz D. Kurz. Edward Elgar.
- Velupillai, V. K. (2011), "Towards an Algorithmic Revolution in Economic Theory", *Journal of Economic Surveys*, vol. 25, sayı 3, Temmuz.
- Villar, A. (1996), *General Equilibrium with Increasing Returns*, Springer, New York, 1996.
- Walker, D. A. (1991), "Economics as Social Physics", *The Economic Journal*, 101(406), 615-31.
- Walras, L. (2014), *Elements of Theoretical Economics*, çev. Donald A. Walker ve Jan Van Daal, Cambridge University Press.

- Weintraub, E. R. (2002), *How Economics Became a Mathematical Science*, Duke University Press.
- Wigner, E. (1960), "The Unreasonable Effectiveness of Mathematics in the Natural Sciences", *Communications in Pure and Applied Mathematics*, 13(1).
- Wilson, R. J. (1999), "Graph Theory", ed. I. M. James, *History of Topology*, Elsevier.
- Wolfram, S. (2002), *A New Kind of Science*, Wolfram Media, Inc.
- Yıldırım, C. (1988), *Matematiksel Düşünme*, Remzi Kitabevi. İstanbul.
- Yıldırım, C. (1991), *Bilim Felsefesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Yıldırım, C. (1994), *Bilim Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

ESKİ FİZİK - ESKİ İKTİSAT VE YENİ FİZİK - YENİ İKTİSAT

ERCAN EREN - HALE KIRER

Giriş

Fizik ve iktisat bilimlerinin etkileşimini çok eski yıllara götürmek mümkündür. Bu doğrultuda neoklasik iktisadın mekanik fizikten etkilendiğini söylemek yanlış olmaz. Değişen ve gidecek karmaşık hale gelen dünyada zaman içerisinde fizik biliminin köklü değişikliklere uğradığı bilinmektedir. İktisadın da fizikte yaşanan bu değişimlerden, biraz daha geriden gelerek olsa da paralel bir şekilde etkilendiği görülmektedir. Aslında bu süreç içerisinde, bilimin kendisinde de köklü değişiklikler yaşandığı açıktır. Tüm bilimler önceye göre daha yöntemsel, daha algoritmik, daha “Turingesque”¹ ve daha az denklem-tabanlı, daha az sürekli, daha az Newtoncu hale gelmiştir (Arthur, 2013). Bu bağlamda son yıllarda evrimci iktisat başlığı altında yapılan çalışmaların arttığı görülmektedir. Belirtmek gerekir ki; bahsi geçen evrimci yaklaşım yönündeki çalışmaların bir kısmında evrim Darwinci anlamda olmasına karşın; önemli bir çoğunluğunda kaos, kompleksite gibi başlıkları içeren fizikteki evrim anlamındadır. Bu çalışmaları neoklasik iktisattan ayıran en büyük özellik statik analizlerden çok, dinamik analizlere yer ver-

1 Bilgisayar temelli.

mesidir. Söz konusu çerçevede çalışmanın ilk kısmında eski fizik ve buna bağlı olarak eski iktisat üzerinde durulacak, sonrasında ise yeni fizik (evrimci fizik) ve bunun iktisat bilimi üzerindeki yansımalarına yer verilecektir.

Eski fizik - eski iktisat

Eski ya da daha bilinen ismiyle klasik mekanik, Newton fiziği, klasik termodinamik (Ludwig Boltzmann) ve Albert Einstein'ın görecelik teorisini kucaklayan bir bilim gibi görülebilir. Eski fizik, madde (*matter*) ve enerjiyi tek bir açıdan ele almakta ve değişmez yasalar ile çalışmaktadır (Dopfer, 2010).

Klasik dinamik günümüzdeki teorik fiziğin en eski parçasıdır. Modern bilimin Galileo Galilei ve Isaac Newton'un dinamiği formüle etmesiyle başladığı söylenebilir. Joseph-Louis Lagrange, William R. Hamilton ve Henri Poincaré gibi batı uygarlığının en önemli bilim insanları klasik dinamiğe belirleyici katkılarda bulunmuşlardır. Dahası, klasik dinamik görellik ve kuantum teorisi gibi 20. yüzyılın bilimsel devrimlerinin başlangıç noktasıdır. Klasik dinamik bilimsel yaklaşımın ilk örneği olmuştur. Fransızcada rasyonel mekanik kavramı sıklıkla kullanılmakta ve klasik dinamik yasaları, akıl yürütme yasaları (*laws of reason*) olarak değerlendirilmektedir. Klasik dinamiğe atfedilen karakteristikler arasında katı determinizm vardır ve başlangıç koşulları arasında temel bir ayrım yapılmaktadır. Modern dinamik Johannes Kepler'in gezegensel hareket yasaları ve Newton'un iki cisim problemi² çözümüyle başlamıştır. Ancak üçüncü bir cisim ya da ikinci bir gezegen ele alındığında dinamikler çok daha karmaşık hale gelmektedir. Eğer sistem yeterince büyük ise (üç cisim probleminde olduğu gibi), sistemin başlangıç koşulları genellikle uzun dönemde sistemin davranışının öngörülmesine izin vermez. Bu belirsizlik, başlangıç durumunun belirliliğindeki kesinlik keyfi derecede (*arbitrarily*) büyük olsa bile devam eder. Örneğin içinde yaşanan

2 İki cisim problemi, klasik mekanikte sadece birbirleri ile etkileşen iki nokta parçacığın hareketi olarak tanımlanmaktadır.

güneş sisteminin, tüm gelecek zamanlar için durağan olup olmadığının bilinmesi imkânsızlaşır. Bu tür düşünceler yörünge ya da yaşam çizgisi gibi kavramların faydasını oldukça sınırlamaktadır. Böyle bir durumda yaşam çizgisi grupları (*ensembles*) düşünülmelidir. Ancak bir kere tek yörünge düşüncesi bırakıldığında, katı determinizm modeli bırakılmış olur. Sonuç olarak sadece istatistiksel öngörüler yapabilir, ortalama değerler tahmin edilebilir. Yıllarca, klasik ortodoks düşünce savunucuları, kuantum mekaniğini, istatistiksel özelliklerinden kurtarmak istemişlerdir. Albert Einstein ünlü sözü “Tanrı zar atmaz” ile atomun içindeki parçacıkların tesadüfî bir şekilde hareket ettiği şeklindeki görüşlere karşı çıkmıştır. Günümüze doğru ise, uzun dönemler ele alındığında, klasik mekaniğin kendisinin istatistiksel metotlara ihtiyaç duyduğu görülmektedir (Prigogine, 1981).

19. yüzyılın bizlere çelişkili bir miras bıraktığını söylemek mümkündür. Bir tarafta deterministik, tersinir zaman yasaları; diğer tarafta tek yönlü zaman, zamanın tersinemezliğiyle ilişkilendirilmiş entropi kavramı söz konusuydu. Burada bir zaman paradoksundan bahsetmek mümkündür ve şunu belirtmek gerekir ki, söz konusu paradoksun 19. yüzyılın sadece ikinci yarısında görülmesi oldukça ilginçtir. Bu, fizikçi Ludwig Boltzman’ın Darwin’in biyolojide yaptıklarını uygulamaya çalışmasından, yani evrimci yaklaşımı fizikte formüle etmesinden sonra olmuştur. Ancak söz konusu dönemde Newton fiziği kanunları; ideal, objektif bilgiyi ifade etmede tek bir kanun olarak kabul edilmekteydi (Prigogine, 2005).

Evrimci süreci anlamak için termodinamik kavramlara yer vermek gerekmektedir. Termodinamik, enerjinin miktar ve niteliğindeki değişimlerle ilgilenen bir disiplindir. Tüm değişimler; fiziksel, kimyasal, biyolojik ya da ekonomik anlamda, enerji akımları ile birlikte meydana gelmektedir. Suyun buharlaşması, metallerin aşınması, organizmaların devamlılığı ve bir ekonomideki mal ve hizmetlerin tüketimi gibi konuların tamamı enerji akımları ile birlikte gerçekleşmekte ya da enerji akımlarına neden olmaktadır. Termodinamiğin ilk yasası sisteme

eklenen net enerji miktarının, depolanmış enerjideki net artış miktarına eşit olduğunu söylemektedir. İlk yasa süreç içerisinde atık ısıların üretildiğini hesaba katan, enerji girdisini, çıktısı karşısında dengeleyen güçlü bir metottur. Zaman içerisinde ilk yasanın gücü azalmıştır. İkinci yasa, birinci yasada göz ardı edilen enerjinin niteliğini de dikkate almaktadır. Enerjinin niteliğindeki bu değişimin ölçümünde, entropi kavramına sık olarak başvurulmaktadır. Entropi bir sistemin düzensizliğinin ölçüsüdür ve tüm doğal süreçlerde arttığı söylenilmektedir. Maksimum entropi durumu bir sistem ve onun çevresi arasında ısı, basınç ve metal bileşiminde değişimlerin (*gradients*) olmadığı bir durumdur. Düşük entropiyi tamamlamak için yaşayan sistemler ihtiyacı Boltzmann (1886) tarafından farkına varılmış ve Erwin Schrödinger (1944) tarafından daha detaylı olarak tartışılmıştır. Schrödinger'e göre; yaşayan sistemler iki temel süreç gösterirler. Bunlardan biri "düzensiz düzen" (*order out of order*) kavramı ile ilişkilendirilmektedir ve DNA'nın çoğalması örnek olarak gösterilmektedir. İkinci kavram "düzensizlikten düzen" (*order from disorder*) şeklindedir ve rastgele dağılmış atom ve moleküller gibi düzensizlikten hayatın ortaya çıkışını gösterir. Son süreç literatürde daha az dikkat çekmiştir; ancak termodinamiğin temel yasalarıyla biyolojiye bağlantı sağlamaktadır (Ruth, 1995).

İktisadın fiziğe öykünerek ortaya çıktığı ve geliştiği genellikle kabul edilen bir görüştür. Fizyokratlar ve klasik iktisatla birlikte kullanılan doğal düzen fikrinin arkasındaki Newton fiziğine öykünme açıktır. Bu doğrultuda klasik (mekanik) iktisat, diğer bir ifadeyle eski iktisat, Newton'dan yaklaşık bir yüzyıl sonrasında onun vizyonu ile inşa edilmiştir (Sebba, 1953). Klasik iktisatçılar, kendi disiplinlerini fizik metotlarına göre yeniden modellemeye çalışmışlardır. Sözü edilen metot, gerçeğin idealize edildiği modellerin inşa ve manipülasyonu sonucu elde edilen bilginin tüm dengeli sistemleştirilmesi şeklinde, Öklid geometrisi ve Newton fiziği temelinde oluşturulmuştur (Birner, 2002). İktisat bilimi içerisinde bu sürece ilk örnek, klasik iktisadın kurucusu Adam Smith'tir. Smith'in modeli te-

mel olarak genel bir mekanik denge modelidir (Sebba, 1953). E. Halévy'e göre James Mill, iktisattaki Öklid benzerliğini açıklayan ilk kişidir. Mill, Öklid teorisine benzer şekilde insan doğasının yasalarını kullanarak, sonuçların tümdengelimci ispatını uygulamıştır. Fransız iktisatçı J. B. Say, klasik iktisadî sistemleştirerek geliştirme hususunda aynı amaca sahip olan bir iktisatçıdır. Say, A. Smith'in çalışmasının parlak örneklemelerle desteklenen en sağlam politik iktisat prensiplerinin, metodolojik olmayan bir toparlama olabileceğini yazmıştır. 1809 yılında David Ricardo, Say'ın metodu için hayranlığını dile getirmiştir. Buradaki politik iktisat, Smith için siyaset ve yasamanın (*legislation*) bir dalıyken, Ricardo için servetin dağılımı yasası teorisi olmuştur. Ricardo ayrıca sistematik şekilde ve tümdengelim metodu ile açıklanabilecek olası tüm olguların genel yasasını bulmanın Newtoncu prensibini savunan James Mill'in etkisine maruz kalmıştır (Birner, 2002).

Mekanik modelin iki temel özelliği vardır. Bu özelliklerden ilki, aralarında ilişki yaratarak parçacıkların birleşmekten çok ayrılma eğilimine sahip olmasıdır. Dış faktörlerin belirleyiciliği olmadığı sürece model içerisinde herhangi bir yapı oluşmaz. İktisadî anlamda buna, ekonominin, davranışları rasyonel karar alma yasasına uyan ajanlardan ve teknolojik fırsatlar ve tercihler gibi dış etkenlere bağlı olarak belirli değişimlere göre yeniden tahsis edilen mal kümesinden oluşması örnek olarak gösterilebilir. İkinci özellik, ajanların tekdüze bilişsel ya da davranışsal eğiliminin sabit veri olduğudur. Metodolojik olarak bu bize başlangıç koşullarının bilindiğini, mal uzayında bir çeşit karar verme eğilimini ve yeniden dağılımın sonucunu gösterir. Modelin geleceği tam olarak tahmin edebilme ve bugünkü bilgilerle tam olarak geçmişi yorumlayabilme (*retrodict*) anlamında belirli olması (determinizm) haklı olarak eleştirilmiş ve bunun üzerine stokastik modeller söz konusu eksikliği gidermek için önerilmiştir. Burada problem determinizmin kesinliği değil, tüm düzeylerdeki karmaşık olgunun zaman içerisinde değişimidir. Bu durum değerlendirildiğinde simetrik zaman önermesi çökmektedir. Temel metodolojik sorunlar için teori-

nin yapısının kurulumunda zaman asimetrisinin kabulü önemli sonuçlar doğurmaktadır (Dopfer, 2010).

Klasik iktisatçılar genellikle benzetime başvurmuşlardır. Ancak ters kare yasası, akışkan hesabı (*calculus of fluxion*) ve diğer Newtoncu yöntemleri sosyal süreçlerin genel karakterleriyle uzlaştıramamışlardır. Enerji biliminin yükselişi, matematiksel tekniklere benzetimler ve teori kurma yönünde yeni yaklaşımlar sağlayarak, neoklasik iktisat teorisinin ortaya çıkmasını teşvik etmiştir (Mirowski, 1988). Bu noktada klasik politik ekonomiden marjinalist iktisada geçiş ile Newtoncu mekanikten 19. yüzyıl fiziğine geçiş arasında güçlü bir bağın olduğu açıktır (Çakır, 1998). Söz konusu doğrultuda eski iktisat düşüncesinin temelinin 19. yüzyıl iktisatçıları W. Stanley Jevons ve Leon Walras'tan geldiği de söylenebilir. Bu iktisatçıların amacı Newton mekaniği görüntüsündeki ekonomik dünya modelini belirli (*determinate*) ve mikro-indirgemeci (*micro-reductive*) olarak oluşturmaktır. Burada ekonomik ajanlar mekanik yasaları izleyen parçacıklar gibi davranmakta ve davranışları eşanlı denklem sistemleri ile çözülebilir şekilde açıklanmaktadır. Bu açıklama klasik mekanikte fiziksel cisimlerin kütleleri konusunda (*masses of physical bodies*) olduğu gibi, iktisatta da insan davranışlarının modellenen ilişkilerden etkilenmeyen temel bir veri (*fundamental data*) olarak kabul edilmesini gerektirmektedir (Fullbrook, 2013).

Sosyal istatistik ile istatistiksel mekanik arasında önemli bir ilişki bulunmaktadır. Sosyal olaylar istatistiksel mekanik temelinde, gazların kinetik enerjisinin gelişimi doğrultusunda Clerk Maxwell ve Ludwig Boltzman'a yol göstermiştir (Ball, 2002). 19. yüzyılın ikinci yarısında mikro iktisatçılar Francis Edgeworth ve Alfred Marshall da Maxwell ve Boltzmann tarafından geliştirilen makro dengenin çok sayıda gaz tanecığının sürekli olarak mikro çarpışması (*micro-collisions*) sonucu olduğu görüşü doğrultusunda gaz içerisindeki makro denge kavramından yararlanmışlardır. Edgeworth ve Marshall ekonomideki durumun gazlar için gerçekleşen durumdan farklı olmadığını belirtmiş ve ekonominin denge durumunu başarması görüşünü ileri sürmüşlerdir. Aynı yolla denge durumundaki bir ga-

zın termodinamik tarifi tüm tanecikler tarafından ziyaret edilen çok sayıda mikro durumun zengin heterojenliğinden kurtulan orta-alan homojen sunumunu üretmektedir. Sözel geliş merkez bankalarınca kullanılan dinamik stokastik genel denge (DSGD) modelleri, Maxwell Garnett efektif ortam teorisi (*effective medium theory*) ve heterojen ortamda dalga yayılımı yaklaşımlarına paralel olarak ajan heterojenliğini içermemekte, temsili ajan ve firma üzerine odaklanmaktadır. DSGD'de denge temsili ajanlar arasında toplam tüketimin toplam üretime eşit olması ya da toplam talebin toplam arzı eşit olması şeklinde piyasaların temizlenmesini ifade etmektedir. Şu anda iktisadi modellemenin kalbinde olan bu fikir, ekonomik dünyanın denge dışı olduğuna inanan çağdaş iktisatçılarca kolay kabul görmemektedir. Şunu vurgulamak gerekir ki özellikle 2007 finansal krizinin ve büyük resesyonun gelişinden bu yana daha çok eleştirilen denge kavramı, iktisat mesleği içerisinde birçok kavgalarla uzun bir olgunlaşma döneminin sonucudur (Sornette, 2014).

Neoklasik iktisatta fizik-iktisat ilişkisinin daha kuvvetli olduğu görülmektedir. Klasik fizik yanında termodinamik de etkili olmaya başlamıştır. Burada söz konusu dönem iktisatçıların çoğunlukla matematik-fizik-mühendislik eğitimi almış olmalarının etkisi oldukça fazladır. İktisat-fizik-termodinamik ilişkisinde özellikle üç iktisatçıya dikkat etmek gerekir: Irving Fisher, Vilfredo Pareto, Paul Samuelson.

Fisher matematik-fizik lisansı yapmıştır; doktorada ortak danışmanlarından biri termodinamiğin önemli isimlerinden J. Williard Gibbs'dir. Bu doğrultuda ekonomideki Fisher denklemine (miktar kuramının işlem tipi) fizikteki termodinamik ile benzetmek doğru bir yaklaşımdır. $MV=PT$ denkleminde; P ödemelere temel oluşturan işlemlerin ortalama fiyatını, T para ile yapılan tüm işlemleri, M para miktarını gösterirken, V paranın işlem dolaşım hızını göstermektedir. Burada hız (*velocity*), fizikten alınan bir terimdir (Shubik, Smith, 2006). Fisher çalışmalarında fizikteki ilgili terimlerin, iktisadi karşılıklarını göstermiştir. Mirowski (1989) de Fisher'ın fizik ile iktisat arasında kurduğu analojiyi tablo halinde sunmuştur (Tablo 1).

TABLO 1
Fisher'in Çevirisi

<i>Mekanik</i>	<i>İktisat</i>
Parçacık (<i>a particle</i>)	Birey
Uzay (<i>space</i>)	Mal (<i>commodity</i>)
Kuvvet (<i>Force</i>)	Marjinal fayda ya da faydasızlık (<i>disutility</i>)
İş (<i>work</i>)	Faydasızlık
Enerji	Fayda
İş ya da enerji=kuvvet x uzay	Fayda = marjinal fayda x mal
Kuvvet, vektörel bir büyüklüktür.	Marjinal fayda, vektörel bir büyüklüktür.
Kuvvet, vektör toplamlarına (<i>vector addition</i>) eşittir.	Marjinal fayda, vektör toplamlarına eşittir.
İş ve enerji skalerdir.	Faydasızlık ve fayda skalerdir.
Toplam enerji, itici kuvvetin integrali olarak tanımlanır.	Bireylerin toplam faydası, marjinal faydalarının integrali olarak tanımlanır.
Denge, net enerjinin (enerji-ış) maksimum olduğu yerde ya da her eksenindeki zıt kuvvetlerin (itici ve çekici) birbirlerine eşit olduğu yani birlerini nötrlediği yerde olacaktır.	Denge, kazancın (fayda-faydasızlık) maksimum olduğu yerde ya da her eksenindeki marjinal fayda ve marjinal faydasızlığın eşit olduğu yerde olacaktır.
Toplam enerji toplam işten çıkarılırsa; fark potansiyel ve minimumdur.	Toplam fayda toplam faydasızlıktan çıkarılırsa, fark kayıp ya da minimum olarak adlandırılabilir.
Bir eksen boyunca bileşen kuvvet (<i>component force</i>) dengededir.	Malın fiyatı dengededir.
Kinetik enerji	Toplam harcama
Yer değişimi (<i>displacement</i>)	Malın artan birimi
Enerjinin korunması	Fayda + harcamanın korunması

Kaynak: Philip Mirowski (1989). *More Heat Than Light, Economics As Social Physics: Physics as Nature's Economics*, Cambridge University Press, USA, 224, 225.

İktisat-fizik ilişkisinde bir diğer önemli isim V. Pareto'dur. Pareto, doktorasını mühendislik alanında elde etmiştir. Klasik iktisat kitaplarında fazla dikkat çekmeyen, bugün ekono-fizik ve gelir dağılımı analizlerinin temel kavramlarından olan Pareto yasasını bulan kişidir. Pareto, 1897 yılında yayımlanan

Cours d'économie politique isimli çalışmasında, gelir dağılımının yüksek ve düşük kısımlarında güç yasasının geçerli olduğuna dikkat çekmiştir (Gelirin %80'ine nüfusun %20'sinin sahip olduğunu gösteren 80-20 ilkesi) (Yakovenko, 2008).

Bir diğer önemli iktisatçı P. Samuelson'dur. Fizik kökenli olan Samuelson'un lisans düzeyindeki danışmanlarından birisi J. W. Gibbs'in son dönem öğrencilerinden Edwin B. Wilson'dır. Samuelson'un 1948 yılında yayınlanan, bugüne kadar on dokuz (1985 yılından sonra iki yazarlı) basımı olan ve ana akım iktisat algısında çok önemli bir yeri olan lisans düzeyindeki iktisat kitabının da klasik fizik ve termodinamik üzerine kurulduğunu söylemek gerekir (Eren, 2015).

Neoklasik iktisatta Walras, Pareto, Fisher, Samuelson çizgisi, matematik yardımı ile dengenin varlığının ve tekliğinin ispatı, doğrudan fizik biliminin iktisadın çerçevesini belirlemesidir. Aynı şekilde 1949 yılında Bill Philips'in geliştirdiği MONIAC (Monetary National Income Analogue Computer - Parasal Milli Gelir Analog Bilgisayarı) da doğrudan fiziğin yansımasıdır.

Bu bölümü bitirmeden önce iktisat-fizik ilişkisi yanında iktisat-biyoloji ilişkisine de göz atmakta fayda vardır. Darwin'in 1859 yılında yayımlanan *Doğal Ayıklama Yoluyla Türlerin Kökeni* isimli kitabı önemlidir. Karl Marx bu kitaba ilk dikkat çeken kişilerden biridir. Arkadaşı Frederick Engels'e yazdığı mektubunda Darwin'in kitabının kendi düşünceleri için doğa bilimindeki temeli içerdiğini yazmış, başka bir mektubunda ise kitabın çok önemli olduğunu ve sınıf çatışmaları için bir temel oluşturduğunu belirtmiştir (Colp, 1974). Darwin'in doğrudan etkisi ise Thorstein Veblen üzerindedir. Veblen iktisadın evrimci bir bilim olması gerektiği düşüncesindedir. İktisatta denge-fizik ilişkisi neoklasik iktisatta asıl olmakla birlikte, farklı yönelimler de söz konusudur. Bunların başında neoklasik iktisadın kurucularından Carl Menger gelmektedir. Menger'de asıl olan evrim fikridir. Avusturya Okulu geleneğinde özellikle Schumpeter ve Hayek de evrim düşüncesindedir. A. Marshall iktisadın Mekke'sinin biyoloji olduğunun altını çizerken, mekanığın temel alınmasının bir anlamda modelleme konusundaki çaresiz-

likten kaynaklandığını belirtmiştir. Bu tartışmaların tamamı 19. yüzyıl fiziği ve termodinamik temeli üzerine olmuştur.

İktisat bilimi içerisindeki tartışmalar devam ederken, fizik ve bilim anlayışının değiştiği görülmektedir. Klasik fizik temelinde, evrensel kuralları amaçlayan, indirgemeci bir perspektiften bakan, kompleksitenin oldukça düşük olduğu eski bilim; evrimsel biyoloji ve kompleksite bilimi temelinde, modelleri tanımlama ve biçimlendirmenin amaç edildiği, farklı düzeylerde eşzamanlı olarak iç içe geçmiş olgular çerçevesinde, kompleksitenin oldukça yüksek olduğu bir bilim anlayışına evrilmiştir. R. Hollingsworth ve K. H. Müller 2008 yılında söz konusu değişimi “Bilim I” ve “Bilim II” şeklinde nitelendirmiş ve aralarındaki farkları Tablo 2’de görüldüğü şekilde özetlemişlerdir.

Tablo 2
Bilim I ve Bilim II Arasındaki Farklar

	<i>Bilim I</i>	<i>Bilim II</i>
Bilimin başlıca alanları	Klasik fizik	Evrimsel biyoloji ve kompleksite bilimi
Teorik amaç	Genel, evrensel kurallar	Örnek (<i>pattern</i>) biçimlendirme ve örnek tanımlama
Teorik perspektif	Aksiyomatik, indirgemeci	Olgu, gerçeğin çeşitli düzeylerinde eşzamanlı olarak iç içe girmiş durumda
Kompleksite	Düşük	Yüksek
Değişimdeki perspektif	Durağanlığı, denge durumundaki doğrusal olguyu vurgulamakta	Dinamizm, açık sistemler, dengeden uzak işlemi vurgulamakta
Dağılım olgusu	Normal dağılım üzerinde durmakta, dağılım çan eğrisi biçiminde	Kıt ve uç noktadaki olayların üzerinde durmakta, güç yasasına uyumlu olgulara duyarlı
Mikro - makro ayrımları	Mikro ve makro düzey süreçler ayık görülmekte	Makro olgular, ortak mikro düzey davranışlardan meydana gelmekte
Sosyal ve doğa bilimleri arasındaki bilişsel uzaklıklar	Yüksek	Orta

Kaynak: Rogers Hollingsworth, Karl H. Müller, (2008). *Transforming Socio-Economics with a New Epistemology*, Socio-Economic Review, 400.

Bilimin kendisinde meydana gelen bu değişimlerden iktisat bilimi hangi yönde etkilenmiş ve değişmiş, fizik ve bilgisayar biliminin bu değişimdeki yeri önemli sorular arasındadır. Bu çerçevede bir sonraki bölümde evrilen bilim ve özellikleri üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulacaktır.

Yeni fizik - yeni iktisat

Klasik bilim istikrar ve denge üzerine durmaktadır. Ancak kozmolojiden kimyaya, biyolojiden iktisada bilimin tüm aşamalarında istikrarsızlıklar, dalgalanmalar ve evrimsel trendler görülmektedir. Prigogine (2005) çalışmasında komik olanın Newton'un kendisinin de Newtoncu olmadığını ve tersine evrimleşen bir dünyaya inandığını belirtmektedir.

19. yüzyılın başında statik görüş, bilim dünyası tarafından genel bir kabul görmekteydi. Ancak daha sonrasında bu görüşten kopuşlar yaşanmaya başlamıştır. Zamanın önemli bir rol oynadığı dinamik modeller, neredeyse tüm bilimsel alanlarda geçerli olmuştur. Evrim kavramının fiziksel evreni anlamada merkezi olduğu ve 19. yüzyılda tam bir güçle ortaya çıktığı görülmektedir. Oldukça farklı spesifik anlamları olmasına karşın fizikte, biyolojide ve sosyolojide neredeyse eşzamanlı olarak ortaya çıkması dikkat çekicidir. Bu kavram fizikte entropinin³ artışı yasası olarak bilinen termodinamiğin ikinci kanununu üzerinden tanıtılmıştır. Klasik görüşte ikinci yasa moleküler düzensizliğin artışı ile ifade edilmektedir. Boltzmann tarafından ifade edilen termodinamik denge maksimum olasılık durumuna karşılık gelmektedir. Biyoloji ve sosyolojide ise evrim temel olarak karmaşıklığın üst düzeylerine dönüşüm anlamına gelmekteydi (Prigogine, 1981).

Sonuç olarak bu evrimci süreç içerisinde klasik fiziğin birçok aracının, modern fiziğin gelişmesiyle derinden sarsıldı-

3 Alünün çizilmesi gereken bir nokta iktisatta entropi kavramından mümkün olduğu kadar kaçınılmak istenmesidir. Entropinin daha çok Nicholas Georgescu-Roegen'in 1971 yılında yayımlanan "Entropi Kanunu ve Ekonomik Süreç" (The Entropy Law and the Economic Process) isimli çalışmasında öne çıktığı, kurumcu iktisatçılar tarafından dikkat çekilmiştir.

ğı görülmektedir. Modern fizik determinist dünya görüşünden uzaklaşmıştır. Kuantum fiziğine göre, atom ya da atom altı (subatomic) seviyede parçacıkların dinamiği deterministik olarak açıklanamaz çünkü bir parçacığın pozisyonu ve momentumu⁴ eşanlı olarak ölçülemez (Heisenberg belirsizlik prensibi). Planck Sabiti'nin⁵ bulunuşu bir parçacığın enerji seviyesinin tüm değerlerinin sürekli şekilde değil de, ayrık şekilde belirlendiğini göstermiştir. H. Poincaré ise doğrusal olmayan dinamikte integrali alınamayan (bir araya getirilemeyen) birçok sistem olduğunu göstermiştir. Yaşanan evrimleşme süreci klasik mekaniğin açık bir sistem için uygun olmadığını net bir şekilde göstermektedir (Elsner vd., 2015).

Fizikte yaşanan evrimci sürecin iktisatta da yansımalarının görüldüğü açıktır. İktisat bilimi yaklaşık iki yüz yıl boyunca denge modellerinin tutarlılığı üzerine çalışmıştır. 19. yüzyıl mekanik fiziğinin araçlarından türetilen eksik modeller ile uygulanan statik çerçevenin, değişen ekonomilerin doğasını anlama yönünde engel olduğunun söylenilmesi yanlış olmaz (Elsner, vd., 2015). 1984 yılında kurulan Santa Fe Enstitüsü'nün önderliğinde iktisatçılar bu düşünce temelinde denge dışı modeller üzerine çalışmaya başlamışlardır. İktisadın bu şekilde çalışılması, algoritmik bir yaklaşım gerektirmektedir ve bu da ajanların değişime olan tepkileri için daha derin bir yaklaşımı doğurmaktadır. Tepkilerin farklı olması ajanların doğal olarak heterojen olduklarını göstermektedir. Bu tür bir iktisat doğal olarak evrimseldir. Denge dışı bir ekonomi deterministik, öngörülebilir ve mekanik değil; aksine süreç-bağımlı, organik ve evrilen bir ekonomidir (Arthur, 2010). Holt vd. (2010) çalışmalarında iktisatta neoklasik dönemin sona erdiğini ve yeni bir dönemle yer değiştirdiğini belirtmektedirler. Söz konusu yeni dönemi en iyi karakterize eden şey ekonominin kompleks olduğunun kabulüdür. Bu nedenle yeni dönem "kompleks dönem" olarak isimlendirilmektedir.

4 Momentum bir yöne doğru hareket etmekte olan objenin hızıyla kütlelerinin çarpımıdır.

5 Planck sabiti bir parçacığın enerjisinin frekansına oranıdır.

Neoklasik iktisadın ekonomik ajanların rasyonel ve optimizasyoncu oldukları yönünde tek bir kavramsal dayanağı bulunmaktadır. Bu durum ajanların belirsizliği olasılığa dayalı olarak değerlendirdiği, yaptıkları değerlendirmeleri Bayesyen güncelleme yoluyla yeni bilgi ışığında değiştirdiği ve beklenen faydalarını maksimize eden hareketleri seçtikleri anlamına gelmektedir (Arthur vd., 1997). Santa Fe Enstitüsü gibi modern-fizik temelli iktisat plüralisttir ve etkileşim içerisinde olan birçok heterojen iktisadi ajan kavramı üzerinde durmaktadır. Birincil kavram genel anlamda farklı ölçekler karşısında çalışan “geri-bildirim” (*feedback*) kavramıdır. Denge istatistikleri ve doğrusal dinamiklere karşıt olarak teknik özelliği doğrusal olmamasıdır. Kompleks, doğrusal olmayan dinamikler temelinde bütün olarak gelişen özellikler göstermektedir. Çeşitli ekonomik olguları açıklamak için fiziğin araç kutusundan yararlanılmaktadır. Örneğin, lazer fiziğinde geliştirilen sinerji kavramı, firma ve piyasalarda ortaya çıkan kolektif tercihleri moda örüntülerini (*fashion patterns*) açıklamanın yanı sıra ve kendi kendine organize olma durumuna yer veren modellerin kurulması için kullanılmaktadır. Benzer şekilde metot ve teknikler, piyasaların davranışlarını modellemede çoklu parçacıklı fizikten ödünç alınmıştır. Fizikten diğer ödünç almalar, sosyo-ekonomik ağların ve kurumların karmaşık düzenlerinin analizi, uzaysal (*spatial*) dinamiklerin modellenmesi için perkolasyon teorisi⁶ ve farklı tüketici karakteristikleri koşulları altında teknoloji dağılımı modelleriyle ilişkilidir (Dopfer, 2010).

Özetle 20. yüzyılda yaşanan yenilikler ve buluşlarla birlikte fizikte, biyolojide Darwin’in evrim görüşüne benzer evrimsel bir patikanın izlendiği görülmektedir. Burada belirtilen evrimci fiziği yeni fizik olarak, iktisattaki yansımalarını ise yeni iktisat olarak isimlendirmek mümkündür. Bu doğrultuda kendi kendine organize olma, kaos ve kompleksite evrimci özelliklerin ele alındığı yeni fizik içerisindeki başlıklardır. Bilgisayar biliminin gelişmesi ve simülasyon tekniklerinin artması ye-

6 Perkolasyon teorisi rastgele bir ağ içerisinde birbirine bağlı olan kümelerin davranışlarını açıklamaya çalışmaktadır.

ni fiziğin gelişimini sağlayan en temel etkenlerden biridir. Bu da özellikle kompleksite biliminin ön plana çıkmasına neden olmuştur. Yeni iktisat içerisinde de kompleksite iktisadını ayrı bir alan olarak görmekteyiz. Söz konusu süreçte ekonofizik ve kaos kuramlarındaki gelişmeler kompleksite iktisadının yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştur.

Kompleksite iktisadı

İktisat bilimi, ekonomiyi evrilen kompleks bir sistem görüşü etrafında organize eden ve “kompleks dönem” olarak isimlendirilen yeni bir dönemin gelişimi aşamasındadır (Harper, Endres, 2012). Özellikle son 25 yıldır kompleks sistem analizlerinin fiziksel, biyolojik ve sosyal bilimlerde artan etkisinin olduğu görülmektedir. Doğrusal olmayan etkileşimlerin, kompleks yapılar yaratmasına ve şaşırtıcı birçok davranışa sebep olmasına iktisat bilimi de duyarsız kalamamıştır (Fontana, 2010). Bu doğrultuda kompleksite iktisadının ayrı bir alan olarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Burada öncelikle kompleksite tanımının üzerinde durmak gerekir. Türkçedeki karşılığı karmaşıklık olan kompleksite kavramı, içinde aynı cinsten birçok öge bulundurma, birbirine az çok aykırı birçok şeyden oluşma durumu olarak tanımlanmaktadır (Israel, 2005). N. Recher'e göre kompleksite kavramının kendisi komplekstir (Gerrits, 2008). Fizikçi S. Lloyd kompleksiteyi açıklamak için araştırmacıların üç soru üzerinde durduğunu belirtmektedir (Lloyd, 2001):

- i. Tanımlanması ne kadar güçtür?
Tanımlanma güçlüğü: Genel anlamda bit olarak ölçülmektedir.
- ii. Yaratması ne kadar güçtür?
Yaratma güçlüğü: Genel anlamda zaman, enerji, para vs. olarak ölçülmektedir.
- iii. Örgütlenme derecesi nedir?
Örgütlenme derecesi: Örgüt yapısını tanımlama güçlüğü

ve bu örgüt yapısının sonucu olarak bir sistemin parçaları arasında paylaşılan bilgi miktarı olmak üzere iki gruba ayrılabilir.

Bu çerçevede Lloyd'un uzun ve henüz tamamlanmamış bir listesi bulunmaktadır.⁷ Buradaki tanımlamaların birçoğunun iktisat için uygun olmadığı söylenebilir. Tanımların temelinde ise bilgisayar biliminin olduğu görülmektedir. J. B. Rosser meta kompleksite, dinamik kompleksite ve ajan bazlı kompleksite olmak üzere üç aşama önermektedir. Birincisi Lloyd'un perspektifinden bakmakta ve kompleksiteye olan tüm yaklaşımları hesaba katmaktadır. İkincisi daha özel olarak bir olgunun dinamik modellerince tanımlanan kompleks formları üzerinde durmaktadır. Sonuncusu ise daha dağınık tanımlanmış olmasına karşın, şu anda iktisatta önemli olan bir yaklaşımdır. Bu yaklaşımda daha çok bilgisayar simülasyonları kullanılarak, bir sistemde heterojen ajanların yerel etkileşimleri üzerinde durulmaktadır (Rosser, 2013).

Kompleks sistemler sabit noktaya ya da limit çevrime yakınsamakta ya da içsel faktörlere bağlı olarak sürekli değişmektedirler (Colander, Holt, Rosser, 2004). Kompleks sistemlerin yedi adet karakteristik özelliği bulunmaktadır. Bunlar dağıtılmış bir doğa ve gösteriminin olması, açıklık (ya da izole olmama), doğrusal olmama, sınırlı fonksiyonel bozulabilme, oluşum (*emergence*) ve kendi kendine organize olma, adaptif davranış, belirli ve çözülebilir olmama şeklindedir (Martin, Sunley, 2007). Söz konusu özellikler ve nitelikleri Tablo 3'te gösterilmektedir.

Evrimci iktisadın biyoloji temelli, kompleksite iktisadının ise fizik temelli olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu çerçevede burada bahsedilen evrimin evrimci iktisattan farklı olduğu; ancak ondan yararlandığı söylenebilir. Sözü edilen evrimci perspektif, kompleksite düşüncesi temelindedir (Martin, Sunley, 2007). Bilgisayar teknolojisinin hızla gelişimi, bu alanın da

7 <http://web.mit.edu/esd.83/www/notebook/Complexity.PDF> adresinden Seth Lloyd'un listesine ulaşabilirsiniz.

Tablo 3
Kompleks Bir Sistemin Bazı Önemli Özellikleri

Özellik	Nitelik
Dağıtılmış doğa ve gösterimi	Çeşitli ölçeklerde fonksiyon ve ilişkiler sistem parçaları karşısında dağıtılmıştır; yüksek derecede dağıtılmış bağlantılı sistem söz konusudur.
Açıklık	Kompleks bir sistem ve çevresi arasındaki sınır ne sabit ne de belirlenmesi kolaydır, operasyonel kapanış (<i>closure</i>), duruma (ve gözlemciye) bağlıdır. Bu tür izole olmayan sistemler, çevreleriyle sabit etkileşim ve değişim kısıtı altında dağıtıcı olma eğilimindedir.
Doğrusal-olmayan dinamikler	Kompleks sistemler, çeşitli kompleks geribildirimler ve parçalar arasındaki ortak kendi kendini güçlendiren (<i>mutually self reinforcing</i>) etkileşimler dolayısıyla doğrusal olmayan dinamikler sergilemektedir. Bu sebeple kompleks dinamikler genellikle patika bağımlılığıyla karakterize edilmektedirler.
Sınırlı fonksiyonel bozulabilme	Yüksek derece bağlanabilirlik ve yapısının açık, dinamik doğası nedeniyle kompleks bir sistemi durağan parçalar biçiminde ayrıştırmanın sınırlı bir kapsamı bulunmaktadır.
Oluşum ve kendi kendine organize olma	Makro ölçekli yapılar ve kendiliğinden (spontane) mikro ölçekli davranışların ve sistemin parçalarının etkileşiminin dışında dinamiklerin oluşması yönünde bir eğilim söz konusudur.
Adaptif davranış ve adaptasyon	Kendi kendine organize olma süreci kendilerini yapılarına ve dinamiklerine adapte eden potansiyelle kompleks sistemleri aşılamaktadır; ister dış çevredeki değişimlere karşılık, ister birlikte evrimleşen mekanizmalar içinden, isterse de kendi kendine organize olmuş kritikliğe cevaben olsun.
Belirli ve çözülebilir olmama	Kompleks sistemler temel olarak deterministik değildir. Parçaların fonksiyonları tam olarak bilinse dahi davranışlarını önceden tam olarak tahmin etmek mümkün değildir. Ancak söz konusu durum bu tür sistemlerin davranışlarının rassal olduğu anlamına gelmemektedir; şans eseri (<i>haphazard</i>) olma anlamındadır.

Kaynak: R. Martin ve P. Sunley (2007). "Complexity Thinking and Evolutionary Economics Geography", *Journal of Economic Geography* 7, 578

hızla gelişimine neden olmaktadır. Daha önceki dönemde kaotik durumları modelleyen denklemlerin çözümü, simüle edilmesi ve nümerik analiz yapılması çok olası değildi. Kompleksite iktisadının önemli bir özelliği, sistemin elementleri arasında doğrusal olmayan ilişkilerin varlığı ve kompleks sistemlerin kendi kendine organize olma konusundaki belirgin eğilimleridir (Keen, 2001). Doğrusal olmayan etkileşimler birçok şekilde olabilmekte ve farklı sonuçlar doğurabilmektedir. Bu doğrultuda kompleks sistem çalışmaları doğrusal olmayan etkileşimlerin sentetik özellikleri⁸ üzerine odaklanmaktadır. Amaç ortaya çıkmakta olan bir olayı karakterize etmek ve hangi çeşit etkileşimin, hangi çeşit olaya neden olduğunu anlamaktır (Farmer, 2012).

Kompleksitenin iktisada yayılımı, iktisatçılar tarafından farklı şekillerde algılanmıştır. Bu olguyu bazıları neoklasik/Samuelsoncu paradigmaya alternatif olarak değerlendirirken, bazıları da ortaya çıkan, gelişen yeni bir paradigma olarak görmektedir (Fontana, 2010). Bu noktada şunu belirtmek gerekir ki ilk iktisat düşünürlerinden itibaren iktisatçılar bir şekilde kompleksite olgusunun bilincinde olmuşlardır (Eren vd., 2011). Adam Smith'te klasik fizik anlayışı temel olmakla birlikte, "görünmez el" anlayışının bugünkü anlamda denge kavramından ziyade "kendi kendine organize olma", "kendiliğinden düzen" anlamında, yani evrim kavramının içinde düşünülebileceğini işaret etmek gerekir.

İktisatta kompleksite yaklaşımının büyük ölçüde Santa Fe Enstitüsü perspektifinden çıktığı söylenebilir. Bu çerçevede enstitü tarafından 1987, 1996 ve 2001 yıllarında yapılan çalışmaların büyük öneminin olduğu görülmektedir. İlk konferanstaki tek iktisatçı olan K. Arrow'un enstitünün kuruluş aşamasında bulunması oldukça önem arz etmektedir. Bu süreç içerisinde B. Arthur, J. Holland, S. Kauffman ve diğerleri tarafın-

8 Sentetik bir özellik, aritmetik işlemler (toplama, çıkarma, çarpma, bölme) kullanan, ekonometrik ölçülerin bir kombinasyonu olarak tanımlanmaktadır. Her sentetik özellik evrimsel bir şekilde gelişen basit bir regresyon modeli olarak görülebilir (Zieba vd., 2016).

dan yapılan çalışmalar, giderek gelişen kompleksite yaklaşımının merkezi elementlerini ekonomiye adapte etmiştir. Arthur, Holland ve diğerleri ile birlikte ajan bazlı modelleme tekniğinin, geleneksel matematiksel yaklaşıma rakip olarak çıkmasına öncülük etmiştir (Fontana, 2009).

Kompleks sistem yaklaşımı, geleneksel iktisat teorisi ile ekonometri arasında ortada bir yerde görülebilir. Geleneksel iktisat yukarıdan aşağıyadır; karar vericiyi ilk ilkeden modeller ve daha sonra test eder. Ekonometri ise aşağıdan yukarıya veri güdümlüdür. Kompleks sistem yaklaşımı ise aşağıdan yukarıya veri güdümlü yaklaşımı, ajanları ve kurumları açık şekilde sunarak ve onların etkileşimlerini modelleyerek, geleneksel ekonometriden farklı biçimde her şeyin temel ilkelerden türetilmesi gerekliliği olmadan almaktadır (Farmer, 2012). E. D. Beinhocker kompleksite iktisadını geleneksel iktisattan ayıran beş “büyük düşünceyi” (big idea) Tablo 4’te olduğu gibi özetlemiştir.

Yeni bilim kompleksiteyi oluşum (*emergence*), düzen, kendikendine organize olma, türbülans, tümevarım (*induction*), evrim, kendi kendine organize olmuş kritiklik (*criticality*), adaptiflik, doğrusal olmama, ağlar, tersinemezlik ve dengesizlik gibi çok kullanılan kelimelerin çeşitli permütasyon ve kombinasyonlarıyla karakterize etmek mümkündür (Velupillai, 2012). Geleneksel iktisadi analizlerde eksik olan önemli bir nokta, iktisadi yapıların ortaya çıktığı iktisadi bir oluşum uygulamasının olmamasıdır. Bu yapılar basit olarak parçalarının incelenmesiyle açıklanamaz. Bütünün parçaların toplamından büyük olması mümkündür (Foster, Metcalfe, 2012). Kompleksite modellerinde oluşum, bir dizi kendi kendine organize olma olgusunu ifade etmek için kullanılmaktadır. Piyasaların oluşması, ticaret ve finans ağları, sosyal yapı, yerleşik ayrımcılık (*residential segregation*), kentleşme ve finans piyasalarındaki kompleks durumlar (sürü davranışı gibi) söz konusu oluşum kavramına örnek olarak verilebilir (Harper, Endres, 2012).

Simülasyon modelleri kompleks sistem yaklaşımının köşe taşıdır denilebilir; ancak kesinlikle tek parçası değildir. Analitik modeller de bu doğrultuda çok yararlı olabilir. Kompleks sis-

Tablo 4
Kompleksite İktisadını Geleneksel İktisattan Ayıran Beş Büyük Düşünce

	<i>Kompleksite iktisadı</i>	<i>Geleneksel iktisat</i>
Dinamik	Dengeden uzak, açık, dinamik, doğrusal olmayan sistemler	Dengede kapalı, durağan, doğrusal sistemler
Ajanlar	Bireysel olarak modellenir, karar vermek için tümevarımcı göz kararını (tahminen) uygular, hatalar ve önyargılara duyarlıdır, öğrenir ve adapte olur.	Ortaklaşa modellenir, karar verme için tûmdengelimci hesaplamalar yapar, tam bilgiye sahiptir, hata yapmaz ve önyargıları yoktur. Öğrenme ve adaptasyona ihtiyacı yoktur (hemen hemen mükemmeldir).
Ağlar	Ajanlar arası etkileşimler açık olarak modellenir, ilişkilerin ağı zaman içerisinde değişir.	Ajanların sadece dolaylı olarak piyasa mekanizmaları yoluyla etkileştiği varsayılır (ör: açık arttırmalar).
Oluşum	Mikroiktisat ve makroiktisat arasında ayrım yoktur; makro modeller mikro düzeyde davranış ve etkileşimler neticesinde ortaya çıkmaktadır.	Mikroiktisat ve makroiktisat ayrı disiplinler olarak aynen kalmaktadır.
Evrim	Farklılaştırma, seçim ve gücünü artırmanın evrimci süreci yeniliğe sahip sistemi sağlar, aynı süreç büyüme ve kompleksiteden sorumludur.	İşsel olarak yenilik yaratmak için ya da düzen ve kompleksite içerisinde büyüme için mekanizma bulunmamaktadır.

Kaynak: Beinhocker, E. D. (2006). *The Origin of Wealth: Evolution, Complexity, and the Radical Remarking of Economics*, Harvard Business School Press, 97.

tem yaklaşımı altında, analitik modeller neredeyse her zaman simülasyon ile birlikte hareket etmektedir (Farmer, 2012).

Arrow'un görüşüne göre; kompleksite bilimi hemen hemen kaos ile örtüşmektedir. Holland ise adaptif doğrusal olmayan ağlar (ANN) modelini önermektedir. ANN, kompleksiteyi doğrusal olmamanın ötesine taşımaktadır. Gerçekten de tüm kompleks sistemler kendi dinamikleri içerisinde farklı derecelerde doğrusalsızlık içermektedir. Aynı zamanda kompleks ol-

mayan doğrusalsız sistemler mevcuttur. Kompleksite için doğrusal olmama gerekli ancak yeterli koşul değildir. Kompleks dinamikler, sistemde dönemsel olmayan dalgalanmaları ve değişimleri ya da yapısal değişimleri ve sürekli yeniliği içermektedir (Fontana, 2009).

Kompleksite ile birlikte öne çıkan bir diğer başlık ise ajan bazlı hesaplamalı iktisattır (ACE) ve arkasında da yine Santa Fe Enstitüsü bulunmaktadır. Ajan bazlı modellerin temelini aslında 1940'lara götürmek mümkündür ancak 1990'lara kadar fizikçilerden başka konuya büyük bir ilgi gösteren olmamıştır. 1990'larda bilgisayardaki gelişmeler, gerçekçi sosyal simülasyonları daha olası yapmıştır. Ajan bazlı modellerdeki fikir, bilgisayarda sanal bir piyasa kurmak ve suni olarak akıllı yazılımlarla varsayımlarda bulunmaktır (Buchanan, 2009). ACE'de bilgisayar bilimi, evrim ve bilişsellik ön plana çıkmaktadır (Eren, 2015). ACE, ajanların öğrenme süreçleri için takviye öğrenme algoritmaları, sinirsel ağlar, genetik algoritma, genetik programlama ve tümevarımcı öğrenme hususunu yakalama girişiminde bulunan çeşitli evrimsel algoritmaları içeren geniş bir sunum kullanmaktadır (Tefsation, 2003).

ACE'de otonom heterojen ajanlar ve bunların birbirleriyle etkileşmesi söz konusudur. Ajanlar sınırlı rasyonelliğe sahiptirler (Oeffner, 2008); ancak buradaki rasyonellik daha çok algoritmiktir (Eren, 2015).

ACE'nin temel özelliklerini şu şekilde özetlemek mümkündür (Oeffner, 2008):

- **Aşağıdan yukarıya (*bottom-up*) perspektif:** Geleneksel neoklasik modeller yukarıdan aşağıya olan perspektiften baklar. Toplam seviyesi temsili bir ajanı içermektedir. Ajan bazlı modeller ise mikro varlıkların tekrarlanan etkileşimler içerisinde olduğu bir çevre üzerine inşa edilmektedir.
- **Heterojenlik:** Ajanlar heterojendirler.
- **Doğrudan etkileşim ağı:** Ajanlar arasındaki etkileşimler doğrudan ve tabiatı gereği doğrusal değildir (lineer olma).

- **Sınırlı rasyonellik:** Modeller sınırlı rasyonellik ve adaptif beklentiler üzerine kurulmaktadır.
- **Öğrenme davranışı:** Birçok ACE modelinde sofistike öğrenme algoritmaları kullanılmaktadır. Öğrenme ile ajanların davranışı değişebilir.

Daha önce de belirtildiği üzere ekonofizik ve kaos kuramındaki gelişmeler, kompleksite iktisadının yaygınlaşmasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle her iki başlığa da ayrıntı olarak yer vermek önem arz etmektedir.

Ekonofizik

Ekonofizik, iktisadi problemlere fizik yöntemleri kullanılarak çözümler bulmaya çalışılan bir alandır. Ekonofizik kavramı ilk kez 1995 yılında II. Statphys-Kolkata konferansında fizikçi H. Eugene Stanley tarafından kullanılmıştır. Mantegna ve Stanley'e göre ekonofizik, fiziksel bilimlerden türetilen yeni kavramsal yaklaşımların karışımını test ederek, iktisadi problemler üzerinde çalışan fizikçilerin aktivitelerini gösteren yeni bir alandır (*neologism*) (Mantegna, Stanley, 2000). Aslında fizikçilerin, iktisat terimleriyle ilgilenmesinin ardından, fizikğin alt dalları olarak birçok interdisipliner alan ortaya atılmıştır. Bazı Fransız fizikçiler, fizik ve finansın birleşimi olan "physnance" terimini önerirken, daha başka fizikçiler başka terimleri önermişlerdir. Ancak bu terimler çok fazla ilgi çekmemiştir. Stanley ise biofizik, jeofizik ve astrofizik terimlerine benzer olan ekonofizik terimini ileri sürmüştür (Stanley, 1999). Burada özellikle fizik kurallarına uyarak yaşayan canlılar üzerinde çalışan biofizik ile olan paralellik önem kazanmaktadır (Yakovenko, 2008). Biofizik ve ekonofizik arasında gelişim açısından çok büyük bir benzerlik bulunmaktadır. İktisat bilimi de biyoloji gibi çok yönlü olgularla ilgilenmektedir. Biofiziğin resmen ortaya çıkışı 1920'li yıllardır. Aynı süreç ekonofizikte de gözlemlenmektedir (Roehner, 2002).

Ekonofiziğin interdisipliner, multidisipliner ya da transdi-

sipliner bir alan olması hususunda farklı görüşler mevcuttur. Multidisipliner alan birden fazla disiplinden normal sınırları dışında tekrar tanımlanmış problemlere yönelik bir alana karşılık gelmektedir. Temel hedef ise karmaşık durumların yeni anlayışı tabanında çözümlere ulaşmaktır. Ancak bu alan sıklıkla ortak bakış açısı üretmede eksik olabilmektedir. Interdisipliner alan, çoğunlukla ayrı görüş açılarını bir araya getirmeye çalışır ve köklerini ayrı disiplinler içinde tutar. Bu durum, amacıyla olan uyumu kaybetmesine neden olabilmektedir. Transdisipliner alan ise, araştırılabilen ve ortaya çıkabilen birbirinden ayrı sorunlar arasında bağlantı kuran düşünsel bir alandır. Bu alanda, sorunlar yeniden düşünülmekte, alternatifler tekrardan gözden geçirilmekte ve karşılıklı etkileşimler incelenmektedir (Kim, 1998). R. Mantegna ve H. Eugene Stanley, ekonofiziği multidisipliner bir alan olarak değerlendirmekte ve burada fizikçilerin iktisadi problemleri test etmek için fizik biliminin türetilen yeni kavramsal yaklaşımları kullandıklarını belirtmektedirler (Mantegna, Stanley, 2000). Yakovenko ise ekonofiziği, iktisat ve finansdaki problemlere istatistiksel fizik metodlarını uygulayan interdisipliner bir araştırma alanı şeklinde tanımlamaktadır (Yakovenko, 2008). Reimann'a göre ise ekonofizik interdisipliner bir alandan çok transdisipliner karma bir alandır (*a transcultural hybrid*); çünkü iki disiplinin amaçları birbirinden farklıdır. Fizik dinamik sistemleri anlamayı amaç edinirken iktisat daha çok kalkınma ve finansal enstrümanlarının fiyatlamasından yönetsel ve politik konularla ilgili sorunlara doğru gelişen uygulamalarla ilgilenmektedir. Bu nedenle de iktisat daha çok mühendislik bilimlerine yakın durmaktadır (Reimann, 2008). H. E. Stanley, 2011 yılında Çin'de düzenlenen Uluslararası Ekonofizik Sempozyumu'nun açılış konuşmasında ekonofiziği türdeş alanlı (*cross disciplinary*) olarak nitelendirmiştir. Türdeş alanlılık herhangi bir disiplinin özelliklerini, başka bir disipline dayanarak açıklama çabasını ifade etmektedir. Bu açıdan, Stanley ekonofizik için türdeş alanlı nitelmesini kullanarak ekonomik problemleri fiziksel temellere dayanarak açıklamaktan bahsetmiştir.

Ekonofiziğin Newton Yasası ya da kuantum mekanikliği gibi fizik yasalarını tam olarak insanlara uygulamadığını belirtmekte yarar vardır. Daha çok istatistiksel fizikte geliştirilen matematiksel yöntemler, çok sayıda bireyi içeren kompleks iktisadi sistemlerin istatistiksel özelliklerini incelemek amacıyla kullanılmaktadır. Bu doğrultuda ekonofizikçiler, istatistiksel dağılımların kuyruklarında yatan uç (ekstrem) olayların analizleriyle ilgilenmektedir (Lisa, Filatrella, 2002). Ancak istatistiksel fizik amacı, yöntemleri ve sonuçları bakımından matematiksel istatistikten belirgin şekilde farklıdır (Yakovenko, 2008).

Ekonofiziğin amacı, piyasaların evrensel davranışlarını anlamaktır. Bu doğrultudaki temel araçları ise istatistiksel fizik veya kuantum istatistiklerinden alınan olasılıksal ve istatistiksel yöntemlerdir (Savoïu, Siman, 2008).

Ekonofizik kendini politik iktisadın teorik ve ideolojik biçiminden uzak tutmakta ve odak noktasını ekonometriye yakın tutmaktadır (Yakovenko, 2008). Ekonometri, birbiriyle etkileşim içerisinde olan çok sayıda iktisadi ajanın matematiksel modellerini çalışmaktadır. Ancak klasik ekonometride tesadüfi şoklar genellikle normal dağılımla tarif edilmektedir. Oysa gerçekte birçok finansal zaman serisi “şişman kuyruklara” sahiptir. Bunun anlamı ekstrem getirilerin (hem pozitif hem de negatif), normal dağılım altında beklenen değerinden çok daha sık ortaya çıkmasıdır. Artan sayıda kanıt, getirilerin güç yasası⁹ (*power law*) dağılımı, dolayısıyla şişman kuyruk gösterdiğini ortaya koymaktadır (Schmidt, 2005).

Ekonofizik çerçevesinde yapılan analizler ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan ilki gerçek piyasalardan, gerçek verileri analiz etmeye ve onları yorumlamaya çalışan “deneysel ve gözlemsel” araştırmalar, diğeri ise deneysel gerçeklerle elde edilen bazı miktarlar için mikroskopik modeller kurmaya çalışan “teorik” araştırmalardır (Savoïu, Siman, 2008).

9 Güç yasası, α yasanın üssü, c sabit olmak üzere, $\ln p(x) = -\alpha \ln x + c$ ya da $p(x) = cx^{-\alpha}$ şeklinde gösterilmektedir.

Kaos kuramı, tamamen rassal olarak ortaya çıkan kompleks hareketleri oluşturan denklem sistemleriyle ilgilenmektedir (Kelsey, 1988). Ekonomi içerisinde birçok paradoks bulunmaktadır. Mikro iktisattaki tüm değişkenler, maksimizasyon yapan ajanların rasyonel davranışlarıyla üretilmektedir. Bunun sonucunda mikro iktisadi değişkenlerin tamamen deterministik olduğu söylenebilir. Ancak makro iktisadi değişkenlerin sıklıkla değişken oldukları görülmektedir. Aynı değişkenlerin, aynı anda hem rassal hem de deterministik olabilmesi bir paradoks oluşturur. Bu paradoks, iktisadi sistem kaotikse açıklanabilmektedir (Kelsey, 1988). Kaos kuramında düzen düzensizliği yaratmakta, düzensizliğin içerisinde ise bir düzen bulunmaktadır. Kaos görüşünün getirdiği en önemli değişikliklerden biri kestirilemez determinizmdir. Buna göre, yapılacak en ufak bir hata bile, kestirilmesi çok zor büyük yanırlara sebep olabilmektedir. Bu görüş için ortaya konulan en önemli örnek ise “kelebek etkisi”dir¹⁰ (Eren, 2011). Karar verme stratejisi ve belirsizlik analizi de kaos teorisi düşüncesine neden olmaktadır. Kaos teorisi geleceğin belirsizliği karşısında, gelecekle ilgili farkındalık yaratmaktadır (Hayward, Preston, 1999).

İktisatçıların kaos kuramına olan ilgilerinin son yıllarda daha fazla artmasına karşın, bunu daha eskilere dayandırmak mümkündür. W. J. Baumol ve J. Benhabib gibi iktisatçılar, karmaşık sistemlere olan ilginin kökeninin 1930’lu yıllardaki iş çevrimleri analizleri olduğuna işaret etmektedirler. Buna örnek olarak Ragner Frisch’in 1933 yılındaki “Propagation Problems and Inpulse Problems in Dynamic Economics” (Dinamik Ekonomilerde Yayılma ve Tepki Problemleri) isimli yazısını, Erik Lundberk’in 1937 yılındaki *Studies in the Theory of Economic*

10 Kelebek etkisi: Kaos Teorisi’nin gelişiminde önemli bir kavramdır. Karmaşık bir sistemi, global hava sistemine benzetmektedir. Buna göre bir kelebeğin Pekin’de kanat çırpması, dünyanın diğer bir ucu olan Oklahoma’da kasırgaya neden olabilmektedir. Benzer durumlar örneğin portföy optimizasyonunda varlık ve portföy dağılımında görülebilir. Girdideki küçük bir değişiklik, dağıtım da büyük değişikliklere yol açabilmektedir (Nawrocki, 2000).

Expansion (Ekonomik Genişleme Teorisi Çalışmaları) isimli kitabını ve Paul A. Samuelson'un 1939 yılındaki "Interactions Between the Multiplier Analysis and the Principles of Acceleration" (Çarpan Analizi ve Hızlandıran İlkeleri Arasındaki Etkileşimler) isimli makalesi gösterilmektedir. 1950'li yıllarda sırasıyla J. Hicks ve R. M. Goodwin, çarpan (hızlandıran) çalışmalarında doğrusal olmayan bir unsur tanıtmışlardır. Ancak Baumol ve Benhabib, bu çalışmanın kaotik bir davranışı geliştirmek için yeterli olmadığını savunmaktadırlar (Hsieh, Ye, 1991). 1980'li yıllardan itibaren kaos kuramıyla ilgilenen iktisatçıların sayısında artış yaşanmış ve çeşitli iktisadi modellerde kaos kuramının ortaya çıkışıyla ilgili birçok görüş ileri sürülmüştür. Bu modellerden bir tanesi "ardışık nesiller modeli"dir. Bu model altında ortaya çıkabilecek kaos durumu 1982 yılında J. Benhabib ve R. H. Day, 1985 yılında ise J. M. Grandmont tarafından araştırılmıştır. D. Kelsey de 1988 yılındaki çalışmasında, ardışık nesiller modelinin hem çevrimsel hem de kaotik davranış üretme eğiliminde olduğunu belirtmektedir. Kelsey'e göre doğrusal olmayan dinamikler, makro iktisadi verilerde gördüğümüz düzensiz çevrimlerin olası nedenidir. 1983 yılında R. H. Day, klasik iktisadi büyümeyi kaos kuramı açısından değerlendirmiştir. Bu, çıktı seviyesinin nüfus artış oranını belirlediği Malthus modelidir. Çıktı ise emek gücünün büyüklüğüne bağlıdır. Bu iki etken arasındaki etkileşim, çevrim ve kaos yaratabilmektedir. J. Benhabib ve R. H. Day, 1981 yılında tüketici tercihlerini de kaos kuramı çerçevesinde incelemiştir. Buna göre cari tüketim gelecek dönemlerin beğenilerini etkilemekte ve bireylerin servet artışı, karmaşık dinamik bir durumun ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Yani fakir tüketicilerin tercihleri sabitken, zengin tüketicilerin tercihleri periyodik ve kaotik olabilmektedir. 1984 yılında L. Montrucchio, 1985 yılında M. Boldrin ve L. Montrucchio büyüme patikasında meydana gelen durumların da kaotik olabileceğini belirtmişlerdir (Kelsey, 1988).

Kaos kuramının bir uzantısı da, B. Mandelbrot tarafından ortaya atılan fraktal geometridir. Bu alan, yüzyıllardır matematik

biliminin temelini oluşturan Öklid geometrisini derinden sarsmıştır. Mandelbrot'a göre, gerçekte hiçbir bulut tam bir küre şeklinde değilken, hiçbir dağın şekli de tam olarak üçgen değildir. Doğasal bu tür örnekleri arttırmak mümkündür. Bu açıdan Mandelbrot, Öklid ve takipçilerinin dünyanın şeklini açıklayamadıklarını belirtmektedir (Mandelbrot, 1987). "Fraktal" kelimesi, Latince kırık anlamına gelmektedir. Fraktallık, geometrik şekillerin farklı ölçeklerde yinelenerek, kendilerinin gitgide daha küçük versiyonlarını ortaya koyması demektir (Taleb, 2008). Fraktal geometrinin yaratıcılığı, görüntüyle formülasyonu birleştirebilmesinde yatmaktadır. Bilgisayarların gelişmesiyle birlikte fraktal geometrinin bu özelliği daha da güçlenmiştir. Bu çerçevede fraktal geometri, bir tür kendini tekrarlayan şablonları bulup onları analiz etmeye, niceliğini çıkarmaya ve işlem yapmaya dayanmaktadır. Bu nedenle hem analiz hem de sentez etmeye yaramaktadır. Refahın toplumda eşit olmayan şekilde dağılması, endüstride büyük şirketlerin egemenliği gibi benzeri durumlar fraktal yapıların sosyal bilimlerdeki örnekleridir. Fraktal geometride ilk başlarda düşünüldüğünden daha fazla düzen içeren bu fraktal yapıların analizleri yapılabilmektedir. Çok sayıda fraktal çeşidi bulunmaktadır; ancak hepsinin bazı ortak özellikleri vardır. Hepsinde, artan veya azalan yönde belirli bir ölçek değişimi altında, parça bütünü kesin ve ölçülebilir bir formül aracılığıyla taklit etmektedir. En basit fraktaller, her yönde aynı şekilde ölçeklendiğinden dolayı "kendine benzer" olarak isimlendirilmektedir. Farklı noktalarda farklı ölçeğe sahip fraktallere "multifraktal" adı verilmektedir (Mandelbrot, Hudson, 2005). Genel olarak multifraktal model, güç yasası kuyruklarıyla uyumlu sonuçlar vermekte ve herhangi bir > 1 değerini sağlayabilmektedir (Mandelbrot, 2001).

Evrimci iktisat

Belirsizlik sosyal dinamiklerin doğasında vardır. Ajanların sınırlı rasyonelliği, yeniliklerin öngörülemezliği ve çoklu denge-
nin var oluşu belirsizliğin sosyal dinamiklerin özünde olan

bir unsur olduğunu göstermektedir. Evrimci iktisadi modeller bu belirsizliği tanımakta ve açık hale getirmektedir. Böylece olayları alışıldık siyah kutusundan çıkarmakta ve gerçekleşebilecek olasılıkların geniş bir görünümünü sunmaktadır. Sosyo-ekonomik evrimci modeller, özellikle piyasa dinamiklerini “olursa ne olur” sorularıyla deneyimleyerek tahmin etmede oldukça yararlıdır. Bu doğrultuda evrimci simülasyon modeli, sosyal deneyler için bir laboratuvar olarak görülebilir. Söz konusu modeller, mekanizmalardaki farklı durumları çalışmada ve model içinde varsayımlarda bulunma ve dışsal değişiklikleri belirlemede yardımcı olabilir (Faber, Frenken, 2009).

Kompleksite ve evrimci yaklaşımın birbirine oldukça benzer olduklarını söylemek yanlış olmaz. Bu doğrultuda Silva ve Teixeira (2006) evrimci iktisadın, evrimci teori, kompleks sistem teorisi, kendi kendine organize olma ve ajan bazlı hesaplamalı iktisadın (ACE) teorik bir karışımı olarak ortaya çıktığını belirtmektedir.

Evrin kelimesinin iktisat bilimi içerisinde oluşumu ve gelişimine bakıldığında, ilk kez T. Veblen (1898) tarafından kullanıldığı görülmektedir. Veblenci iktisat, birçok heterodoks iktisatçı tarafından ekonomiye kompleks, adaptif, dinamik, açık, denge-dışı, ergodik olmayan ve patika bağımlı bir sistem anlamında bakan, evrimci bilimin modellerle ele alındığı bir başlangıç noktası olarak kabul edilmektedir (Valentinov, 2015). J. Schumpeter ise evrimci iktisadın en çok atıfta bulunulan öncülerindendir. Schumpeter yenilik ve girişimcinin önemini vurgulamıştır ve bu onu kapitalist gelişimi evrimci bir süreç olarak açıklamaya yöneltmiştir (Brennan, 2006). Avusturya Okulu da evrimci olarak tanımlanabilir (Menger, Hayek, vb.). Genel olarak ACE modellerinin kalkış noktasının Hayek’in bilgi sorununa yaklaşımı olduğu kabul edilmektedir. ACE araştırmasının Hayek’in metodolojik görüşlerinin bir uygulaması olduğu iddiası örnek olarak verilmektedir (Eren, 2015). Santa Fe Enstitüsü’nün kompleksite teorisi, ajan bazlı modelleme çerçevesinde yaptığı çalışmalar da evrimci süreç içerisinde değerlendirilmektedir.

Evrimci iktisadın 1980'li yıllarda yükselişe geçtiği görülmektedir. Özellikle Nelson ve Winter'ın (1982) *An Evolutionary Theory of Economic Change* (Ekonomik Değişimin Evrimci Bir Teorisi) isimli çalışmalarının etkisi oldukça büyük olmuştur. 1990'lı yıllardan itibaren ise evrimci iktisat çalışmalarının önemli ölçüde arttığı görülmektedir.

Evrimci iktisatçılar genel olarak durağanlıktan ve denge odaklı teoriden ayrılmakta, sadece çıktılarına değil, süreçlere odaklanmaktadır. Birçoğu ajanı, verili bir bilgi ışığında optimizasyon yapmasından çok, belirsizlik bağlamında tatmin olması açısından değerlendirmektedir. Ayrıca ajanların rasyonellikten daha çok alışkanlıklarına ve rutinlerine göre davrandıkları na inanmaktadır.

Oluşum, evrimci iktisat sürecinde önemli bir kavramdır. Oluşum niteliksel olarak yeni bir malın, teknolojinin, dizaynın, alışkanlığın, organizasyonel ehliyetin, firmanın, ağın, piyasa ya da endüstrinin ortaya çıkışında meydana gelmektedir. Buna göre oluşum hem evrimci kurumsal iktisadın hem de kompleksite araştırmalarının kalbinde olan büyük fikirlerden biridir. Her oluşum evrimci bir süreç içerisinde bir basamaktır (Harper, Endres, 2012).

Bir kez daha belirtmek gerekir ki yeni evrimci yaklaşım biyolojik temellerden çok fizikteki evrim anlamındadır. Sonuç olarak evrimci fiziğin ortaya çıkışının iktisat bilimini derinden etkilediği görülmektedir. Yaptığı en önemli katkının iktisadın simülasyonunu sağlaması olduğu söylenebilir. İktisatta yaşanan bu evrimci süreç Tablo 5'teki gibi özetlenebilir.

TABLO 5
Eski İktisat - Yeni İktisat

<i>Eski İktisat</i>	<i>Yeni İktisat</i>
Azalan getiriler	Artan getirilerin daha çok kullanımı
Marjinallik ve maksimizasyon prensibi temelli	Diğer prensipler olası
Tercihler veri, birey bencil	Tercihlerin oluşumu merkezi öneme sahip, bireyin bencil olması zorunlu değil
Atomistik ajan varsayımı yapılmakta ve tüm "meso" ve "makro" iktisadi olguların mikro olarak açıklanması istenilmekte	Ajanlar sosyal varlık olarak ele alınmakta
Perde arkasında toplum vardır.	Olanaklar, düzen ve yapının ana karar vericisi olarak kurumlar öne çıkmakta
Teknoloji veridir ya da iktisadi temelde seçilir.	Teknoloji başlangıçta değişken, daha sonra belirlenme eğiliminde
Asıl olarak deterministik, tahmin edilebilir.	Deterministik değil. Dalgalanmalar ve tuhaf etkenler (garip çekiciler, (<i>strange attractors</i>) kelebek etkisi vb.) yüzünden tahmin edilemeyebilir.
19. yüzyıl fiziği temelinde (denge, durağanlık, deterministik dinamik)	Biyoloji temelli (yapı, model, kendi kendine organize, yaşam döngüsü)
Zaman yok (Debreu) ya da yüzeysel olarak ele alınmakta (büyüme teorisi)	Zaman merkezi, çağ ile yakın bağlantılı
Yaşlanma ile çok az ilgilenilmekte.	Bireyler yaşlanabilir.
Miktar, fiyat ve denge vurgusu	Yapı, model (<i>pattern</i>) ve fonksiyona (yer, teknoloji, kurum ve olanaklar) önem verilmekte.
Elemanlar miktar ve fiyatlardır.	Elemanlar model (kalıp, <i>pattern</i>) ve olanaklardır; Her toplumda (antropoloji) uyumlu yapılar bazı fonksiyonları yerine getirmektedir.
Dil: 19. yüzyıl matematiği, oyun teorisi ve sabit nokta topolojisi	Dil daha nitel: Oyun teorisi niteliksel olarak kullanılır; niteliksel matematikten yararlanılır.
Nesiller gerçek anlamda görülmemekte	Nesillerin devir hızı (<i>generational turnover</i>) merkezi. Değişen ekonomide ve değişen nüfusun bulunduğu yaş yapısına ait olmak. Nesiller kendi deneyimlerini "taşırılar".

TABLO 5 (devamı)

<i>Eski iktisat</i>	<i>Yeni iktisat</i>
Endekslerin yoğun kullanımı, İnsanlar farksız	Bireysel yaşam üzerine odaklanmakta; İnsanlar ayrı ve farklı; toplam (<i>aggregate</i>) ve birey arasında sürekli değişme; refah indeksleri farklı ve kaba ölçüm olarak kullanılmakta; bireysel yaşam süresi ölçü olarak görülmekte.
Her şeyin dengede olduğu anlamda gerçek dinamizm yoktur. Dairesel harekette konik sarkaç (<i>Ball on string in circular motion</i>). Gerçek değişme olmaz: Yalnız dinamik süspansiyon.	Ekonomi her zaman zamanın kenarındadır. Geleceği, sürekli kaynaşan yapıları, ayırmayı, değişmeyi içermektedir. Bütün bunlar dışsalıklar, artan getiriler, işlem maliyetleri, yapısal dışta bırakma ve kesikli harekete yol açmaya uygundur.
Dışsalıklar olmasaydı ve herkes aynı beceriye sahip olsaydı, Nirvana'ya ulaşırdık.	Dışsalıklar ve farklılıklar itici güç; Nirvana yok, sistem durmaksızın gelişmekte
Soruların çoğu cevapsız. Birleşik (<i>unified</i>) sistem uyumsuz.	Soru cevaplanmak üzere kalır; fakat varsayımlar açık şekilde belirtilir.
"Test edilebilir hipotez" (Samuelson). Yasaların geçerli olduğu varsayılır.	Modeller veriye uygundur (EDA'da olduğu gibi). Uygunluk sadece uygunluktur; yasalar gerçek anlamda olası değildir. Yasalar değişir.
Görüşler (<i>sees</i>) basit yapı olarak alınır.	Görüşler doğası gereği kompleksdir.
İktisat yumuşak fizik gibidir.	İktisat kompleksite bilimi kadar serttir (<i>high</i>).
Değişim ve kaynaklar ekonomiyi yönlendirir.	Dışsalıklar, farklılıklar, sıralama ilkeleri, uyumluluk, zihniyet (<i>mind-set</i>), aile, olası yaşam süresi ve artan getiriler kurumları, toplumu ve ekonomiyi yönlendirir.
Gezegen (kaynaklar) ekonominin bir alt kümesi	Ekonomi gezegen ve onun biyosferinin bir alt kümesi

Kaynak: B. Arthur (2015). *Complexity and the Economy*, Oxford University Press, 189,190,191 ve Fullbrook, E. (2013). *New Paradigm Economics versus Old Paradigm Economics*, Conducted by Paul Rosenberg, Real-World Economics Review, Issue No. 66, 131-143.

Sonuç

*“Science and technology will shift from a past emphasis
on motion, force, and energy to communication,
organization, programming, and control.*

*(Bilim ve teknoloji, hareket, güç ve enerji üzerine geçmiş
vurgusundan; iletişim, organizasyon, programlama ve
kontrole kayacaktır.)*

– John von Neumann - 1950

Bilimin her alanında büyük bir dönüşümün yaşandığı görülmektedir. Özellikle fizik biliminde yaşanan gelişim ve yeniliklerin diğer bilimlerde büyük bir etki yarattığı bilinmektedir. Eski fizik ya da Newtoncu fiziğin deterministik dünya görüşü, çok uzun bir dönem boyunca hâkimiyetini korumuştur. Bu görüşe göre dengede hız değişmez, zaman ise tersinirdir. Ancak 20. yüzyılda yaşanan gelişmelerle birlikte eski fiziğin var olan hâkimiyeti derinden sarsılmıştır. Söz konusu gelişmelerle birlikte fizik biliminde, biyolojide Darwin’in evrim görüşüne benzer bir patikanın izlenmeye başlandığı görülmektedir. Yeni fizikte determinist bakış açısından uzaklaşmakta, denge dışı evrimsel modeller üzerine odaklanılmaktadır. Kendi kendine organize olma, kaos, kompleksite, ajan bazlı yaklaşım ise evrimci özelliklerin vurgulandığı yeni fiziğin başlıklarıdır.

Geleneksel iktisadi düşünce, klasik mekanik ve termodinamik temelindeki 19. yüzyıl fiziğinden etkilenmiştir. Bu çalışmada eski iktisat olarak adlandırılan görüşe göre iktisadi sistem dengededir ya da ancak dışarıdan gelecek bir etmen sonucu dengeden uzaklaşması olasıdır. Söz konusu düşünce modern fizik anlayışıyla uyuşmamaktadır. Bu doğrultuda, aynı hızla olmasa da iktisadın fizikteki gelişmelerden tam olarak etkilendiği görülmektedir. Neumann’ın 1950 yılındaki öngörüsünün bugün kompleksite anlamında yaşandığı açıktır. İçerisinde bulunduğumuz modern dünyayı en iyi açıklayan kelimenin “kompleksite” olduğunu söylemek yanlış olmaz. Yaşanan gelişmeler, evrilen dünyada kompleksitenin ayrı bir bilim da-

lı olarak ortaya çıktığını göstermektedir. Bilgisayar biliminin gelişmesi ve simülasyon tekniklerinin artması, bu alanın hızla gelişmesinin en önemli sebeplerinden biridir. Kompleksite biliminin, neoklasik iktisat tarafından bırakılan birçok boşluğu doldurma açısından ise oldukça başarılı olduğunu söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Arthur, W. B. (2010), "Complexity, The Santa Fe Approach, and Non-Equilibrium Economics", der. R. Faucci ve R. Marchionatti, *History of Economic Ideas*, Roma, s. 149-166.
- Arthur, W. B. (2013), "Complexity Economics: A different Framework for Economic Thought", *SFI Working Paper*, <http://www.santafe.edu/media/workingpapers/13-04-012.pdf> (28.03.2015).
- Arthur, B. W. (2015), *Complexity and the Economy*, Oxford University Press, New York.
- Arthur, B. W.; Durlauf, S. N. ve Lane, D. (1997), "The Economy as an Evolving Complex System II - Introduction", *SFI Studies in the Science of Complexity*, XX-VII: 5-14.
- Ball, P. (2002), "The Physical Modeling of Society: A Historical Perspective", *Physica A*, 314 (1), <http://sciencedirect.com> (10.01.2009).
- Beinhocker, E. D. (2006), *The Origin of Wealth: Evolution, Complexity, and the Radical Remaking of Economics*, Harvard Business School Press.
- Birner, J. (2002), "A Conservative Approach to Progress in Economics", der. S. Boehm, C. Gehrke, H.D. Kurz ve R. Sturm, *Is There Progress in Economics? Knowledge Truth and The History of Economic Thought*, Edward Elgar Publishing, UK.
- Brennan, R. (2006), "Evolutionary Economics and the Markets as Networks Approach", *Industrial Marketing Management*, 35, 829-838.
- Colp, R. (1974), "The Contacts Between Karl Marx and Charles Darwin", *Journal of the History of Ideas*, 35 (2), 329-338.
- Colander, D.; Holt, R. ve Rosser, B. (2004), "The Changing Face of Mainstream Economics", *Review of Political Economy*, 16 (4), 485-499.
- Çakar, N. (1998), *Physics and Economics*, Capital Markets Board of Turkey, Publication Nr. 114.
- Daniel, G. ve Sornette, D. (2008), "Econophysics: Historical Perspectives", <http://arxiv.org/pdf/0802.1416v1.pdf> (12.01.2012).
- Dopfer, K. (2010), "Evolution and Complexity in Economics Revisited", *The Papers on Economics and Evolution*, Max Planck Institute of Economics, Almanya.
- Elsner, W.; Heinrich, T. ve Schwardt, H. (2015), *The Microeconomics of Complex Economies: Evolutionary, Institutional, Neoclassical, and Complexity Perspectives*, Elsevier.

- Eren, E. (2015), "(Makro) İktisatta Gelişmeler; Yeni Bir (Makro) İktisada Doğru mu?", *Yıldız Social Science Review*, 1 (1), 1-35 <http://eds.yildiz.edu.tr/YSSR>
- Eren, E. (2011), "Yeni İktisatta Ortak Noktalar", der. E. Eren ve M. Sarfati, *İktisatta Yeni Yaklaşımlar*, İletişim Yayınları.
- Eren, E.; Eser, R. ve Kırer, H. (2011), "Kompleksite İktisadî ve Ekonofizik", der. M. Kaynak, A. Şahinöz, *Darwin ve Evrimsel İktisat Sempozyumu*, Hacettepe Üniversitesi Basımevi, s. 127-140.
- Faber, A. ve Frenken, K. (2009), "Models in Evolutionary Economics and Environmental Policy: Towards an Evolutionary Environmental Economics", *Technological Forecasting & Social Change*, 76, 462-470.
- Farmer, D. (2012), "Economics Needs to Treat the Economy as a Complex System", *INET*, <http://www.colorado.edu/AmStudies/lewis/ecology/needecon-complex.pdf> (19.06.2014).
- Fontana, M. (2009), "The Santa Fe Perspective on Economics, Emerging Patterns in the Science of Complexity", Università di Torino, Working Paper No:08/2009, http://www.cesmep.unito.it/WP/2009/8_WP_Cesmep.pdf (28.03.2015).
- Fontana, M. (2010), "Can Neoclassical Economics Handle Complexity? The Fallacy of the Oil Spot Dynamic", *Journal of Economic Behavior & Organization*, 76 (3), 584-596.
- Foster, J. ve Metcalfe, J. S. (2012), "Economic Emergence: An Evolutionary Economic Perspective", *Journal of Economic Behavior & Organization* 82, 430-432.
- Fullbrook, E. (2013), "New Paradigm Economics versus Old Paradigm Economics", Conducted by Paul Rosenberg, *Real-World Economics Review*, 66, 131-143.
- Gerrits, L. M. (2008), "The Gentle Art Of Coevolution A Complexity Theory Perspective On Decision Making Over Estuaries in Germany, Belgium and the Netherlands", doktora tezi, Erasmus University, Rotterdam.
- Harper, D. A. ve Endres, A. M. (2012), "The Anatomy of Emergence, With a Focus upon Capital Formation", *Journal of Behavior & Organization*, 82, 352-367.
- Hayward, T. ve Preston, J. (1999), "Chaos Theory, Economics and Information: the Implications for Strategic Decision Making", *Journal of Information Science*, 25, 173-182.
- Hollingsworth, R. ve Muller, K. H. (2008), "Transforming Socio-Economics with a New Epistemology", *Socio-Economic Review*, 6 (3), 395-426.
- Holt, R. P. F.; Rosser, J. B. ve Colander, D. (2010), "The Complexity Era in Economics", *Middlebury College Economics Discussion Paper*, No: 10-01, <http://sandcat.middlebury.edu/econ/repec/mdl/vancoec/1001.pdf> (05.04.2015).
- Hsieh, C.-Y., YE, M.-H. (1991), *Economics, Philosophy and Physics*, M.E. Sharpe Inc, New York.
- Israel, G. (2005), "The science of complexity: epistemological problems and perspectives", *Science in Context*, 18, 1-31.
- Kelsey, D. (1988), "The Economics of Chaos or the Chaos of Economics", *Oxford University Press*, 40, 1-31.
- Keen, S. (2001), *Debunking Economics The Naked Emperor of the Social Sciences*, Pluto Press, Australia.

- Kim, Y. (1998), "Transdisciplinarity: Stimulating Synergies, Integrating Knowledge", UNESCO, III, IV, <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001146/114694eo.pdf> (15.01.2010).
- Liso, N. D. ve Filatrella, G. (2002), "Econophysics: The Emergence of a New Field?", *Economia Politica*, 2, 297-332.
- Lloyd, S. (2001), "Measures of Complexity a non-exhaustive List", <http://web.mit.edu/esd.83/www/notebook/Complexity.PDF> (19.06.2014).
- Mandelbrot, B. B. (1987), "Towards A Second Stage of Indeterminism in Science", *Interdisciplinary Science Reviews*, 12, 117-127.
- Mandelbrot, B. B. (2001), "Scaling in Financial Prices: I. Tails and Dependence", *Quantitative Finance*, 1 (1), 113-123.
- Mandelbrot, B. B. ve Hudson, R. L. (2005), *Finans Piyasalarında Saklı Düzen*, çev. Metin Hüner, Güncel Yayıncılık, İstanbul.
- Mantegna, R. N. ve Stanley, H. E. (2000), *An Introduction to Econophysics: Correlations and Complexity in Finance*, Cambridge University Press, USA.
- Martin, R. ve Sunley, P. (2007), "Complexity Thinking and Evolutionary Economics Geography", *Journal of Economic Geography*, 7 (5), 573-601.
- Mirowski, P. (1988), *Against Mechanism: Protecting Economics From Science*, Rowman & Little Field Publishers.
- Mirowski, P. (1989), *More Heat Than Light, Economics As Social Physics: Physics as Nature's Economics*, Cambridge University Press, USA.
- Nawrocki, D. N. (2000), "Portfolio Optimization, Heuristics, and the Butterfly Effect", *Journal of Financial Planning*, Denver, 1, <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.22.6051&rep=rep1&type=pdf> (12.02.2011).
- Nelson, R.R. ve Winter, S.G. (1982), *An Evolutionary Theory of Economic Change*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Oeffner, M. (2008), "Agent-Based Keynesian Macroeconomics - An Evolutionary Model Embedded in an Agent-Based Computer Simulation", MPRA Paper no: 18199, <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/18199/> (02.03.2013).
- Prigogine, I. (1981), *From Being to Becoming: Time and Complexity in the Physical Sciences*, W. H. Freeman and Company, USA.
- Prigogine, I. (2005). "The Rediscovery of Value and the Openings of Economics", der. K. Dopfer, *The Evolutionary of Economics*, Cambridge University Press, s. 61-69.
- Reimann, S. (2008). "Eco - No (?) - Physics: Comments and Reflexions", 3, http://arxiv.org/PS_cache/physics/pdf/0607/0607033vq.pdf, (13.01.2010).
- Roehner, B. M. (2002), *Patterns of Speculation: A Study in Observational Econophysics*, Cambridge University Press, USA.
- Rosser, J. B. (2013), "Complexity and Austrian Economics", *James Madison University*, <http://cob.jmu.edu/rosserjb/COMPLEXITY%20AND%20AUSTRIAN%20ECONOMICS.docx> (08.06.2014).
- Ruth, M. (1995), "Evolutionary Economics: At the Crossroads of Biology and Physics", *Boston University Center for Energy and Environmental Studies Working Paper Series*, <https://digitalcollections.anu.edu.au/bitstream/1885/40901/2/9503.pdf> (29.06.2014).

- Savoiu, G. ve Siman, I. I. (2008), "Some Relevant Econophysics' Moments of History, Definitions, Methods, Models and New Trends", *Romanian Economic and Business Review*, 3 (3), 29-41.
- Schmidt, A. B. (2005), "What Physicists Should Know About Finance", der. D. Abbott, P. Bouchard, X. Gabaixi, J.L. McCauley, *Noise and Fluctuations in Econophysics and Finance*, USA.
- Schumpeter, J. A. (1942), *Capitalism, Socialism and Democracy*, Londra.
- Sebba, G. (1953), "The Development of the Concept of Mechanism and Model in Physical Science and Economic Thought", *The American Economic Review*, 43 (2), 259-268.
- Shubik, M. ve Smith, E. (2006), "Building Theories of Economic Process", 11, <http://www.santafe.edu/research/publications/workingpapers/06-10-038.pdf>, (13.01.2010).
- Silva, S. T. ve Teixeira, A. C. (2006), "On The Divergence of Evolutionary Research Paths in the Past 50 Years: a Comprehensive Bibliometric Account", *FEP Working Papers*, n.229, <http://wps.fep.up.pt/wps/wp238.pdf>, (19.07.2014).
- Sornette, D. (2014), "Physics and Financial Economics (1776-2014) Puzzles, Ising and Agent-Based Models", <http://arxiv.org/pdf/1404.0243v1.pdf> (02.03.2015).
- Stanley, H. E. (1999), "Econophysics: Can Physicists Contribute to The Science of Economics", Feature Essay, *Computing in Science & Engineering* 1, 74 <http://polymer.bu.edu/hes/articles/s99c.pdf> (13.01.2010).
- Taleb, N. N. (2008), *Siyah Kuğu*, çev. Nazan Arbaş, Varlık Yayınları, İstanbul.
- Tesfatsion, L. (2003). "Agent-Based Computational Economics", *IAU Economics Working Paper*, No 1, www2.econ.iastate.edu/tesfatsi/acewp1.pdf (28.06.2014).
- Veblen, T. (1898), "Why is Economics Not an Evolutionary Science", *The Quarterly Journal of Economics*, 12, http://elegant-technology.com/resource/ECO_SCI.PDF (12.03.2015).
- Valentinov, V. (2015), "From Equilibrium to Autopoiesis: A Luhmannian Reading of Veblenian Evolutionary Economics", *Economic Systems*, 39, 143-155.
- Velupillai, K.V. (2012), "Non-Linear Dynamics, Complexity and Randomness: Algorithmic Foundations", der. S. Zambelli ve D.A.R. George, *Nonlinearity, Complexity and Randomness in Economics: Towards Algorithmic Foundations for Economics*, Wiley-Blackwell.
- Yakovenko, V. M. (2008), "Econophysics, Statistical Mechanics Approach to", http://arxiv.org/PS_cache/arxiv/pdf/0709/0709.3662v4.pdf (04.11.2008).
- Zieba, M.; Tomczak, S. K. ve Tomczak, J. M. (2016), "Ensemble Boosted Trees with Synthetic Features Generation in Application to Bankruptcy Prediction", *Expert Systems with Applications*, volume 58, 93-101.

YENİ İKTİSAT SOSYOLOJİSİ TARTIŞMALARI BAĞLAMINDA SCHUMPETER ÜZERİNE YENİDEN DÜŞÜNMEK

GÜLENAY BAŞ DINAR

Giriş

1776 yılında Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği* ile başlatılan klasik iktisat 1870'lerde marjinalist okulun doğuşu ile birlikte önemini yitirmiştir. Bunda kuşkusuz Marx'ın, Ricardo'nun değer kuramına dayanarak ortaya koyduğu kapitalizm eleştirisinin etkisi büyüktür. Marjinalist okul, klasik iktisatta merkezi önemde olan sermaye birikimi ve bölüşüm gibi tartışmaları ikinci plana itmiş; kısa dönemli mübadele ilişkileri ve etkinlik gibi meselelere odaklanmıştır. Bu şekilde, birikim ve büyümenin yol açtığı uzun dönemli meselelerin ortaya çıkabilecek sonuçları dışarıda tutulabilmiştir. Kısa dönemli mübadele ve etkinlik gibi konulara odaklanma, kapitalizmin istikrarlı ve meşru bir sistem olduğunu gösterebilecek teorilerin üretilmesine imkân vermiştir. Bu nedenle, ideolojik anlamda aynı yerde konumlanmak ve klasik iktisadın bir sürdürücüsü olmakla birlikte her iki teorisinin analitik ve yöntemsel yapısında çok ciddi farklılıklar ortaya çıkmıştır.¹

Neoklasik iktisatla birlikte Ricardo'nun iktisadında var olan soyutlama düzeyi ciddi bir şekilde artırılmış ve iktisadın poli-

1 Bu konuda daha detaylı tartışmalar için bkz. Özel, 2001.

tik niteliği bütünüyle kaybolmuştur. Neoklasik iktisat, insanı ve toplumu çok mekanik bir şekilde tanımlayarak iktisadı sosyal ve siyasal alandan tamamen ayırmakla kalmamış; iktisadın alanının da iyice daralmasına neden olmuştur. Aşırı soyut varsayımlar ve matematiğin dili kullanılarak piyasa ilişkilerine dair evrensel yasalar ortaya konulmak istenmiştir. Bu şekilde toplumsal ve siyasal alandan bağımsız bir iktisat teorisi ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında ABD’de ortaya çıkan kurumsal iktisat okulu neoklasik iktisadın bu yapısına önemli eleştiriler getirmiştir. Kurumsal iktisatçılar, özellikle de Veblen, iktisadi analiz yapılırken sosyal bilimlerin diğer alanlarından yararlanılması gerektiğini vurgulamıştır. Kurumsal iktisat bu eleştirilerle iki savaş arası dönemde oldukça etkin olmuştur.

Bu gelişmeler doğrultusunda, 1870’ler ile İkinci Dünya Savaşı arası dönemde iktisatta çoğulcu bir bakış açısının bulunduğu söylemek mümkündür. Bu döneme Tarihçi Okul ve Marjinalist Okul arasında yaşanan yöntem tartışmaları damgasını vurmuştur. Literatürde *Methodentstreit* olarak bilinen bu tartışma esas olarak Alman Tarihçi Okulu’nun bir üyesi olan Gustav Von Schmoller ile Avusturya İktisat Okulu’na mensup Carl Menger arasında başlamıştır. Bu tartışmanın temelinde, karmaşık iktisadi olayların değerlendirilebilmesi için değerlerin iktisadi analizde yer almasının –diğer bir deyişle iktisat ve etik birleşmesinin– gerekli olup olmadığı yolundaki temel soru bulunmaktadır. Bu soruya Schmoller pozitif yanıt vererek etik ile iktisadın birleştirilmesini önerirken, Menger ise iktisat ve etik arasındaki bütünleşmenin uygunsuz olduğuna dikkat çekmiştir (Basılğan, 2010: 33). Menger ve Schmoller arasında başlayan bu tartışma, giderek iktisadi analizde tarihsel araştırmaların önemine vurgu yapan Tarihçi Okul ve iktisadi olaylara ilişkin zamandan ve mekândan bağımsız bir iktisat teorisi oluşturmaya çalışan Marjinalist Okul arasındaki entelektüel bir mücadeleye dönüşmüştür.

Bu dönemde, Max Weber ve Joseph Schumpeter gibi düşünürler iktisat sosyolojisi (*Sozialökonomik*) önerisiyle iktisat ve

diğer sosyal bilimler arasındaki ilişkiyi sürdürmeye çalışmışlardır (Fine ve Milokanis, 2014: 25). Bu çerçevede, iktisat sosyolojisi yaklaşımı ile üretim, tüketim, mübadele gibi temel iktisadi süreçlerin sosyal ve kültürel yönüne dikkat çekmişler ve iktisadi olaylara ilişkin evrensel yasa bulma iddiasını reddetmişlerdir. Bu yaklaşımda, insan, kültür ve toplum gibi değişkenler iktisadi analizin temel unsurları olarak görülmüştür. Ayrıca, tarihsel araştırmalara büyük önem verilmiş; kurumlar, uluslar ve medeniyetler arasında çeşitli karşılaştırmalı analizler yapılmıştır. Bu yaklaşımda, iktisat bir doğa bilimi olmaktan çok, kültürel bir bilim olarak görülmektedir. Bu yaklaşımın en önemli savunucularından Schumpeter, Genç Tarihçi Okul'un önemli temsilcilerinden biri olan Schmoller'dan etkilenmiştir. Schmoller'in analizini analitik ve tarihsel gerçekliğin sağlıklı bir karışımı olarak nitelendirmiş ve iktisat sosyolojisinin kurulması ve gelişmesi konusunda Schmoller'ın katkısının çok büyük olduğunu belirtmiştir. Schumpeter'e göre, Schmoller, iktisadi süreçlerin analizinde tarihsel araştırmaların önemli olduğunu vurgulamakla kalmamış; aynı zamanda bu yöntemin en önemli uygulayıcılarından biri olmuştur (Swedberg, 1991: 259).

Schumpeter, 1870-1914 yılları arası dönemin iktisat sosyolojisinin gelişimi açısından önemli bir dönem olduğunu belirtir. Bu çerçevede Schumpeter, kurumsal iktisatçıların iktisadi meselelere sosyolojik bir bakış açısı ile yaklaştığını ve bu çerçevede iktisat sosyolojisine önemli katkılar yaptıklarını belirtmektedir. İktisat teorisi oluşturulurken psikoloji, tarih, sosyoloji gibi bilim dallarından yararlanılması yolunda yaptıkları vurgular, evrim ve iktisadi değişme süreçlerini analiz etmeleri, ampirizme vurgu yapmaları ve iktisadın işlevsel bir bilim olması gerektiği yolundaki vurguları kurumsal iktisatçıların iktisat sosyolojisine yaptıkları önemli katkılardır.

Kurumsal iktisatçıların ve iktisat sosyolojisi yaklaşımının bu çabalarına rağmen, 20. yüzyıl içerisinde sosyologlar iktisadi konulardan giderek uzaklaşmışlardır. Tarihçi Okul'un eleştirilerine rağmen 1930'lu yıllardan itibaren Marjinalist Okul giderek güçlenmiş ve aksiyomatik ve tümdengelimci metod ikti-

sada hâkim olmaya başlamıştır. Bu süreçte toplum, bireylerin basit bir toplumu olarak görülmeye başlanmış; ekonomi de piyasa ilişkilerine indirgenerek tarihsel ve toplumsal bağlamdan koparılmıştır (Fine ve Milokanis, 2014: 23). Bu süreçte iktisatçılar ve sosyologlar arasındaki iletişim son derece sınırlı düzeyde olmuştur. İktisadın tarih ve sosyoloji gibi disiplinlerle bağının tamamen koptuğu bu dönem, sosyal bilimlerin birbirinden ayrışmasına ve her bir dalın kendi içinde uzmanlaşmasına zemin hazırlamıştır. Bu gelişmelerin sonucu olarak sosyal bilimlerin sosyoloji, psikoloji ve siyaset bilimi, ekonomi gibi alt dallara ayrılmış; her alt disiplin kendi içindeki konularla ilgilenmiş; söz konusu bilimlerin hem gerçek yaşamla ve hem de birbirleriyle ilişkisi ciddi bir biçimde zayıflamıştır (Timur, 2013: 14). Sosyoloji, iktisadın bireyci yaklaşımı ve piyasa ilişkilerine odaklanan yapısı ile birlikte terk edilen toplumsal alana hâkim olmuştur (Fine ve Milokanis, 2014: 25).

Ancak, 1970'lerden itibaren neoklasik iktisadın hegemonyasına duyulan tepki nedeniyle iktisat ve sosyoloji disiplinleri arasındaki iletişimin giderek arttığı görülmektedir. Ancak bu, daha çok iktisatçıların sosyologların çalışma alanına giren konulara ilgi duymaya başlamaları şeklinde olmuştur. Bu çerçevede sosyolojinin iktisat üzerindeki etkisi ise oldukça sınırlı düzeyde olmuştur (Kalleberg, 1995: 1208). Akerlof (1984), Olson (1965) ve Becker (1976) gibi iktisatçılar, sosyolojik problemlerin iktisadi yaklaşım kullanılarak çözülebileceğini ileri sürmüşlerdir. Böylece, toplumsal ilişkilerden uzak duran iktisat biliminin geliştirdiği kavramsal ve analitik çerçeve sadece iktisadi olayların analizi için değil tüm toplumun analizi için uygulanmaya başlamıştır. Bu süreç toplumsal ilişkilerin ve toplumsal yapıların piyasa ilişkilerinin mantığı ile açıklanmasına neden olmuştur. Becker gibi iktisatçılar her şeyin iktisadi rasyonaliteye indirgenebileceği düşüncesinden hareketle beşeri sermaye, aile, suç vb. konuları da iktisadın mantığı ile açıklamaya niyetlenmişlerdir (Fine ve Milokanis, 2014: 32). Bu çerçevede, iktisatçılar işlem maliyetleri, mülkiyet hakları ve oyun teorisi perspektifinde kurumlarla ilgilenmeye başlamışlardır. Başka bir deyişle, bu ik-

tisatçılar makro-sosyolojik bir perspektiften uzaklaşarak mikro-sosyolojik konularla ilgilenmişlerdir (Caille, 2007: 281). Neoklasik iktisadın etkinlik ve verimlilik kavramlarından hareketle kurumları analiz eden bu iktisatçılar yeni kurumsal iktisat okulu oluşturmuşlardır. Yeni kurumsal iktisatçılar kurumların işleyişini ve ortaya çıkışını fayda maksimizasyonu çerçevesinde açıklamışlar ve büyük ölçüde ana akım iktisat geleneğinin sürdürücüsü olmuşlardır (Swedberg, 1991: 258).

1980'lerde ortaya çıkan yeni iktisat sosyolojisi, yeni kurumsal iktisatçıların etkinlik ve verimlilik gibi kavramlarından hareketle yaptıkları kurum analizini, son derece indirgemeci olması nedeniyle yetersiz bulmuşsa da yeni iktisat sosyolojisi yaklaşımı başlangıçta yeni kurumsal iktisadın 1970'lerde sosyoloji alanını istila etmesine bir tepki olarak ortaya çıkmış, ancak zaman içinde yeni kurumsal iktisatla bütünleşerek ana akım iktisadın bir sürdürücüsü konumuna gelmiştir. 2000'li yıllardan itibaren Amerikan üniversitelerinin vazgeçilmez programlarından biri haline gelen yeni iktisat sosyolojisi, özellikle ABD'de son yıllarda en fazla ilgi gören araştırma alanlarından biri haline gelmiştir (Özatalay, 2011: 66).

Bilindiği gibi, 2008 krizi sonrasında iktisatçıların krizi ön-görememeleri yoğun bir şekilde tartışılmıştır. Bu durum gerek büyük ölçüde ana akım iktisadın öğretildiği iktisat eğitiminin gerek ana akım teorik çerçeveye dayanılarak yapılan araştırmaların sorgulanmasına neden olmuştur. Ana akım iktisadın son derece gelişmiş araçlara rağmen gerçek hayattaki ekonomik gelişmeleri açıklamakta yetersiz olması, iktisat biliminde bir paradigma değişimine ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Bu noktada, vurgu yapılan en önemli noktalardan biri iktisadın toplumsal gündemine almasının ve gerçek ekonomileri ve toplumu analiz etmesinin gerekliliği üzerine olmuştur. Yeni iktisat sosyolojisi, toplumsal olanı gündemine almasıyla ilk bakışta bu arayışa bir cevap olarak görülebileceğini düşündürmekle birlikte, daha yakından incelendiğinde yeni iktisat sosyolojisinin toplumsal gündeme alma ve gerçek ekonomileri analiz etme konusunda yeterli bir kavrayışa sahip olmadığı dikkati çek-

mektedir. Bu çalışmada gerçek iktisadi süreçlerin tatmin edici bir şekilde açıklanabilmesi için Schumpeter'in kastettiği anlamda bir iktisat sosyolojisi yaklaşımının gerekliliği vurgulana- caktır. Bu amaç doğrultusunda bu çalışmada, 1980'lerde orta- ya çıkan yeni iktisat sosyolojisi yaklaşımının temel özellikleri ortaya konulacak; yöntem anlayışından yola çıkarak Schumpe- ter'in iktisat sosyolojisi yaklaşımını önermesinin nedenleri tar- tışılacak ve bu yaklaşımın günümüzdeki iktisat biliminin içeri- ğine dair yapılan tartışmalara yapabileceği katkılarının değeren- dirilmesi ile son bulacaktır.

Yeni iktisat sosyolojisi yaklaşımının esasları

Yeni iktisat sosyolojisinin ortaya çıkışı Mark Granovetter'in 1985 yılında yayımlanan "Economic Action and Social Struc- ture: The Problem of Embeddedness" isimli makalesi ile ilişki- lendirilmektedir. Granovetter bu makalede yeni kurumsal ik- tisadın kurumları ele alma biçimini eleştirmiştir. Granovet- ter'a göre, yeni kurumsal iktisat, kurumları "iktisadi problemlere etkin çözümler üretmek" olarak özetlenebilecek son de- rece indirgemeci bir bağlamda ele almıştır.² Granovetter böyle bir analiz tarzının son derece yetersiz olduğuna dikkat çekmiş ve kurumların ortaya çıkışını ve işlevlerini anlamak için sosyal yapının çok daha detaylı bir şekilde analiz edilmesinin gerekli- liğini vurgulamıştır.

Granovetter, bu makalede ortaya attığı *gömülülük (embed- dedness)*³ kavramı çerçevesinde yeni bir analiz biçimi önermiş-

2 Yeni kurumsal iktisadın temel amacı sosyal, ekonomik ve politik kurumların analiz edilmesidir. Bu bağlamda, kurumları bireylerin eylemlerini kısıtlayan yapılar olarak görmüşler; kurumsal analizi firma, piyasa ve kurumsal çevre düzeyinde sürdürmüşlerdir. Mülkiyet hakları, sözleşme koşulları ve firma yeni kurumsal iktisatçıların üzerinde durduğu temel konulardır. Yeni kurumsal iktisatçılar neoklasik iktisadın temel varsayım ve önermelerini eleştirmek ve neoklasik iktisadın veri olarak kabul ettiği kurumları analizinin merkezine koymakla birlikte meseleyi etkinlik bağlamında almaları nedeniyle neoklasik çerçeve içinde kalmışlardır (Baş Dinar, 2014: 103).

3 Gömülülük kavramı ilk kez Polanyi tarafından kapitalizm öncesi toplumlarda, toplumun organik bir kısmı olduğunu vurgulamak için kullanılmıştır. Grano-

tir. Bu kavram, iktisadi faaliyetlerin sınıf, güç, siyaset, kurumlar, kültür gibi sosyal yapı ve ilişkinin içinde gömülü olduğunu ifade etmektedir. Bu ilişkiler iş adamlarının, yöneticilerin, girişimcilerin, çalışanların piyasadaki davranış biçimini belirlemektedir. Bu çerçevede sosyal gömülülük kavramı iktisadi davranışın sadece kâr ve maliyet hesaplamalarıyla yapılmadığını; diğer bir deyişle insan ilişkileri ağı içinde gömülü olduğunu ifade etmektedir (Kabaş, 2013: 17). Bu anlamda Granovetter'a göre bu faktörler veri olarak kabul edilemezler. Dolayısıyla, iktisadi davranış, iktisadi unsurların yanı sıra iktisadi olmayan unsurları da içermektedir (Granovetter, 1992: 4).

Granovetter 1992 yılında yayımladığı "Economic Institutions as Social Constructions: A Framework for Analysis" isimli makalesinde, kurumlar ve insan davranışları arasındaki ilişkinin birbirinden farklı iki teori ile açıklandığını belirtir. Bunlardan birincisi, genel olarak sosyoloji alanında olduğu gibi insan davranışlarının bütünüyle toplum tarafından biçimlendirildiğini kabul etmektedir. Diğerisi ise, insanı atomize ve toplumdan soyutlanmış bir varlık olarak ele almaktadır. Bunlardan birincisi "aşırı sosyalleşmiş" (*oversocialized*) diğeri ise, eksik sosyalleşmiş (*undersocialized*) eylem teorileri olarak nitelendirilmektedir. Bu çerçevede Granovetter, iktisatta eksik sosyalleşmiş sosyolojide de aşırı sosyalleşmiş insan kavramından hareket edildiğini belirtmekte ve hem sosyolojide hem de iktisatta bu tür bir insan davranışı analizinin sınırlılıklarına dikkat çekmektedir (Baş Dinar, 2013: 46).

İktisadın dayandığı rasyonalite kavramı ve gerçekçi olmayan yapısı makalede vurgu yapılan diğer konular arasındadır. Bununla birlikte, yeni iktisat sosyolojisinin neoklasik iktisada yönelttiği en önemli eleştiri, iktisatçıların sosyal yapıyı analizlerine dahil etme başarısızlığıdır. Bu noktada, Granovetter, iktisada yapılan eleştirilerin genel olarak rasyonalite ve etkinlik kav-

vetter'in vurgusu neredeyse tam tersidir. Granovetter ekonomik eylemin kapitalist toplumda sosyal eylemler içinde gömülü olduğunu ifade etmektedir. Granovetter, makalesinde gömülülük kavramının öneminin altını çizmiş; kendi çalışmasını iktisadi hayata gömülülük yaklaşımı olarak tanımlamıştır. Ancak bu kavramı yeterince açıklamamıştır (Swedberg, 1997: 165).

ramları temelinde olduğunu; oysa iktisadın sosyal yapıyı analize katma başarısızlığı üzerinden yapılan eleştirilerin çok daha verimli olabileceğini belirtmiştir. Granovetter bu eleştiriden yola çıkarak iktisadi karar birimlerinin rasyonel olduğu, ancak sosyal yapının da göz önünde bulundurulduğu yeni bir analiz önermiştir. Görüldüğü gibi, iktisada sosyolojik yaklaşım olarak özetlenebilecek bu yaklaşım rasyonaliteyi dışlamamaktadır. Bu noktada, Granovetter hem sosyal olanın hem de rasyonel olanın birlikte var olabileceğine işaret etmektedir (Swedberg, 1997: 164).

Yeni iktisat sosyolojisinde gömülülük kavramı kadar önemli bir diğer kavram da “ekonominin sosyal oluşumu” kavramıdır. Bu kavram Berger ve Luckmann’ın ünlü *The Social Construction of Reality* (1966) adlı çalışmalarından gelir. Bu kavram iktisat sosyolojisine sosyolojinin birtakım dalları aracılığıyla özellikle kültürel sosyoloji ve yeni kurumsalcılıkla girmiştir. Ekonominin bir sosyal kurulum olduğu yolundaki fikir Granovetter’ın 1985 yılındaki makalesinde mevcut değildir. Makalenin sonraki versiyonlarında (1986-7) bu fikre yer verilmiştir. Granovetter’a göre, sosyal kurulum fikri, gömülülük fikri ile birlikte iktisat sosyolojisindeki iki temel önermeyi oluşturmaktadır (Swedberg, 1997: 165).

Yeni iktisat sosyolojisi “faydayı maksimize etmek” biçiminde tanımlanan rasyonel davranış varsayımını eleştirmektedir. Bu bağlamda, insanı toplumdan yalıtılmış sadece kendi çıkarlarını düşünen bir insan yerine, insanı içinde yaşadığı toplumun bir parçası olarak görmektedir. Buna göre, insanın içine doğduğu karmaşık sosyal yapı bireyin davranışlarını belirlemektedir. Bu nedenle, sosyal yapıların sadece bireysel davranışlardan yola çıkılarak açıklanabilmesi mümkün değildir. Sosyal davranış insan ilişkileri ağı içine gömülüdür. Burada, ağlar ile bireyler arasındaki düzenli ilişkiler seti veya sosyal bağlar ifade edilmektedir. Ağ içerisinde bulunan bir bireyin sosyal davranışı, diğer insanların karşılıklı davranışlarından etkilenmektedir (Kabaş, 2013: 17). Bu karşılıklı etkileşim iktisadi analizin basit ve mekanik bir şekilde ele alınmasına engel olmaktadır.

Çünkü bu faktörler arasındaki nedensel süreçlerin her aşamasının göz önünde bulundurulması gerekir. Bu yaklaşımda iktisadi davranışın çok uzun bir karşılıklı etkileşimin sonucu olarak ortaya çıktığı ileri sürülmektedir (Swedberg ve Granovetter, 2001: 11). Ancak, bu yaklaşımda analiz birimi olarak birey ele alınmakta ve bu anlamda neoklasik iktisadın yöntemsel bireyci yaklaşımı sürdürülmektedir.

Yeni iktisat sosyolojisine göre klasik ve neoklasik iktisat rasyonalliteye aşırı önem vermekte ve kültürün rolünü göz ardı etmektedir. Oysa kültür iktisadi yapıyı etkileyen önemli bir faktördür. Kültür, toplumların değerleri biçimlendirerek neyin normal neyin sıra dışı kabul edilebileceği konusundaki yargıları biçimlendirmektedir.⁴ Bu çerçevede, yeni iktisat sosyolojisi yaklaşımında toplumdaki bireylerin birbirinden izole değil, tam tersine ilişkiler ağı içinde birbirlerine bağımlı olduğu düşünülür. Ayrıca yeni iktisat sosyolojisi, toplumun davranışları birbirine benzeyen bireylerden oluştuğu ve bu nedenle insan davranışlarının öngörülebilir olduğu yolundaki düşünceyi kabul etmemektedir. Yeni iktisat sosyolojisinde cinsiyet, etnik kimlik gibi farklılıkların bireylerin davranışlarının belirlenmesinde oldukça etkili olduğu ve bu tür farklılıkların iktisadi analize dahil edilmesi gerektiği ileri sürülmektedir. Ayrıca, bu yaklaşımda bireylerin eylemlerinin sadece iktisadi sonuçları ile değil, iktisadi olmayan sonuçları ile ilgilenildiği de vurgulanmak-

- 4 Granovetter (2001) piyasa öncesi toplumlar da genel olarak iktisadi davranışın sosyal yapı içerisinde gömülü olduğu, ancak bunun modern toplumlar da değiştiği görüşünü eleştirmektedir. Bu görüşte, modernleşmeyle birlikte gömülükte bir azalma ortaya çıktığı ve iktisadi davranışın sosyal etkilerden bağımsız bir hale geldiği ileri sürülmektedir. Bu çerçevede, piyasa öncesi toplumlar da gömülü olduğun piyasa toplumlarındaki gömülü lükten fazla olduğu kabul edilmektedir. Bu görüşün uzantısı olarak, ekonomi, modern toplumlar da bağımsız ve farklılaşmış bir alan olarak görülmektedir. Bunun gerekçesi olarak iktisadi faaliyetlerin modern toplumlar da sosyal yükümlülükler ya da akrabalık ilişkileri çerçevesinde değil, insanların kendi kazançları için yaptıkları rasyonel hesapların sonucu olarak gerçekleştiği ileri sürülmektedir. Hatta bu görüşte, iktisadi hayatın sosyal ilişkiler içerisinde gömülü olduğu değil; tam tersine sosyal ilişkilerin piyasaların bir ürünü olduğu iddia edilir (Granovetter, 2001: 51). Granovetter bu düşünceye karşı çıkmakta ve her dönemde iktisadi davranışın politik, sosyal ya da yasal faktörlerin içine gömülü olmaya devam ettiğini belirtmektedir (Granovetter, 1990: 96).

tadır. Bununla birlikte, yeni iktisat sosyolojisi, çıkar çatışmalarına vurgu yaparken esas olarak ekonomik çıkarlara atıfta bulunmakta ve bu çerçevede neoklasik iktisadın ekonomik indirgemeciliğini sürdürmeye devam etmektedir.

Yeni iktisat sosyolojisi her ne kadar toplum ve ekonomi arasındaki içsel bağımlılığa çok fazla vurgu yapmış olsa da piyasanın içinde yerleştiği toplumsal yapıyı yeterince göz önünde bulundurmamakta; meseleyi neoklasik iktisadın kavramları olan denge ve dengeden uzaklaşma şeklinde tartışmaktadır. Bundan dolayı, Calnitsky yeni iktisat sosyolojisinin merkezi kavramının gömülülük değil, dengesizlik olduğuna dikkat çekmektedir. Bu açıdan bakıldığında yeni iktisat sosyolojisi neoklasik iktisadın bir dalı olarak görülebilir. Calnitsky'ye göre, yeni iktisat sosyolojisi ile ilgili temel sorun çok sık tartışıldığı gibi gömülülük kavramının değil, yeni iktisat sosyolojisinde kullanılan toplumsal ilişkiler kavramının belirsizliğinden kaynaklanmaktadır. Yeni iktisat sosyolojisinde toplumsal ilişkiler kavramı ile üretim araçlarına kimin sahip olduğu, emeğin faaliyetlerini kimin kontrol ettiği gibi kapitalist toplumsal ilişkilerin temelini oluşturan ilişkiler değil, sözleşme ve arkadaşlık, akrabalık vb. kişisel düzeydeki ilişkiler ifade edilmektedir (Calnitsky, 2014: 567). Bu açıdan, yeni iktisat sosyolojisi toplumsal ilişkiler kavramını son derece indirgemeci bağlamda kullanmaktadır. Yeni iktisat sosyolojisinde bu kavram kapitalist üretim ve bölüşüm ilişkilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan bir ilişkiselliği ifade etmemektedir. Yeni iktisat sosyolojisinin bu yaklaşımı, piyasa ilişkilerinin veri kabul edilmesine ve piyasa ilişkilerini ortaya çıkartan toplumsal ilişkiselliğin göz ardı edilmesine yol açmaktadır. Bu çerçevede, yeni iktisat sosyolojisinin toplumsal son derece indirgemeci bir şekilde ele aldığı ve toplumsal ilişkileri piyasa ilişkilerine indirgediğini söylemek mümkündür.

Neoklasik iktisatta fiyat mekanizmasının ekonomiyi dengeye yönelttiği ve bu anlamda dengenin kaçınılmaz olduğu ileri sürülmektedir. Yeni iktisat sosyolojisi ise fiyat mekanizmasının denge sağlayamadığı, iktidar ilişkilerinin ve çıkar çatışmalarının var olduğu dengesizlik durumunu incelemektedir. Bu

açından, neoklasik iktisatçılar birtakım varsayımlardan hareketle ekonomiyi dengeye yöneltten güçleri analiz ederken, yeni iktisat sosyolojisi ise bu varsayımların geçerli olmadığı durumlarda ekonomiyi dengeden uzaklaştıran süreçleri analiz etmektedir. Bu bağlamda neoklasik iktisat dengeye, yeni iktisat sosyolojisi ise dengesizliğe vurgu yapmaktadır (Calnitsky, 2014: 566-8). Yani, toplum ekonomide dengesizlik yaratan bir faktör olarak görülmektedir. Calnitsky'e göre, neoklasik iktisatçıların ve yeni iktisat sosyologlarının yaklaşımları bir madalyonun iki yüzü gibidir. Her iki yaklaşımdaki teorik farklılıklara yol açan temel şey, farklı varsayımlardan hareket etmeleridir. Yeni iktisat sosyolojisi neoklasik iktisadın varsayımlarını esnetmekte ve bu varsayımların geçerli olmadığı durumları analiz ederek neoklasik iktisatçıların analizini gerçek hayata biraz daha yakın hale getirmektedir (Calnitsky, 2014:566-8).

Kısaca ifade etmek gerekirse, yeni iktisat sosyolojisi her ne kadar iktisadın sosyal bilimleri istila etmesine bir tepki olarak ortaya çıkmış olsa da kendisi de bunun bir parçası olmuştur. Yeni iktisat sosyolojisi, eski iktisat sosyolojisi geleneğinin değil ana akım iktisadın bir sürdürücüsü haline gelmiştir. Yeni iktisat sosyolojisini eskisinden ayıran en önemli farklılık, yeni iktisat sosyologlarının gömülülük kavramına ve toplumsal ağlara vurgu yapmalarıdır. İktisat sosyolojisinin öncüllerinde bu kavramlar merkezi bir konumda değildir. Ayrıca, eski iktisat sosyolojisi geleneği makro düzeydeki sistemik yapılarla ilgilenirken yeni iktisat sosyolojisi ilgisini mikro sosyal ilişkilere yöneltmiştir. Yeni iktisat sosyolojisinde sistemle ilgili yapısal analizlerden çok ağ analizlerine vurgu yapılmaktadır. Bu çerçevede, ağlar görece olarak kısa bir zaman içindeki bireyler ya da küçük gruplar arasındaki ilişkileri ifade etmektedir. Büyük yapılar ve uzun süreçler ise yeni iktisat sosyolojisinin ilgi alanı içinde değildir (Arrighi, 2001: 107). İktisadın daha gerçekçi bir bilim haline gelebilmesi için ekonomik, sosyal ve kültürel faktörlerin göz önünde bulundurulduğu ve sınıf dinamiklerinin analiz edildiği daha çoğulcu bir çerçeveye gereksinim duyulmaktadır.

Yeni iktisat sosyolojisine yöneltlen en temel eleştirilerden birisi, geleneksel iktisat konularına bağlı kalmaları ve çok az karşılaştırmalı çalışma yapmalarıdır. Bu çerçevede, iktisat teorisi ile yakın işbirliğinde bulunarak, iktisadi hayatın sadece belirli yönlerine odaklanmışlar ve iktisat tarihçileri ile bağlarını kopartmışlardır (Swedberg, 1991: 270-72). Tarihle iktisat arasında yapılacak bir işbirliği, iktisadın gerçekçi bir bilim olması açısından son derece önemlidir. Toplumsal yapılar sürekli olarak evrilmekte ve değişmektedir. Toplumu inceleyen yaklaşımların evrim ve değişme unsurunu göz önünde bulundurması gerekir. Bu özellikleri itibariyle toplumun mutlak yasalarla açıklanabilmesi mümkün değildir. 20. yüzyılda ortaya çıkan yeni iktisat tarihi, yeni iktisat sosyolojisi ve yeni kurumsal iktisat gibi yaklaşımlar toplumu ve ekonomiyi özü itibariyle mekanik bir mantıkla incelenebilececek doğrusal bir süreç olarak almaya devam etmektedirler. Karmaşık bir gerçekliğin anlaşılması için karmaşık bir açıklama gereklidir. Bu nedenle, bu yaklaşımların toplumsal ve ekonomik hayata dair tatmin edici açıklamalar ortaya koyabilme gücü oldukça sınırlıdır (Freeman ve Louça, 2013:4-5).

Schumpeter'in iktisadi sosyolojisi ve yöntem anlayışı

Schumpeter'in iktisat sosyolojisi yaklaşımını en iyi yansıtan eserlerinden biri 1943 yılında yayımlanan *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi* ve 1954 yılında yayımlanan *İktisadi Analiz Tarihi* isimli kitaplarıdır. Schumpeter, *İktisadi Analiz Tarihi*'nde bilgiyi geliştirmeye yönelik her türlü bilinçli çabayı bilim olarak tanımlamıştır. Schumpeter bilimin "herhangi bir bilgi alanında gerçeği anlamak ve yorumlamak üzere geliştirilmiş özel teknikler" ya da sosyolojik yöne vurgu yapılmak istendiğinde "bilimin belli araştırma gruplarını ya da bilim insanlarını ya da araştırmacıları bir araya getiren bir alan" olarak daha dar bir şekilde tanımlanabileceğini belirtir. Bunlara ek olarak, Schumpeter bilimin "arıtılmış ortak akıl" (*refined common sense*)

ve “araçlı bilgi” (*tooled knowledge*) olarak da tanımlanabileceğini belirtmektedir (Schumpeter, 1954: 6). Bu dar tanımlamalarla Schumpeter, bilimi diğer düşünme biçimlerinden ya da pratik uygulamalardan ayırmaktadır. Schumpeter’e göre, bilimsel iktisatçıyı iktisadi konular hakkında düşünen, konuşan ve yazan diğer insanlardan ayıran şey bir teknikler bütününe sahip olmasıdır. Schumpeter iktisadi analiz yapılırken yararlanılması gereken temel alanları iktisat teorisi, iktisat tarihi ve istatistik olarak sıralamış; daha sonra bu üç temel alana iktisat sosyolojisini de dahil ederek iktisadi analizin sınırlarını genişletmek istemiştir (Schumpeter, 1954: 10).

Schumpeter’e göre bu alanlardan en önemlisi iktisat tarihidir. Schumpeter, iktisat tarihini en önemli alan olarak görmesini üç gerekçe ile açıklamaktadır. Birincisi, iktisadın konusu temel olarak tarihsel zamanda gerçekleşen biricik süreçlerle ilgilidir. Bu nedenle, yeterli tarihsel sağduyuya sahip olunmaması durumunda herhangi bir zaman diliminde gerçekleşen bir tarihsel olaya ilişkin tatmin edici bir açıklamanın elde edilmesi mümkün değildir. İkinci olarak, tarihsel gerçeklerin bütünüyle ekonomik olmaması nedeniyle kurumsal gerçeklerin de iktisadi analize dahil edilmesi gerekmektedir. İktisadi ve iktisadi olmayan gerçeklerin birbirleriyle olan ilişkilerini anlamak için sosyal bilimlerin arasında bir etkileşimin olması gerekmektedir. Üçüncü olarak, iktisadi analizde yapılan temel hatalar, iktisatçıların kullandığı araçların başarısızlığından çok tarihsel deneyim yetersizliğinden kaynaklanır (Schumpeter, 1954: 10-11).

Schumpeter’e göre tarih, iktisat teorisinin bir tamamlayıcısı olarak görülmelidir. Schumpeter 1947 yılında yazdığı “The Creative Response in Economic History” başlıklı makalesinde “İktisat teorisyenleri ve tarihçiler eğer isterlerse birlikte ilginç ve sosyal olarak değerli bir yolculuk yapabilirler” cümlesiyle iktisat teorisi ile iktisat tarihi arasındaki işbirliğinin önemine dikkat çekmiştir (Schumpeter, 1947: 221). Bu çerçevede, Schumpeter, Alman Tarihçi Okulu’nun tarihsel araştırmalara vurgu yapan görüşlerini benimsemiş; iktisat tarihini, iktisat teorisinin bir tamamlayıcısı olarak görmüştür. Çünkü ikti-

sat tarihi, hangi teorik şemanın hangi tür topluma uygulanacağını belirleyen kurumsal çerçeve hakkında bilgi vermektedir. Ancak bu bilgi Schumpeter'e göre sadece iktisat tarihi yardımıyla elde edilemez. Özel mülkiyet, sözleşme özgürlüğü, hükümet düzenlemeleri gibi kurumsal düzenlemeler iktisat tarihinden çok iktisat sosyolojisinin alanına girerler (Schumpeter, 1954: 18). Bu nedenle, Schumpeter iktisat teorisi ile iktisat tarihi arasındaki tamamlayıcılık ilişkisinin kurulabilmesi için iktisat tarihi, istatistik ve iktisat teorisinin yanı sıra dördüncü bir alan olarak iktisat sosyolojisini tanımlamaktadır. Schumpeter'e göre, piyasa mekanizması gibi herhangi bir veri durum içerisinde kurumların işlemlerini sağlayan iktisadi mekanizmaları tanımlamak iktisat teorisinin alanına girerken, hükümet, mülkiyet, özel girişim gibi kurumların ekonomik olarak tanımlanması ve yorumlanması iktisat sosyolojisinin alanına girmektedir (Schumpeter, 1949: 293-294). İktisat sosyolojisi ile birlikte eylemler, güdüler ve isteklerin yanı sıra hükümet, miras, sözleşme vb. kurumlar da iktisadi analizin içine girmektedir (Schumpeter 1954: 19; Schumpeter, 1949: 293-294).

Schumpeter, 20. yüzyılın başındaki yöntem tartışmalarında başlangıçta teorik tarafı destekleyerek iktisatta teorik yaklaşımın önemli olduğunu vurgulamıştır. Ancak, Schumpeter'in tarihçiler ve marjinalistler arasındaki yöntem tartışmasındaki konumu yıllar içinde değişim göstermiştir. İlerleyen yıllarda marjinalistlere karşı tutumu daha eleştirel olmuş; uzun yıllar süren bu tartışmayı, tarih ve teoriyi karşı karşıya getiren gereksiz bir çatışma olarak yorumlamıştır. Schumpeter'e göre "bu tartışma sadece dinmesi on yıllar alan pek çok kötü duyguya yol açmamış, aynı zamanda çığ gibi büyüyen bir literatür de ortaya koymuştur. Mantıksal temellerin açıklanmasına ilişkin yaptığı bazı katkılara rağmen, bu literatür büyük ölçüde daha iyi bir şekilde kullanılabilecekken boşa harcanmış bir enerjiler tarihi"ni oluşturmaktadır (Schumpeter, 1954: 782). Schumpeter'in bu tartışmayı gereksiz olarak nitelendirmesinin nedeni bu alanları birbirlerine rakip değil tamamlayıcı alanlar olarak görmesidir. Bu çerçevede, Schumpeter gerek teoriyi ge-

rek tarihi karmaşık iktisadi olayların analizi için gerekli yöntemler olarak görmüştür.

Görüldüğü gibi, Schumpeter farklı makale ve kitaplarında bu tekniklerin her birinin önemine dikkat çekmiştir. Bu çerçevede, Schumpeter'in, iktisat teorisi, iktisat tarihi, iktisat sosyolojisi ve istatistik disiplinlerini birbiri ile ilişkilendiren bir yöneme sahip olduğunu söylemek mümkündür (Basilgan, 2010: 32). Schumpeter, iktisat sosyolojisi ile iktisadi olguları toplumsal olgular çerçevesinde anlamayı mümkün kılacak daha gerçekçi bir iktisat bilimi oluşturmayı amaçlamıştır. Schumpeter'in amacı, yeni iktisat sosyolojisi yaklaşımında olduğu gibi iktisadın kavramlarını ve mantığını toplumsal olayların açıklanması için kullanmak değildir. Tam tersine, Schumpeter, iktisadi analize iktisat sosyolojisini dahil ederek iktisadi hayata yönelik çok yönlü bir bakış açısı geliştirmeyi; diğer bir deyişle ekonomik indirgemecilikten kaçınmayı amaçlamıştır. Ancak Schumpeter'in bu amacı onun teoriye önem vermediği anlamına gelmemektedir. Schumpeter, çalışmalarında iktisat sosyolojisinin iktisat teorisine dayanması gerektiğini ısrarla vurgulamıştır. Schumpeter'in çalışmalarına bir bütün olarak bakıldığında, iktisatta çoğulcu bir yaklaşımı benimsediğini söylemek mümkündür. Bu çerçevede, Schumpeter akademik yaşamı boyunca felsefe, sosyoloji, psikoloji, istatistik, tarih olmak üzere pek çok bilim alanı ile ilgilenmiş ve bunları iktisadi analizine dahil etmiştir.

Statik analiz ve dinamik analiz ayrımı

Schumpeter entelektüel yaşamının ilk yıllarında Walras'ın Genel Denge modeline hayranlık duymuştur. Schumpeter bu yıllarda bu hayranlığın etkisiyle saf bir iktisat teorisi oluşturmak amacı içinde olmuştur. Bu nedenle, bu dönem Schumpeter'in statik analiz ile yakından ilişkili olduğu bir dönemdir. Schumpeter'e göre statik analiz bir düzeni ifade etmektedir. Schumpeter, denge teorisinin iktisadi sistemin işleyişinin açıklanması için işlevsel olduğunu düşünmektedir. Ancak 1912 yılında yayımlanan *İktisadi Gelişme Teorisi* kitabı ile birlikte Wal-

rasçı statik denge yaklaşımının sınırlılıklarını tartışmaya açmıştır. Schumpeter'in bu kitapta Walrasçı teoriye getirdiği en temel eleştiri, değişim olgusunu içermemesidir. Schumpeter, değişim olgusunun özü itibariyle dinamik olduğunu vurgulamış ve statik teorinin dinamik meseleleri ele almakta yetersiz olduğunu belirtmiştir. Schumpeter, bu kitapta yenilik ve girişimci gibi kavramlar temelinde iktisadi gelişme olgusunu analiz etmek istemiştir. Yenilik, girişimci gibi kavramların esas olarak sosyolojik kavramlar olması nedeniyle Schumpeter'in bu kitapta iktisat sosyolojisi yaklaşımını benimsediğini söylemek mümkündür. Schumpeter'in bu kitaptaki temel amacı statik teorinin sınırlarını genişletmek olmuştur. Bu amaç doğrultusunda, Schumpeter, kapitalist ekonominin işleyiş dinamiğini açıklamaya koyulmuş ve bunu yaparken analizin statik temeller üzerine oturtulması gerektiğini savunmuştur. Bu çerçevede, Schumpeter'in iktisadi gelişme teorisinin temelini statik bir özellikte olduğunu söylemek mümkündür. Schumpeter statik ve dinamik analizi birbirinden ayrı araştırma alanları olarak tanımlamakla birlikte bu alanları birbirlerinin tamamlayıcısı olarak kullanmıştır (Aydın, 2011: 198-200).

Görüldüğü gibi, Schumpeter iktisadi gelişme analizinde hem statik hem de dinamik analiz yöntemini kullanmaktadır. Schumpeter'in iktisadi gelişme olgusunu analiz ederken iki yöntemi birlikte kullanmasının nedeni, statik teorinin piyasa mekanizmasının işleyişi hakkında bilgi vermesi nedeniyle yararlı olması; ancak dinamik bir olgu olan iktisadi gelişme olgusunu analiz etmede yetersiz kalmasıdır. Schumpeter'e göre, gerçek ekonomik süreçlerin analiz edilebilmesi ancak dinamik analiz yardımıyla mümkün olabilir. Ancak, Schumpeter dinamik analiz yapılırken statik analizden de yararlanılabileceğini belirtmektedir. Bu noktada, Schumpeter bu iki yaklaşımın farklı sorunlara değindiğini belirtmiş ve bu yaklaşımların birbirini ikame etmek yerine tamamlayıcı olarak kullanılabileceğini düşünmüştür (Aydın, 2011: 200).

Görüldüğü gibi, Schumpeter her ne kadar statik analizin sınırlılıklarına dikkat çekmiş ve tarihsel araştırmaların önemi-

ne vurgu yapmış olsa da Walras'ın denge analizinden hiçbir zaman tam olarak vazgeçmemiştir (Freeman ve Louça, 2013: 8). Schumpeter'in statik ve dinamik analize ilişkin bu tutumu yaşadığı dönemdeki yöntem tartışmalarında paradoksal görüşlere sahip olmasına neden olmuştur. Bu nedenle, Freeman ve Louça (2013: 56), Schumpeter'i "hem tüm neoklasiklerin en Walras-çısı ve en ortodoksu, hem de ayrıca denge paradigmasının temellerine meydan okuyacak yegâne ana akım iktisatçı ve dolayısıyla bunların en heterodoksu" olarak tanımlamıştır.

Benzer bir şekilde Schumpeter, neoklasik teorisinin en merkezi ve en değerli ilkelerinin reddedilmesi çağrısında bulunması nedeniyle 20. yüzyılda iktisat disiplininin en radikal araştırmacılarından biri olarak nitelendirilmiştir. Özellikle, Schumpeter'in geç dönemde yazdığı *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi* ve *İktisadi Analiz Tarihi* kitaplarında neoklasik teoriye karşı eleştirel tutumu açık bir şekilde görülmektedir. Schumpeter'e göre değişme, kapitalizmin belirleyici özelliğidir. Bu değişme zaman zaman kesintiye uğrayabilir. Denge ise ilerleme yokluğu anlamına gelir. Bu bağlamda, dengeye dayalı neoklasik teori, temel değişme hareketlerinden yoksun basit bir kapitalizm betimlemesidir. Bu nedenle, Schumpeter denge paradigmasına alternatif olarak değişim sürecinin tarihsel analizini incelemeyi amaçlamıştır (Freeman ve Louça, 2013: 56).

Schumpeter'in analizinde evrim düşüncesi

Schumpeter, *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi* (1943) adlı eserinde kapitalizmin evrimsel bir süreç olduğuna işaret etmektedir. Schumpeter'e göre, kapitalizmin doğasında iktisadi değişme olgusu yer almaktadır. Bu açıdan kapitalist sistemin hiçbir zaman durağan bir sistem olarak ele alınabilmesi mümkün değildir. Schumpeter'e göre, kapitalist sürecin evrimsel karakteri ya da değişken doğası, iktisadi hayatın sürekli değişen bir sosyal ve doğal çevre içinde gerçekleşmesinden kaynaklanmamaktadır. Savaşlar, devrimler vb. koşullar iktisadi yapıda birtakım önemli değişiklikler ortaya çıkarmakla birlikte, kapi-

talist sistemin arkasındaki temel itici gücü oluşturmazlar. Aynı zamanda, nüfusta ya da sermayedeki artışlar ya da para sistemlerindeki değişimler de değişimin arkasındaki temel itici güç değildir. Schumpeter'e göre kapitalist mekanizmayı harekete geçiren ve değişime yol açan temel unsur yeniliktir. Schumpeter bu anlamda kapitalist girişim tarafından yaratılan yeni endüstriyel örgütlenme biçimleri, yeni piyasaların, yeni ulaşım yollarının, yeni üretim yöntemlerinin ve yeni tüketim mallarının keşfedilmesi gibi unsurların kapitalist sistemin arkasındaki temel itici gücü oluşturduğuna işaret etmektedir (Schumpeter, 2008: 82-83).

Schumpeter'in analizinde değişim ve evrim konuları merkezi önemdedir. Schumpeter'e göre yenilikler "ekonomik yapıyı sürekli olarak iç dinamiklerinden kaynaklanan bir devrim ve yenilenme havasında tutarak eskiyi yok etmekte ve yerine yenilerini getirmektedir". Schumpeter'in "yaratıcı yıkım" olarak tanımladığı bu süreç kapitalizmin temel özelliğidir (Schumpeter, 2008: 83). Schumpeter, kapitalizmin evrimsel doğasını iktisadi ve iktisadi olmayan olguların birbiri ile karşılıklı etkileşimi çerçevesinde açıklamıştır. Bu çerçevede, kapitalizme ilişkin analizini iktisadi alanla sınırladığında kapitalizmin üç kurumu olan piyasa mekanizması, özel mülkiyet ve banka kredisine odaklanmış; iktisadi olmayan unsurları da analize dahil ettiği, yani daha kapsamlı bir kapitalizm analizi yaptığında ise politik sistem, sınıf yapısı, değerler sistemi, bilim, sanat gibi unsurları da içeren bir uygarlık sistemi olarak ele almıştır. Schumpeter'e göre kapitalizmin evrimi bu iktisadi ve iktisadi olmayan unsurların karşılıklı etkileşiminin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Schumpeter'in bu yaklaşımı en belirgin şekilde *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi* isimli kitabında görülmektedir. Bu kitapta, iktisadi gelişme analizinin sadece iktisadi alan ile açıklanamayacağını vurgulamış ve kapitalist toplumdaki değişim sürecini anlamak için kapitalist toplumun sahip olduğu bütün yapıların anlaşılmasının gerekliliğini ileri sürmüştür (Aydın, 2011: 201).

Schumpeter'in iktisadi analizinde evrim düşüncesi merkezi önemde olmakla birlikte biyolojik evrim metaforunun ikti-

satta kullanılmasına karşı çıkmıştır. Freeman ve Louça (2013) Schumpeter'in iktisadi analizinin iki açıdan evrimsel özellikler taşıdığını ileri sürmüştür. Birincisi, Schumpeter, "ekonomiyi mutasyonlu bir gelişme süreci tarafından itilen organik bir bütün olarak tanımlamış"; ikincisi, "kapitalizmi yaratıcı yıkım süreci olarak ifade ederek mekanik olmayan bir tarihsel kapitalizm görüşü" ortaya koymuştur. Bu çerçevede, Schumpeter'in analizinde mutasyon, yenilikten kaynaklanan değişmeyi ifade etmektedir (Freeman ve Louça, 2013: 65).

Schumpeter evrimi, tarihsel ve tersinmez –değişmez– süreçlerin irdelenmesi için zorunlu görmüştür. Görüldüğü gibi, Schumpeter bir denge analizinden hareket etmekte ve yeniliklerin yaratılması ile birlikte bu denge sürecinin içsel olarak bozulduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla Schumpeter, Walrasçı bir çerçeveden hareket etmekte ama yenilikler aracılığıyla sistemde dengesizlik yönünde hareket eden güçleri ve süreçleri de incelemektedir. Bu çerçevede Schumpeter, bir yandan statik genel denge analizinin denge koşullarını tanımlamış; diğer yandan da denge bozucu bir güç olarak yenilikleri dahil ederek, analizine dinamik bir nitelik kazandırmıştır. Bu şekilde, Schumpeter analizinde bu iki yöntemi kullanarak iktisadi sistemdeki değişme olgusunu ve ekonomide dengesizlik yaratan süreçleri incelemiştir. Bu çerçevede, ne tek başına statik analizin ne de dinamik analizin iktisadi süreçleri anlamak için yeterli olduğunu düşünmüştür. Statik analiz bir denge durumunun betimlemesini sağlarken, dinamik analiz ekonominin statik dengesinde meydana gelen bozulmaları ifade etmektedir. Schumpeter'e göre sistemin kendi içinden kaynaklanan bu bozulmalar ekonomideki var olan denge durumunu değiştirmekte ve bir denge durumundan yeni bir denge durumuna geçilmesine neden olmaktadır.

Toplumsal sınıf analizinin gerekliliği

Schumpeter, *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi* başlıklı eserinde toplumsal sınıf analizinin gerekliliğine dikkat çekmiş; kla-

sik iktisatçıların toplumsal sınıfları ele alma biçimini eleştirmiştir. Schumpeter'e göre, klasik iktisatçılar sosyal sınıfların ekonomi üzerindeki etkilerini dikkate almakla birlikte; Ricardo başta olmak üzere toplumsal sınıfları salt ekonomik bir kategori olarak düşünmüşler ve sosyolojik anlamda bu kurumsal yapıları yeterince analiz etmemişlerdir. Schumpeter'in klasik iktisatçıların sosyal sınıfları ele alma biçimine yönelttiği bir diğer eleştiri de toplumsal sınıfları belirli özelliğe sahip bireyler topluluğu olarak ele almalarıdır. Bu çerçevede, klasik iktisat, bireyleri kapitalist ya da emekçi olarak sınıflandırmaktadır. Schumpeter bu tür bir sınıf analizinin yetersiz olduğunu ileri sürmekte ve bu konudaki düşüncelerini aşağıdaki cümlelerle ortaya koymaktadır:

Sosyal sınıflar gözlemci tarafından sınıflandırılmış soyut varlıklar değil, kendilerine özgü özellikleri olan canlı varlıklardır. Bu nedenle, sosyal sınıfların ortaya çıkışı, toplumu, bireylerden ve ailelerden oluşan şekilsiz bir yığın olarak kabul eden her türden şema, göz önünde bulundurmadığı yeni gerçeklerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Schumpeter, 2008: 14).

Schumpeter'e göre Marx, ele aldığı sosyal sınıf kavramıyla ve iktisadi faktörlerin sosyal yapıyı ve sosyal tavırları etkileyeceği yolundaki teorisiyle iktisat sosyolojisine önemli iki katkı yapmıştır.⁵ Schumpeter, sosyolojiye yaptığı bu katkılara rağmen Marx'ı, iktisat teorisini ve iktisat sosyolojisini birbirine çok yakınlaştırdığı gerekçesiyle eleştirmiştir. Schumpeter'e göre, bu iki alan birbirinden farklıdır. İktisat teorisi, iktisadi mekanizmalara değinirken, iktisat sosyolojisi, kurumsal yapıya değinir. Schumpeter bu iki alanın birbirinden ayrı tutulması gerektiğini ileri sürmektedir (Swedberg, 1991: 255).

Schumpeter, *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi* isimli eserinde Marx'ın çağdaş olaylarla ilgili bilgilerinin yetersiz olmakla birlikte, bir sosyolog olarak geniş bir çağdaş ve tarihsel kültürel birikime sahip olduğunu ve çalışmalarında bu tarihsel

5 Schumpeter bu katkılardan ikincisini "tarihin ekonomik yorumu" olarak isimlendirmektedir.

bilgi birikiminden yararlandığını belirtir. Bu noktada, Marx'ın sosyal gerçekleri sosyologlardan çok daha detaylı bir şekilde tanımladığını ve tarihi olayların mantığına inerek analiz ettiğini belirtir. Schumpeter'e göre, Marx böyle bir analiz yaparken partizan tutkularla hareket etmemiş ve bu anlamda kendisini ütopyacı sosyalistler olarak tanımladığı kişilerden ayırtmıştır. Bu anlamda, Marx, pozitif bilimlerle ilişkisini sürdürmüş ve bilimsel bir sosyalizm geliştirmek istemiştir (Schumpeter, 2008: 9). Schumpeter'in gözünde *Tarihin Ekonomik Yorumu* günümüze kadar sosyoloji alanında yaratılan en önemli eserlerden biridir. Çünkü Schumpeter'e göre tarihin ekonomik yorumu, insanların bilinçli ya da bilinçsiz olarak sadece ekonomik güdülerle hareket ettiği düşüncesine dayanmamaktadır. Marx bu şekilde ekonomik olmayan süreçleri de iktisadi analize dahil etmektedir (Schumpeter, 2008: 10).

Schumpeter, Marx'ın toplumsal sınıf analizine çok önemli bir katkı yaptığını belirtmekle birlikte, toplumsal sınıfların ayrımını sistematik bir şekilde yapamadığını ileri sürmektedir: (Schumpeter, 2008: 17-18). Schumpeter'e göre, bir grubun toplumsal yapıdaki yerinin belirlenmesi, üretim imkânlarının buna olanak sağlamasına bağlıdır. "Oysa, durum böyle bile olsa, toplumsal yeri mal, mülk sahibi olmakla açıklamak, bir eri tesadüfen tüfeği olan bir insan olarak açıklamak kadar mantığı olan düşüncedir. Kendilerinden sonra gelecek tüm nesilleriyle birlikte belirli bir kısım insanları kapitalist, diğerlerini ise (tüm gelecek nesilleriyle) proleter şeklinde kesin olarak birbirinden ayırma fikri; defalarca belirtildiği gibi sadece her türlü realist düşünceden yoksun olmak değil, aynı zamanda da toplumsal sınıflarla ilgili en belirli olay hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmamak demektir. Bu durum birey ve ailelerin sürekli olarak üst sosyal tabakalara çıkıp inmeleri ya da dışında kalmaları olayıdır" (Schumpeter, 2008: 18).

Schumpeter'e göre, Marx'ın toplumsal sınıflar teorisi ve tarihin ekonomik yorumu birbirinden ayrı iki doktrin olarak kabul edilmemelidir. Marx'a göre birinci teori, diğerini şarta bağlamakta ve alanını daraltmaktadır. Üretim koşulları ve tarzları

toplumsal yapıyı oluşturmakta ve bu yapı uygarlığı, tarihi, politik ve kültürel kurumları oluşturmaktadır. Marx'ın analizinde toplumsal yapı iki toplumsal sınıf olarak tanımlanır. Bu sınıflar kapitalist üretim sisteminin mantığından doğar. Marx'ın analizinde tüm ikinci derecedeki olaylar bunun uzantısı olarak ortaya çıkmaktadır. Schumpeter, Marx'ın sosyal sınıfları yalnızca ekonomik olaylar şeklinde ele almasının nedeninin, Marx'ın analizinin amacından kaynaklandığını düşünmektedir (Schumpeter, 2008: 18-19). Marx'ın sosyal sınıf analizinde üretim araçlarına sahip olanlar ve olmayanlar şeklinde ortaya çıkan iki toplumsal sınıf analizi devrimci sonuçlara ulaşmasına imkân sağlamıştır (Schumpeter, 2008: 19).

Schumpeter bu noktada Marx'ın sosyolojik bir kapitalizm analizi yapmakla birlikte bu analizin ekonomi teorisine dayandığını vurgulamaktadır. Schumpeter'e göre, bu teorinin amacı sosyal sınıfların çıkarları ve davranışlarından yola çıkarak sosyal sınıflar arasındaki ilişkiler gibi sosyolojik alanları ekonomik değerler üzerinden tanımlamaktır. Schumpeter'e göre, Marx'ın sosyal sınıflar teorisi, tarihin ekonomik yorumunu ekonomik çıkarlar kavramına bağlayan analitik bir araç olmaktadır; bütün sosyal verileri toplamakta ve olayları birbirine bağlamaktadır (Schumpeter, 2008: 20).

Görüldüğü gibi Schumpeter, *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasî* kitabında sosyolojik bir kapitalizm analizinin gerekliliğine dikkat çekmiş; klasik politik iktisatçıların bu konudaki yetersizliklerini vurgulamıştır. Bu çerçevede, en fazla vurgu yaptığı konu toplumsal sınıf analizine ilişkin olmuştur. Salt iktisadi bir kategori olarak ele aldıkları için Marx'ın ve klasik iktisatçıların toplumsal sınıf analizinin yetersizliğine ve sosyolojik bir sınıf analizinin gerekliliğine dikkat çekmiştir.

Sonuç

Yeni iktisat sosyolojisi, sosyal yapıyı iktisadi analize dahil etmek ve yeni kurumsal iktisadın rasyonalite, etkinlik ve verimlilik kavramlarına dayalı analizine önemli eleştiriler yöneltmek-

le birlikte günümüzde giderek ana akım iktisatla bütünleşmeye başlamıştır. Bunda yeni iktisat sosyolojisinin, neoklasik iktisadın dayandığı yöntemsel bireycilikten vazgeçmemesinin etkisi büyüktür. Yeni iktisat sosyolojisinin günümüzde aldığı biçim, bireyi merkeze almakta ve bireyden yola çıkarak sosyolojik ve ekonomik olayları analiz etmektedir. Bireyci yaklaşım kaçınılmaz bir biçimde ekonomik indirgemecilikle sonuçlanmakta ve analizin gerçeklikten uzaklaşmasına neden olmaktadır. Yeni iktisat sosyolojisi bireyden hareket ettiği sürece ana akım sınırlarının dışına çıkamayacak ve ekonomik indirgemeci bir yaklaşıma dönüşmeye meyilli olacaktır. Bu nedenle, yeni iktisat sosyolojisinin yöntemsel bireyci yaklaşımdan vazgeçmesi; daha çoğulcu ve bütüncül bir bakış açısına sahip olması gerekmektedir.

İktisadın daha gerçekçi ve işlevsel bir bilim olabilmesi için iktisadın tarihsel ve toplumsal yapı ile olan güçlü bağları dikkate alınmalıdır. Bu noktada Schumpeter'in benimsediği bütüncül sosyal bilim anlayışı son derece önemlidir. Schumpeter'in benimsediği sosyal bilim anlayışı yeni iktisat sosyolojisinde olduğu gibi kurumları, toplumu ve tarihi teoriye dahil etmekle sınırlı değildir. Bu noktada, Schumpeter, sosyolojik ve tarihsel bir bakış açısıyla iktisadi olayların değerlendirilmesinin gerekliliğine dikkat çekmektedir. Yeni iktisat sosyolojisinin Schumpeter'in sahip olduğu çok yönlü bakış açısından çok uzakta olduğu görülmektedir. Sonuç olarak, son derece kısıtlayıcı gözlemler kümesiyle ekonomik davranışın sadece belirli bir yönüne odaklanan yeni iktisat sosyolojisi, sosyoloji ile iktisadı birleştirirken sosyolojiyi iktisadın tahakkümü altına sokmuştur. Böyle bir yaklaşım ile yeni iktisat sosyolojisi toplumsal ilişkileri analize dahil etme konusunda yetersiz kalmıştır. Bu nedenle, Schumpeter başta olmak üzere erken dönem iktisat sosyolojisi yaklaşımını savunan iktisatçıların toplumsal, tarihsel ve metodolojik zenginliğiyle yeniden keşfedilmesi gerekmektedir.

İktisat ve sosyoloji arasındaki işbirliği iktisadın daha gerçekçi bir bilim olmasına ve bugün karşı karşıya olduğumuz iktisadın krizinin aşılmasına yardımcı olabilir. Ancak bunun ana akım iktisadın kavramsal ve analitik çerçevesi ile yapılabilme-

si mümkün görünmemektedir. Schumpeter'in toplumsal ve tarihsel olan ile iktisadi olanın karşılıklı etkileşimini dikkate alan çok yönlü metodolojisine karşın yeni iktisat sosyolojisi toplumsal, tarihsel ve politik olanın iktisadi alan tarafından kolonileştirildiği bir yapıya sahiptir. Bu noktada, iktisadın diğer bilimleri egemenliği altına aldığı değil, diğer sosyal bilimler aracılığıyla iktisadın zenginleştirildiği bir sosyal bilim anlayışının benimsenmesi gerekmektedir. Gerçek ekonomiler dinamik bir yapıya sahiptir ve bu nedenle son derece karmaşık özelliklere sahiptir. Karmaşık sistemlerin açıklanabilmesi için değişme ve evrim süreçlerinin analize dahil edilmesi gerekmektedir. Schumpeter'in yaklaşımı değişme ve evrim süreçlerini ortaya koyması, bütüncül bir sosyal bilim anlayışı önermesi, ekonomik indirgemecilikten kaçınması, bireylerin farklı güdülerini ve davranışlarını amaç edinmesi bakımından daha yararlı bir yaklaşım ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- Arrighi, G. (2001), "Braudel, Capitalism, and New Economic Sociology", *Fernand Braudel Center Review*, 24 (1): 107-123.
- Aydın, D. G. (2011), "Schumpeter'de Denge, Dengesizlik İkilemi: Walrasçı ve Marxçı Vizyonlar", s. 189-204, *İktisadi Felsefeyle Düşünmek*, der. Ozan İşler - Feridun Yılmaz, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Basılğan, M. (2010), "Alman Tarihçi Okulu'nun Joseph Alois Schumpeter üzerine Etkisi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 65 (3): 23-50.
- Baş Dinar, G. (2013), "Kurum, İçgüdü ve Alışkanlık Kavramları Temelinde Veb-len'in Kurumsal Evrim Teorisi", *Amme İdaresi Dergisi*, 4 (46): 45-66.
- Baş Dinar, G. (2014), "Yeni Kurumsal İktisatta Kurumların Rolü ve İşlevlerine İlişkin Bir Değerlendirme", *Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (2): 96-118.
- Caille, A. (2007), "Sociology as Anti-Utilitarianism", *European Journal of Social Theory*, 10 (2): 277-286.
- Calnitsky, D. (2014), "Economic Sociology as Disequilibrium Economics: A Contribution to the Critique of the New Economic Sociology", *The Sociological Review*, 62: 565-592.
- Fine, B. ve Milonakis, D. (2014), *İktisat Emperyalizminden Acayip İktisada*, çev. E. Kırmızıaltın, H. Bilir, Ankara: Heretik.
- Freeman, N.C. ve Louça, F. (2013), *Zaman Akıp Giderken: Sanayi Devrimlerinden Bilgi Devrimine*, çev. O.S. Binatlı, İstanbul: İthaki Yayınları.

- Granovetter, M. (1985), "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness", *The American Journal of Sociology*, 91 (3): 481-510.
- Granovetter, M. (1992), "Economic Institutions as Social Constructions: A Framework for Analysis", *Acta Sociologica*, 35 (1):3-11.
- Granovetter, M. (1990), "Beyond The Market Place: Rethinking Economy and Society", ed. Friedland ve Robertson, *The Old and New Economic Sociology: A History and an Agenda*, s. 89-113, New York: Walter de Gruyter, Inc.
- Kabaş, T. (2013), "İktisat Sosyolojisinin Doğuşu ve Yükselişi", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (1): 13-24.
- Özatalay, C. (2011), "Türkiye'de 'Geri Dönemeyen' Ekonomi Sosyolojisi ya da 'Açılmayan' Sosyal Bilimler", *Sosyoloji Dergisi*, 3 (23): 165-182.
- Özel, H. (2001), "İktisadi Analiz Tarihine Nasıl Yaklaşmak Gerekir?", *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19 (2), s. 19-38.
- Schumpeter, J.A. [1968 (1934)], *The Theory of Economic Development*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Schumpeter, J.A. [1991 (1947)], "The Creative Response in Economic History", pp. 221-231, *Essays*, ed. Richard V. Clemence, USA and UK: Transaction Publishers.
- Schumpeter, J.A. [1991 (1949)], "The Communist Manifesto in Sociology and Economics", pp. 287-305, *Essays*, ed. Richard V. Clemence, USA and UK: Transaction Publishers.
- Schumpeter, J. A. [2006 (1954)], *History of Economic Analysis*, Great Britain: Taylor and Francis e-Library.
- Schumpeter, J.A. [2008 (1942)], *Capitalism, Socialism and Democracy*, USA: Harper Perennial Modern Thought.
- Smelser, N.J. ve Swedberg, R. (2005), "Introducing Economic Sociology", s. 3-25, *The Handbook of Economic Sociology*, ed. Smelser ve Swedberg, USA: Russell Sage Foundation.
- Swedberg, R. (1991), "Major Traditions of Economic Sociology", *Annual Review of Sociology*, 17: 251-276.
- Swedberg, R. ve Granovetter, M. (1992), "Introduction", s. 1-28, *The Sociology of Economic Life*, ed. Granovetter ve Swedberg, USA: Westview Press, Boulder.
- Swedberg, R. (1997), "New Economic Sociology: What Has Been Accomplished, What Is Ahead?", *Acta Sociologica*, 40, s. 161-182.
- Timur, T. (2013), "Marksizmin Klasiklerini Okumak... ", *Marksist Klasikleri Okuma Kılavuzu*, s. 11-29, İstanbul: Yordam Kitap.

İKTİSAT VE ANTROPOLOJİDE SOSYAL SELEKSİYON: LAPOUGE, BAUDIN VE HAYEK ÜZERİNDEN GÜNÜMÜZE KISA BİR BAKIŞ

BURAK GÜRBÜZ

Giriş

Bu çalışmada göstermek istediğimiz 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl ortası zaman dilimi aralığında eserler vermiş üç farklı disiplinden gelen yazarların toplum düzenini anlatmak olacaktır. Aynı zamanda üç yazarın sosyal düzen ile halihazırda içinde bulunduğumuz neoliberal siyasetin şekillendirdiği toplumsal yapı ile ortak özelliklerini göstermek olacaktır. Bu ayrı disiplinleri ve yazarlarını nasıl seçtik? İlk olarak günümüz iktisadi bilimlerdeki piyasa fetişizmini anlatabilmek için sosyal antropolojiyi konumuza dahil ettik. 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı eserler üretmiş ve de sonrasında nasyonal sosyalistleri etkilemiş biri olarak Georges Vacher de Lapouge ilgimizi çekti. Ayrıca sosyal bilimlerde sosyal seleksiyona inanmış bir sosyal antropolog olmasının da daha sonra iktisattaki piyasa mantığının incelenmesinde işimize yarayacağını düşündük. İkinci yazar Louis Baudin, 20. yüzyılın ilk yarısında eserler vermiş liberal Fransız iktisatçısıdır. Onun bu yazıda yer almasının nedeni 1938 yılında Paris'te düzenlenen ve birçok farklı disiplinlerden gelmiş neoliberallerin toplandığı Lippmann konferansına katılmış olmasıdır. Ayrıca Baudin toplumsal düzen üze-

rine eserler vermiş bir iktisatçıdır. Son yazarımız ise herkesin çok iyi bildiği Frederich von Hayek'tir. Hayek hem sosyal felsefeci olarak hem de iktisatçı olarak yukarıdaki yazarların söylemlerini bir anlamda bütünleştirmektedir. Ayrıca o da tıpkı Baudin gibi Lippmann konferansına katılmış ve yeni liberalizm arayışı içinde olmuştur. Yazımızda bu üç yazarın sosyal düzen üzerine söylediklerinden hareketle piyasacılığı herkese kabul ettirebilmek için "laissez faire, laissez passer" yerine otoriter yeni bir siyasal sisteme gerek duyduklarını anlatmaya çalışacağız.

1854-1936 yılları arası yaşamış Fransız sosyal antropologu Vacher de Lapouge'a göre sosyal seleksiyon, doğa yasalarına bağlı olarak hep kötü bir sonla, bir tür ölüm veya yok oluşla biten bir doğal süreci temsil eder. Her varlık doğumla beraber ölüme doğru gider; dünyada aynı şekilde var olmasından bu yana her geçen gün daha fazla yok olmaya yaklaşmaktadır. Doğa yasaları gereği gelecek yokluktur, ölümdür ve dolayısıyla gelecek karanlıktır. O zaman Lapouge'a göre toplumda vasıfsız olup da "güçlü" olan "kötüler", vasıflı olup da "güçsüz" olan "iyileri" doğa yasaları gereği yok etmeden, vasıflı insanların vasıfsızlara karşı korunması gerekir. Böylece "iyilerin" toplumda daha fazla süre "var" olması sağlanır. Bunun gerçekleşebilmesi için Lapouge'a göre ilk olarak "kötülere" pozitif ayrımcılık tanıyan sosyal eşitlik ilkesine dayalı sosyal yardımlardan vazgeçilmesi gerekir. İkinci olarak "iyilerin" toplumda daha fazla söz sahibi olmasını sağlamak için onları vasıfsızlara karşı avantajlı kılabilecek yeni bir toplum düzeninin oluşturulması lazım gelir. Lapouge'a göre "iyi" olan öjenik¹ unsurlar üstün ırklardır. Kötü olan ise yoksullardan oluşan toplumun marjinalleridir. Bunlar aynı zamanda topluma mali açıdan yük olduğundan bir tür işe yaramaz toplum parazitleridir ve öjenik anlamda diğer gelişmemiş bölgelerdeki toplumlara ait insanlar gibi alt sınıflara ait olan vasıfsız insanlardır.

1 Öjenizm, mükemmel insanın yaratılması için siyasi otorite tarafından yürütülen sistematik çabalarıdır. Amacı, genetik manada iyi olarak algılanan insan tipinin toplumda çoğalmasını sağlamaktır.

1887-1964 yılları arası yaşamış Fransız iktisatçısı, Mont-Pelerin üyesi, 1938 yılında Lippman konferansına katılmış neo-liberal Louis Baudin, Le Play ve sosyal Katolikliğe referans vererek, üst sınıfları alt sınıflara karşı koruyacak ve onları toplumda daha fazla söz sahibi yapacak bir tür elitist toplumsal yapıdan söz eder. Bu yapı ona göre yeni liberalizmin siyasal yapısı ya da kısacası neoliberalizmdir. Baudin de Lapouge gibi vasıfsız insanları toplumun ahengini bozacak olan kötüler olarak tanımlar. Kötü onun için daha çok sosyalizmde vücut bulmuş cahil topluluklardır ve vasıfsız genel çoğunluktur. İyi ise bilgidir, kültüredür ve irsi olduğundan babadan oğula geçer. Vasat ve kötüyü besleyen toplumsal düzen Descartesci (kartezyen) rasyonaliteye dayalı Rousseaucu sosyal düzen ile sonrasındaki 1789 devrimidir. Liberalizmin daha Bastiat'dan beri her zaman için 1789 siyasal sistemi ile sorunları olmuştur. Bu bağlamda 1870 marjinal devriminin "insanı" olan Walrasçı birey, marjinalist iktisatçılarda piyasa mekanizmalarının otomatik işlemesine dayalı bir görevi dışında, toplumsal düzen bağlamında bir etkisi olmamıştır. Klasik iktisatçıların üretim süreçlerine ve sınıflara dayalı ekonomi politiginden neoklasiklerin sadece bireyin faydasına dayalı arz ve talep ekonomisine geçiş (*économie politique pure*), toplumda sosyal meseleleri çözememiştir. Liberallere göre bu sorunu aşabilmenin yolu sosyal antropolojiden yararlanmaktan geçer. O zaman Lippmann konferansına katılmış iktisatçıların birçoğuna göre (Hayek, Baudin vs...) insan, birey, neoklasiklerin söylediği gibi "tek" değildir, "çok"tur. Vasıflı olan iyisi, vasıfsız kötüsü vardır, zekisi vardır, aptalı vardır. Dolayısıyla alt sınıfı vardır ve elitist üst sınıfı vardır. Liberal sosyal düzen, Rousseaucu vatandaşlık üzerine kurulu sosyal eşitlik ilkesini kaldırarak, bu gerçekler üzerine kurulmalıdır.

1899-1992 yılları arasında yaşamış olan ünlü Avusturyalı iktisatçı ve felsefeci Friedrich August von Hayek, insanların algılarının farklı olduğunu söyleyerek Walrasçı iktisadın "aynı şekilde davranan tek birey" olgusunu önemli ölçüde zayıflatmıştır. Bu algılardan hareketle farklı düzenler ve

farklı dengeler oluşacaktır veya dengesizlikler meydana gelecektir. İnsanlardaki bu farklı özellikler kültürel dir ve çokça Lapouge'un da söz ettiğ i gibi genetik tir. İnsanlardaki bu alt genetik özellikler irsidir. Eğitimle öğretimle değ iştirilemez çünkü eğitim babadan oğ ula geçemez. Her ne kadar Hayek'in düzeni Lapouge gibi olmayıp sınıfsal geçişlere müsaade ediyor olsa da yine de Hayek'in düzeni bir üst sınıf düzenidir, demokrasisi de alt sınıfların söz almasını mümkün mertebe kısıtlayacak olan bir düzendir. Yukarıda bahsettiğ imiz Baudin'in elit toplumu ve devlet yapısı çok nettir. O da Salazar'ın Portekizi'dir, Peru'nun 1948 yılındaki askeri diktatörü Odria'nın düzenidir (bkz: L. Baudin'in *A l'aube du liberalisme* kitabı). Le Play yanlısı Louis Baudin ve Hayek'in sosyal düzeni (ki Hayek sosyal kelimesi sosyalizmi çağ ırıştırdığ ı için kullanılmasını sevmez) alt sınıfların üst sınıflara "coercition" (baskı) yapmasını önlemek için üst sınıfların alt sınıflara "coercition" yani aynı baskıyı yapmasını önermektedir. İnsanın bilgisiz olduğ u varsayımından çıkılan yolda neoliberallerin devleti, kişilere kendi faydalarını hatırlatabilecektir. Bu bağlamda insanları "kötü"lerin seleksiyonuna uğ ratmayacaktır. Kötülerin toplumda güç kazanmalarını önleyecektir ve iyilerin yönetimi sayesinde sosyal seleksiyonun "kötüler" lehine işlemesinin önüne geçecektir. Sosyal yardımlar, sosyal devlet Hayek ve birçok liberal açısından ekonomik maliyetin ötesinde sosyal bir maliyettir. O da kötü ve vasıfsızların iyilere nazaran güçlenmesidir.

Yukarıdaki genel girişten sonra çalışmamızın ilk bölümünde Vacher de Lapouge'un sosyal seleksiyonundan bahsedilecek. İkinci bölümde Louis Baudin'in elitizm üzerine görüşlerinden söz edeceğiz. Son olarak da Hayek'in sosyal düzeni ve toplumsal baskısını anlatacağız. Ayrıca bu son bölümde Hayekci öğretiyi desteklediğ ini düşündüğ ümüz günümüz post-faydacı toplum yapısından söz edeceğiz. Böylece Lapouge, Baudin ve Hayek'den hareketle neoliberalizmin sosyal seleksiyonundan bahsedip sosyal düzenini sorgulamaya çalışacağız.

G. Vacher de Lapouge'da sosyal seleksiyon

Sosyal seleksiyon sadece biyoloji ile sınırlı değildir. Çünkü ırklar insanların kendi aralarındaki ortak genetik özelliklerden kaynaklanır. Toplumsal anlamda bir amacı yoktur. Sadece zoolojik bir anlamı vardır (de Lapouge, 1896: 8). Dil ortak bir kültür olarak kabul edilemez çünkü zaman içinde diller değişime uğramıştır. Yazar onun için ırk kelimesi yerine tür kelimesini kullanır. Kafatasına göre yapılan ayırmada, dolikosefal olan insanlar brakisefallere nazaran daha akıllıdırlar ve üst sınıfları temsil ederler. De Lapouge seleksiyon ile transmutasyon yani dönüşüm arasındaki farklardan bahseder. İlki tasfiyedir, ikincisi de değişimdir. Toplumlar ya zaman içinde değişirler (dönüşüme uğrarlar) ya da toplumdan tasfiye olurlar (de Lapouge, 1896: 81). Bu tasfiye sonucu yeni gelenler toplumda ilkine oranla daha fazla rekabetçi olacaktır. Fakat bu rekabetçilik ya daha çok dengeye dayalı bir düzen içinde olabilir (örneğin kapitalist toplum) ya da barbarlık çağında olduğu gibi dengesizlik üzerine kurulu olabilir (de Lapouge, 1896: 82). Başka bir deyişle toplumdan tasfiye olacak olanlar her zaman barbarlar veya vasıfsız insanlar olmayabilir. Toplumsal değişim etnik, kültürel, ailevi özellikleri bozmaz. Bu süreçten ya herkes faydalanır ya da tersi olup kimse yararlanmaz. Onun için kolektif bir gelişim süreci ile selektif gelişim süreçleri arasında farklar vardır. Kolektif gelişme uzun süreli olup içinde çok yol ve yöntem barındırır. Oysa selektif gelişmede tek yönlü bir yöntem vardır; o da güçlünün ayakta kaldığı, güçsüzün tasfiye olduğu düzendir. Lapouge'a göre insan kendi tarihinin süjesidir ve asıl faktördür. Onun davranışlarını ve çevreyi algılamasını belirleyen şey, kendi ırksal yapısı ile entelektüel mirasından gelir (de Lapouge, 1896: 86). Toplumdaki öjenik unsurlar gücü ve kanunları temsil eder. Aynı zamanda kendi ırkını korumaya yönelik hareket eder (de Lapouge, 1896: 87). Eski çağlarda kölelerin azat edilip, diğer yabancılarla beraber yurttaşlığa kabul olmaları sonucu bu zayıf kişilikler ülkelerin büyük öjenik unsurlarının zafaya uğramasına yol açmıştır. Kısacası seleksiyon her zaman için

arzu edilen şekilde çalışmaz. Bu değişime karşı çıkanlar daha evvel söylediğimiz gibi tasfiye olurlar, diğerleri ise uyum sağlayarak dönüşüme uğrarlar (transmutasyon). Peki, bu dönüşümün araçları nedir? Lapouge'a göre eğitimidir (de Lapouge, 1896: 101). Eğitim bireye beceri, anlama, kavrama yetisi verir. Bu bakımdan eğitim alan eğitim almayana nazaran bir avantaj sağlayacaktır. Yalnız bu avantaj hiçbir zaman eğitimi alan kişinin ırksal ve toplumsal yapısını, kısacası entelektüel tipolojisini değiştiremez (de Lapouge, 1896: 102). Çünkü eğitim babadan oğula geçmez, dolayısıyla irsi değildir.

Daha sonra Hayek ve Baudin'de de göreceğimiz gibi ırklar ve insanlar deterministik özellikler taşırlar ve bunun zamanla değişmesi Lapouge'a göre mümkün olmasa da, Hayek'e göre kişinin toplum yapısına uyum sağlaması ile ilintilidir. Daha sonra göreceğimiz bu görüşleri Lapouge da dile getirmiştir. O da transmutasyondan bahseder. Tıpkı Hayek'in dediği gibi alt sınıfların liberal toplumun modeline uyum sağlaması gibidir. Lapouge'da bu, yenilmiş sınıfın kazanmış sınıfa zorla uyumudur. Toplum düzenine zorla uyum Hayek'de meşhur "coercition" (zorlama, baskı) kavramıyla anlatılır. Uyum ya piyasa kurallarına göre ya da olmuyorsa zorla olacaktır. Daha sonra bu konuya geri döneceğiz.

Eğitim, alt ırklara mensup insan topluluklarının entelektüel özelliklerini değiştirmede için Lapouge ve buna benzer nedenlerle Hayek ve Baudin de dahil olmak üzere diğer liberaller, herkese eğitim fikrini doğru bulmayacaklardır. Çünkü bu şekilde alt ırklara mensup insanlara gereksiz eğitim vererek hem tüm toplum haksız yere bu iktisadi eğitim maliyetini üstlenmek zorunda kalır hem de çoğalıp gelişmemesi gereken alt sınıflara ait insanlar toplumda daha fazla yer edinmeye başlarlar. Bu gidişat daha sonra eğitim almış alt sınıflara ait insanların öjenik unsurlara sahip olanlara karşı üstünlüğü şeklinde toplumda tezahür edecektir. Lapouge'a göre çeşitli seleksiyon biçimleri vardır. Bunlardan biri askeri seleksiyondur. Lapouge'a göre savaş durumu arzu edilir bir seleksiyon biçimi değildir. Çünkü savaşta doğal seleksiyon öjenik unsurların aleyhine

işlemektedir. Kaba ve alt sınıfa mensup ırklar en zor şartlarda yaşamayı bildiklerinden ve iyi savaştıklarından üst sınıflara nazaran üstünlük kurarlar. Bu durumda savaşlar öjenik sınıfların yok olmasına neden olmaktadır (de Lapouge, 1896: 232). Diğer yandan siyaset de doğru bir seleksiyon aracı değildir. Yazarın burada siyasetten anladığı Fransız Devrimi sonrası kurulan ulus-devlet anlayışı ve cumhuriyettir. Ona göre siyaset, vasatı ve verimsizliği temsil etmektedir. Yazara göre feodalite ve monarşi dönemlerinde kötü senyörler olduğu gibi iyileri de olabilmekteydi. Ama cumhuriyet rejimi ile bu değişti, çünkü rejim merkezi ve mutlak bir otoriteye göre yönetilir oldu (de Lapouge, 1896: 249). Bir anlamda Lapouge'a göre monarşi cumhuriyetten daha iyiydi. Cumhuriyetin doğal seleksiyonu iyi işletebilecek doğru bir sistem olmadığını gösteren en önemli konulardan biri rejimin işlerliği için aristokrasinin yok edilmesi gerekliliğidir. Çünkü aristokrasinin toplumda etkisizleştirilmesi burjuvazinin lehine bir durum teşkil etmektedir. Bu, yazara göre bir anlamda öjenik unsurların tasfiyesi anlamına gelmektedir.

19. yüzyılda doğal seleksiyonun doğru işlemlerini bozan araçlar

Bunlardan ilki, yazarın yukarıda da söylediği gibi askeri seleksiyondur. Neden askeri konularda alt sınıflar üst sınıflara göre daha avantajlıdır? Bir kere alt sınıfların eğitimsiz olmaları düşünme yetilerini azaltır ve üstelik kaybedecekleri hiçbir şey de yoktur. İkincisi, savaşlar tek başına değil ama kolektif hareketle mümkün olur. Barbarlar birey olmadıklarından kendi başlarına hareket edemezler ve beraberlikleri güvenlikleri için önemlidir. Yazar barıştan yanadır ama dünya barışına inanmaz çünkü savaşlar hâlâ bir uluslararası seleksiyon görevi yapar (de Lapouge, 1896: 226). En zor durumlarda ayakta kalanlar en kaba olanlardır ve öjeniklere göre zor şartlarda yaşamayı bildiklerinden nüfuslarını arttırmasını bilirler. Ayrıca medeni toplumlar da savaşlarda ön cepheye sürülenler zeki ve akıllı kişiler ola-

caktır. Vasat olanlar arka cephede kaldığından öjeniklere göre daha fazla yaşama şansına sahip olacaktır. Kısacası savaş alt sınıflara üst sınıflara nazaran avantaj sağlayan yanlış bir seleksiyon aracıdır ve bunun içindir ki Lapouge savaşa karşıdır (de Lapouge, 1896: 232).

Seleksiyonu bozan diğer bir araç ise siyasettir. Lapouge'a göre siyaset vasatı, verimsizliği temsil eder. Savaşın diğer bir aracıdır. Devrim, örneğin, yeni bir siyasetin başlangıcı olup o zamana kadar (yani feodal dönemde) kıt zekâlı insan olarak toplumda seleksiyona uğrayanların ön plana geldiği bir süreci temsil eder (de Lapouge, 1896: 250). Yazar, burjuvazinin aristokrasinin yerini almasını olumlu bir seleksiyon olarak algılamaz. Çünkü aristokrasi ona göre öjenik unsurları yüksek bir sınıftır ama aynı şeyi burjuvazi için söylemek daha zordur. Bir kere burjuvazinin zenginliği aristokrasinin mallarına el koymakla mümkün olmuştur. Bir diğer olumsuzluk unsuru ise finans çevresidir. Çünkü bu kişiler çalışmadan sadece spekülasyonla, emek sömürsüyle çok kazanan bir sınıftır. Aslında burada yazarın finans dünyasıyla doğrudan bir meselesi olduğunu düşünmüyoruz. Onu rahatsız eden finans dünyasının vasat ama parası olan yeni yetme, kültürsüz bir zümrenin toplumda önem kazanmasıdır. Ve bu zümre alt sınıf olan Yahudilerdir. Kısacası yazarın üzerinde durduğu asıl konu, finansın önem kazanmasından fazla, Yahudilerin toplumda önem kazanmasından duyduğu rahatsızlıktır. Tüm bu olumsuz seleksiyon sürecinin önünü açan ise devrimlerdir, özellikle 1789 Fransız Devrimi'dir. Onun için devrimler öjenik unsurları tasfiye etmeye yönelik siyasi faaliyetlerdir. Elitlerin tasfiye olmasından sonra yerine vasat bürokrat ve siyasetçiler geçer (de Lapouge, 1896: 252). Ona göre Fransız Devrimi olmasaydı da sanayi devrimi olurdu çünkü bilim, devrimden bağımsız gelişti.

Cumhuriyet ile birlikte demokrasi de seçimde kazananın tiranlığı anlamına gelir. Demokratik seçimlerle iş başına gelen vasat insanlar öjenik unsurların toplumda etkisini sınırladığından demokrasi fikrinin sorgulanmasına neden olmaktadır (de

Lapouge, 1896: 259). Demokrasi teorik olarak bir anlam ifade etse de pratikte bir anlamı yoktur çünkü aslında seçilenlerin oligarşisinden başka bir şey değildir. Lapouge demokrasileri ikiye ayırır. Bir tarafta Anglo-Sakson ülkelerinin demokrasisi vardır; bunlar Fransız Devrimi'ne nazaran daha eski olan demokratik teamüllerle öjenik unsurları dışarıda bırakmamıştır. Diğer tarafta da alt ve vasat sınıfların toplumda daha fazla güçlenmesine yol açan, tüm gelenek ve teamülleri dışarıda bırakan Fransız Devrimi vardır.

Seleksiyonu doğru çalıştıracak kurumlar

Seleksiyonu doğru çalıştıracak uygulamalardan en önemlisi yasalardır. Yazar buna "legal seleksiyon" der. Kanunların amacı doğal seleksiyonu olumsuz yönde işleten hırsızları, zorbaları, barbarları sadece cezalandırmak değil toplumdan bir daha geri gelmemek üzere uzaklaştırmaktır (de Lapouge, 1896: 321). Bu kişiler kimlerdir? İlk olarak cinsel hastalık bulaştıran marjinallerdir. Bu hastalıklılar toplumsallığı bozacağından ve ırkın zamanla yetersiz kalmasına neden olacağından hem uzun süreli hapse mahkûm edilmeli hem de evlenmelerine müsaade edilmeyip kısırlaştırılmalıdır. En son çare sömürge ülkelerine yollanmalı, orada da sorun çıkardıklarında öldürülmelidir (de Lapouge, 1896: 324). Lapouge'a göre bu kişilere sosyal yardım götürmek onları daha fazla besleyip kötünün yaşatılması demektir. Üstelik yardımları savunmak kötü ve vasat olanın propagandasını yapmaktır (de Lapouge, 1896: 326).

Antropolog Lapouge'un söylediklerinin çok benzerini 19. yüzyılın ünlü Fransız iktisatçısı Clement Colson da söyler. 1918 yılında yazdığı *Organismes économiques et désordre social* (İktisadi kurumlar ve sosyal düzensizlikler) adlı yapıtında toplumsal ahengin oluşmasında yasaların önemine dikkati çeker (Colson, 1918: 197). Sosyal düzenin sağlanması için cezalar ile pekiştirilmiş toplumsal kurallar olmalıdır (Colson, 1918: 198). Adalet ile yardımlar arasındaki farka işaret eder. Ona göre sosyal yardımlar adaletli bir toplumu ifade etmez. İlk olarak özel

yardımlar kişinin kendi mülkiyeti ve inancıyla sınırlıdır (Colson, 1918: 203). Rousseaucu toplumsal mutabakatta olduğu gibi insanların birbirlerine yardım etmesi toplumsal bir görev olamaz. Kişi eğer istiyorsa yardım edebilir ama bunu genelleştirip sosyal yardım adıyla düzenlemek mülkiyet gaspıdır. Colson da Lapouge gibi sosyal yardımlara karşı çıkar ve aynı onun gibi yardımların insanlarda tembelliği teşvik ettiğini söyler (Colson, 1918: 204). Lapouge da yardımların alt sınıfları beslediğini, vasat olanların toplumda fazlaca yer almasının önünü açtığını söylemiştir. Arada pek bir fark yoktur. Colson yine Lapouge gibi sosyal görevleri, Fransız Devrimi'nin getirdiği yanlış bir uygulama olarak görür. Colson'a göre tembelliği ve suçu teşvik eden sosyal yardımlar yerine bu kişileri cezalandırmak gerekir ki topluma yeniden sirayet etmesinler. Oysa tersine yardımlar onları kollayıp geliştirmektedir. Bu gidişatı yasalarla engellemek devletin görevidir. Ayrıca yasaların caydırıcı olmaları için de ağır olmaları gerekir (Colson, 1918: 213). Lapouge'a göre Fransız Devrimi'yle beraber alt sınıfların üst sınıflara nazaran daha fazla önem kazanmasını emek sömürüsü üzerine kurulmuş olan kapitalizmin üretim biçimi önlemektedir. Hatta bu bile yetmez Colson için, çünkü ona göre sistemin kendi iç seleksiyonu olan iflaslarda işçilere de maliyet yüklenmelidir. Ona göre işçi tıpkı işveren gibi işyerinin iflasından sorumludur (Colson, 1918: 214). Ve hacizler geldiğinde nasıl şirket borcunu ödemek için malını satacaksa o şirketin çalışanı olarak işçinin de aldığı ücretle orantılı olarak malına el kónulmalıdır (Colson, 1918: 215).

Antropolog Vacher de Lapouge'un sosyal seleksiyon üzerine olan düşüncelerini 1870 sonrası iktisatçılar benimsemişlerdir. Özellikle klasik liberalizmin toplumsal sorunları çözemediğine inanan ve bunun için yeni bir liberal toplum modeli üzerinde çalışan neoliballerin sosyal düzeni 19. yüzyıl antropologlarının sosyal seleksiyonundan çokça yararlanmıştı. Bunlardan ikisi aşağıda bahsedeceğimiz Lippmann konferansı katılımcısı Louis Baudin ile Ekonomi Nobel'i sahibi Frederich von Hayek'tir. İlk olarak Baudin ile başlayalım.

Louis Baudin'de elitizm ve sıradan insan (*homme de masse*)

Louis Baudin, 1953 yılında yazdığı *A l'aube d'un nouveau libéralisme* (Yeni bir liberalizmin şafak vakti) adlı kitabında sosyal seleksiyonun iyi işlemlerini sağlamak için toplumsal düzenlemeler gerektiğini söyleyecektir. O zaman "laissez faire laissez passer" düzeni ve dışarıdan gözetilen liberal devlet modeli yetersiz kalmaktadır. Çünkü bu durum sosyal seleksiyonun iyi işlemlerini, her zaman için öjenik unsurların çıkarlarının korunmasını sağlayamamaktadır. O zaman yeni liberalizmin yeni devleti sadece güvenlik konularıyla sınırlı kalmayacak, iktisadi alanlara da müdahalede bulunacaktır. Fakat bu alanlar daha çok piyasa aktörlerinin çıkarlarına yönelik olacaktır. Yani başka bir deyişle devlet, alt sınıfların gelişmesine neden olacak sosyal yardımlar gibi iktisadi ve sosyal faaliyetleri mümkün mertebe kısıp yerine öjenik sınıfların çıkarlarını koruyacak olan faaliyetlere önem verecektir (Baudin, 1953: 153). Yani piyasa kurallarını hayata geçirecektir. Bunlar rekabeti arttıran, patent yasaları çıkartan ve piyasa düzenini bozanları cezalandıran uygulamalardır (Baudin, 1953: 154).

Bu konuda sınırsız özgürlükler ile demokrasi arasında pek bir bağ olmadığını söyler. Çünkü ona göre 19. yüzyılın sınırsız özgürlükleri birçok ülkede sosyalizmin gelişip totalitarizme yol almasına neden olmuştur. Bunu önlemek yeni liberal devletin görevi olmalıdır. 1789'un siyasi anlayışı olan halk egemenliği fikri Baudin'e göre bireysel özgürlükleri yok eder (Baudin, 1953: 160). Onun için devlet sadece çoğunluğu değil azınlık fikirleri de korumaya almalıdır. Yazarın burada bahsettiği azınlıklar halk egemenliği ve sınırsız özgürlüklerden, kısaca demokrasiden olumsuz etkilenmekte olan öjenik sınıflardır. Devlet bu kesimi korumaya almalı ve ona göre bir toplumsal düzen kurmalıdır. Bu düzen elit düzenidir (Baudin, 1953: 172).

Bunun için sınırsız demokrasiden yararlanan sosyalistlerin toplumda gelişmelerini önlemek gerekir. Bu duruma ör-

nek olarak Baudin, 1941-48 yılları arası Peru'da hüküm süren sosyalist iktidarın General Odria tarafından devrilmesini verir. Odria ile beraber sınırsız özgürlükler ortadan kaldırılmış, demagojik mücadeleye son verilmiş ve ülke yeniden iktisadi serbestlikle beraber kalkınmaya başlamıştır (Baudin, 1953: 167). Avrupa'da ise Baudin'in elit hükümet örneği Portekizli Salazar'dır. O da yükselen sosyalizmi durdurmayı becerebilmiş ve gelenek ile aileye önem veren bir toplumsal modeli benimsemiştir. Bu şekilde ülkede sosyal ahenk kurulabilmiştir (Baudin, 1953: 169).

Lapouge'un öjenik sınıfı Baudin'in elit sınıfına denk gelir. Baudin daha sonra göreceğimiz Hayek gibi marjinal iktisatta ya da neoklasik iktisadın krizlerine çare bulabilmek için liberallerin birey kelimesini kullanmamaya çalışacaklardır. Çünkü neoklasik iktisadın krizleri bireyin dengesizliklerinden kaynaklanır ve bir piyasa krizidir. Birey zaman zaman doğru karar alamamaktadır. O zaman ekonomi politişin sınıf kavramı üzerine oturtulmuş olan salt birey kavramından hareket edilemez. Fakat gerisin geriye tekrar sınıf kavramına ve üretim süreçlerine dönmek de tehlikeli olacaktır. Onun için Baudin ve Hayek "birey"i çoğul olarak kullanacaktır. Üst ve alt sınıflara ait farklı bireyler vardır ve her birinin karar alması kendi bilgi süzgeçlerinden kaynaklanır. Hatta Baudin "birey"i tekil olarak kullanılmasını "dépersonnalisation de l'homme" yani insanın kişisizleştirilmesi şeklinde tanımlıyor (Baudin, 1953: 172). Bu kişisizleştirilme süreci şehirleşme ile beraber ortaya çıkan "sıradan insanı" temsil eder. Bu insan topluluğu totaliter eğilimlere kolayca kayabiliyor. Bu güruh parti, sendika gibi siyasi güçlerin çabalarıyla oluşan kolektif bir bilince sahip oluyor. Fakat bu bilinç sıradan insanı düşünmeden sistematik ortak davranışlara iten suni bir yakınlaşmanın ürünü oluyor. Bir tür düşülmeden yapılan otomatizm gibi (Baudin, 1953: 174). Böylece kolektif çıkarın toplumun genel çıkarına uygun olduğu algısı yayılır. Baudin'in "homme de masse"ı ya da sıradan insanı vasat insanlardan oluşmuş bir çekirdek kadro tarafından yönetiyor. Vasat insanlar kendi istikrarsız yapıları nedeniyle sorun-

lara acele ve şiddet yanlısı çözümler arıyorlar (Baudin, 1953: 175). Devrimler de bu anlayışın ürünü oluyor.

Liberallerin sıradan insan örnekleri

Charles Richet'ye göre (1919) Rousseau, insanlara güvenerek hata yapmıştır. Çünkü ona göre zenciler ve Asyalılar yiyip içmek dışında hiçbir şey üretmeyen, bu bakımdan maymunlar, sincaplar ve kaplumbağalardan da geri yaratıklardır (Richet, 1919: 9-10). Niceforo (1905) da yoksul insan ile varlıklı insanı karşılaştırdığı kitabında, yoksulların birçok konuda zenginlerden daha vasıfsız kaldığını sözde bilimsel bir şekilde ispatlar. İlk olarak yoksulların anatomilerini inceler. Boylar, kafa hacimleri vs. gibi. Her seferinde varlıklılar yoksullara karşı üstün çıkar. Sonra yoksul ve varlıkların zekâlarını ve kültürel özelliklerine bakar. Burada da varacağı sonuç yoksulların zenginlere nazaran zekâlarının kıt olduğu şeklindedir (Niceforo, 1905: 118-119).

Biraz gerilere gittiğimizde Joseph Garnier 1857'de yani Malthus'un kitabından tam 60 sene sonra yazdığı *Du principe de population* adlı kitabında Malthus'un nüfus politikalarını savunur. Malthus 1834 yılında öldüğünde o 21 yaşındadır. Daha sonra Paris'te iktisat profesörü olacaktır ve aynı zamanda Fransızların elit okullarında "Ecole Nationale des Pont et Chaussées" gibi yerlerde öğretim üyeliği yapacaktır. Garnier, 1848 yılında Fransız meclisinin anayasa görüşmeleri çerçevesinde çalışma hakkı ve çalışma özgürlüğü tartışmalarına önsöz yazmıştır. Bir anlamda kanla bastırılan 1848 sonrası meclisteki çoğunlukta olan muhafazakârların ve liberallerin ortaklaşabildiği bir isim olmuştur. Dolayısıyla 1848 Fransız Anayasası'nın şekillenmesinde önemli katkıları bulunmuştur.

Garnier kitabında, insanları beyaz, renkli ve köleler diye ayırdıktan sonra bu üç tür insanın üreme oranının aynı olmayacağını savunur. Onun için mesela özgür insanın artış oranı kölelere nazaran daha hızlıdır. Bunun sebeplerini sıralar; hem köleler yaşam koşullarının zorluğundan dolayı fazla doğurgan olamaz-

lar hem de köle sahipleri isterse eğer onların doğumları üzerinde kısıtlayıcı tedbirler alabilir (Garnier, 1848: 32-36). Bir de yine kötü yaşam koşulları kölelerin daha erken yaşta ölmesine sebep olur. Ayrıca yoksullara nazaran daha rasyonel kararlar alabilen zenginlerin doğum oranları yoksullara nazaran düşüktür. Bir anlamda nüfus artışı eğitimle ilgilidir. Bu konuda yazar bazı rakamlar da verir (Garnier, 1848:47). Örneğin Fransa'da kitabın yazıldığı tarihlerde 40-45 yaşındaki zenginlerin ölüm oranı yüzde 0,85 iken, bu oran fakirlerde 1,87'dir. Bir diğer istatistik sömürgelerden gelmektedir. Oralarda özgür zencilerin ölüm oranı 1'e 33 iken, zenci kölelerin ölüm oranı 1'e 6'dır. Yazar bunları niye örnek olarak verir? Çünkü o da Malthus gibi nüfus artışından kaynaklanan kıtlık meselesinin halledilmesi için toplumun alt tabakalarına yapılan yardımların kesilmesini ister. Yani bir anlamda yazarı rahatsız eden nüfus artışı zenginlerin nüfus artışı değildir çünkü onlar çocuklarına bakabilirler ve sorumluluk sahibidirler. Rahatsızlık, zenginlerin vergileriyle yardım alan ve sorumsuz olan yoksulların doğum oranlarının yüksekliğinden kaynaklanmaktadır. Kitabın yazıldığı zamanlarda, Fransa'da fakirler, zenginelere nazaran daha fazla ölseler de aralarındaki oran farkı çok fazla değildir ama sömürgelerdeki köle zenciler özgür zencilere nazaran 5,5 kat daha fazla ölmektedir. Garnier'nin söylediklerinden çıkardığımız kadarıyla kölelik rejimi iyi bir nüfus planlamacılığının olmasına neden olur.

Gerçekten zenci köleler özgür olmalı mıdır? Buna bir diğer Fransız liberali Molinari "hayır" der. Peki Gustave de Molinari kimdir? Gaetan Pirou, 1925 yılında yazdığı *Les doctrines économiques en France depuis 1870* adlı kitabında Molinari'yi liberal iktisatçılar arasında saymaktadır. Pirou, Belçikalı olmasına rağmen Fransa'da ikamet edip akademik üretim yaptığı için Molinari'yi kitabına almıştır. Günümüzde adını taşıyan bir enstitü bulunur. Bu yazarın günümüzdeki önemi ise onun işgücü piyasalarına önerdiği serbestleşmedir. Emek de ona göre sermaye gibi ulusal sınırlara takılmadan serbestçe dolaşabilir. Ayrıca Molinari, Fransa'da kurulmuş olan emek borsalarının (*Bourse de Travail*) fikir babasıdır.

Molinari için zenci köleler özgür olmamalıdır. Bunu 1863 yılında yazmış olduğu *Cours d'économie politique, Tome 1: La production et la distribution des richesses* adlı kitabında anlatır. Yazara göre ırklar arasında farklılıklar vardır. Bazı ırklar diğerlerine nazaran olgun ve gelişmiş değillerdir. Örneğin zencilerin kafaları çocuk gibi çalışmaktadır. Diğer bir deyişle yetişkin bir zenci medeni ırka ait 7 yaşında bir çocuğun zekâsına sahiptir (Molinari, 1863: 233). Onun içindir ki onları her zaman denetleyen, gözetleyen, kollayan birilerinin olması gerekmektedir. Yazar, James Spance'in *The American Union* adlı kitabına atıfta bulunarak, zencilerin, Avrupalıların zekâ düzeyine hiçbir zaman ulaşamayacaklarını söyler. Bu ırkçı sözler bir liberalden gelmektedir, hem de bugünkü küresel ekonomiye benzer bir yapıdan yana olan bir liberalden. Diğer bir deyişle Molinari, emek borsalarının kurulmasında önemli rolü olan bir düşünürdür. Bu, kurumların dünya kapitalist pazarına ucuz işgücü temin etmesi anlamında önemlidir. Bu bakımdan emek de tıpkı sermaye gibi serbestçe dolaşmalıdır. Ama burada Molinari'nin bahsettiği serbest dolaşacak olan emekçi, farklı etnik konumuna göre sınıfından diğer emekçilere göre farklı değerler alabilmektedir.

En başta de Lapouge, Molinari, Colson, Garnier ve Baudin'in paylaştıkları görüşe göre yoksullara yardım onların sayıca artmasına neden olmak dışında bir işe yaramamaktadır. Hatta bu durum toplumda bilgisiz yoksullar lehine sorumluluklarını bilen zenginler aleyhine zararlı bir seleksiyon yaratacaktır.

Mesela 1848 Paris Devrimi'nin kanla bastırılmasından sonra yeni kurulan İkinci Cumhuriyet'in yeni anayasasını hazırlamak için Fransız meclisindeki görüşmelerde "Çalışma bir hak mı? Yoksa bir özgürlük mü?" sorusuna cevap aranacaktır. Meclisteki liberal ve gelenekçi milletvekilleri çalışma ve sosyal haklara karşı çıkarlar. Onlar için herkese çalışma hakkı vermek ve sosyal haklar sunmak bir tür komünizmle eşdeğerdir. Aralarında birçoğu, yoksulların yardım haklarının tıpkı çalışma hakkı gibi aynı kaba koyup kaldırılmasını ister (*Le Droit au Travail à l'Assemblée Nationale*, Chez Guillaumin, 1848, Pa-

ris). Şair Alphonse de Lamartine, mecliste ortanın solunu temsil eden bir milletvekilidir. Yazar, herkese çalışma hakkı tanınmasını tıpkı muhafazakârlar gibi bir mülkiyet gaspı olarak görecektir. Zenginlerin vergileriyle yoksullara yardım, işsizlere iş sağlanması doğa yasalarına aykırıdır. İnsanların mal biriktirme özgürlüklerini engeller ve sermaye birikimini zedeler. Bu bağlamda sözleri diğer liberallerin söyledikleriyle uyumludur. Fakat aynı meclisin en sağ tarafında yer alan aşırı sağcı, kralcı milletvekili olan Armand Fresneau, Lamartine'in sözlerine benzer nedenlerle hem çalışma hakkına hem de yoksullara yapılan yardımlara karşı çıkacaktır. Ayrıca eğitimde fırsat eşitliği de bu anlamda düşünülmelidir. Zengin ile fakir çocuklarının laik devlet okullarında aynı sıralarda okutulmasına karşıdır. Çünkü bu okullar hem zenginlerin vergileriyle ayakta kalmaktadır hem de zenginlerin çocuklarının istedikleri biçimde eğitim almasına devlet izin vermemektedir. Ona göre yoksul işçi çocuğunun okumasına gerek yoktur. O zaten işçi kalacağı için ona yapılan eğitim masrafı bir toplumsal maliyettir, tıpkı yoksullara yapılan yardımlar gibi. Fresneau'nun bu sözleri meclisin en solunda bulunan radikaller hariç herkesten alışı alacaktır.

Tekrar Baudin'e döndüğümüzde bu gerçeklik karşısında toplumun bekası için vasat insanları toplumdan ayıklayacak yeni bir rejim kurulması gerekir. Bu sistem öjenik unsurları yüksek sınıfların topluluğu olan elitler eliyle ancak mümkün olabilir. Baudin'e göre elit her işi iyi yapan, çalışma disiplini olan kişidir (Baudin, 1953: 179). Toplumda az bulunan üst özelliklere sahip insandır. (Baudin, 1953: 181). Elitin sayısal üstünlüğü sıradan insana göre çok az olduğundan onu toplumda avantajlı hale getirebilecek bir rejim olması gerekir. Bu da Baudin ve daha sonra göreceğimiz üzere Hayek'in yeni liberalizmi olacaktır. Çünkü 1789 sonrası cumhuriyet anlayışı, sıradan insanın popülist söylemleri sayesinde toplumda yeterince hak ettiği yeri alamamıştır.

Baudin'in bu söylediklerine Hayek de katılacaktır. Hayek, günümüz neoliberal siyasetinin belkemiğini oluşturacak çok

daha kapsamlı bir toplum düzeni çizecektir. Aşağıda göreceğimiz üzere bu toplum düzeninin içinde hem Lapouge'un ırkçı toplum tanımını hem de Baudin'in otoriter yaklaşımını göreceğiz.

Hayek'in sosyal düzeni ve günümüzde post-faydacılık

Hayek'in 1973 yılında kaleme aldığı ve Fransa'da ilk baskısı 1980 yılında çıkan üç ciltlik *Droit, législation et liberté* (Hukuk, Yasama ve Özgürlük) adlı kitabının ilk cildi kurallar ve düzen üzerinedir. Bu bölümde Hayek bilgiyi ele alır. Dolayısıyla amaç bireylerin bilgiye nasıl sahip oldukları ve onu nasıl algıladıklarını öğrenmektir. Başta da söylediğimiz gibi kapitalizmdeki krizler bireyin piyasada aldığı kararların sorgulanmasına sebep olmuştur. O zaman Hayek'e göre bilgi hem bireylerin kendi aralarındaki ilişkilerden oluşur hem de kendine has hislerinden meydana gelir. Dolayısıyla bireylerin aldıkları kararlar da hisleri de devreye girecektir. Aynı zamanda toplumsal yasalar çok karışıktır ve onun için insanlar, toplumun tüm işleyiş yasalarını bilemezler (Hayek, 1980: 50). Bilgi, kişiye özeldir ve kısıtlıdır, dolayısıyla bir insan kısıtlı bilgilerinden yola çıkarak başkasının adına hareket edemez ve her şeyi bildiğini söyleyemez (Hayek, 1980: 28).

Hayek burada üç şeyin altını çizmektedir. İlk olarak toplumda kendi çıkarını en iyi bilen tek bir birey değil fakat çoklu bireyler olduğunu söyler. Bu bağlamda farklı algılara sahip bireyler vardır. Bu farklılık onların zekâ seviyelerinden kaynaklanmaktadır. Bu şekilde Hayek de Lapouge gibi insanları alt ve üst sınıflar olarak kategorize etmektedir. Bu sınıflama Lapouge gibi ırklar üzerinden değildir ama bilgi üzerindedir. Kişilerin zekâ düzeyleri ile ilgilidir. İkinci olarak altını çizdiği konuda kapitalizm krizlerinde sorunun piyasada değil bireylerde olduğunu altını çizer. Zekâ olarak yeterince gelişmemiş bireylerin tercihleri doğal olarak genel dengenin çok altında bir denge olacaktır. Fakat bu Hayek için önemli değildir. Çünkü her-

kes kendi kısıtlı çıkarını gördüğünden ve tam olarak hiçbir şeye hâkim olamadığından altta ve üstte çeşitli dengeler oluşabilecektir. Böylece Hayek tıpkı Baudin gibi toplumda zeki ve vasıflı insanların daha fazla söz sahibi olmalarını isteyecektir. Üçüncü olarak söylemek istediği, bireylerin kısıtlı zekâları ve tüm toplumsal yasalara hâkim olmamalarının merkezi toplum yapılarının geçersizliğini ortaya çıkaracağıdır. Çünkü her şeyi kontrol eden merkezi bir otorite Hayek'e göre mümkün değildir. Hayek'in toplumunda belirlilik değil, tersine belirsizlik hâkimdir. Dünya bilgisizlik ve endişe üzerine kurulmuştur. Bunun için bir sisteme değil bir düzene ihtiyaç vardır. Hayek'e göre eski Yunanlıların *Taxis* adını verdikleri düzen insanların kendi yarattıkları düşünülmüş düzendir. Bu Hayek'e göre suni bir düzendir. İkinci düzen Kosmos'tur. Bu da insan gayretinden bağımsız oluşan doğal düzendir. Belli bir amacı, bir gayesi yoktur, her şeye hizmet edecektir. Hayek'in bu iki düzene karşı savunduğu spontane ya da anlık düzendir. Bu, bireylerin kendi çıkarlarına dayalı ilişkilerinden doğan düzendir. Bu düzen belli bir plana dahil değildir, kendiliğinden oluşur. Bu bakımdan Kosmos düzenine benzeyebilir fakat ondan ayıran en önemli faktör, insanların kendi çıkarlarına yönelik iki kesimi de tatmin edecek bir düzen olmasıdır. Bu bakımdan anlıktır ve kişilerin karşılıklı çıkarlarına dayalı dengeli bir uzlaşmayı simgeler. Kısacası Hayek'in anlık, spontane düzeni ticari ilişkileri barındırır ve bu bakımdan Adam Smith'in görünmez el metaforu ile kıyaslanabilir. Spontane düzen, bilinmeyi düzene sokmak demektir. Hayek'e göre kurallar zamanla gelişir ve medenileşir. Yani diğer bir deyişle toplumsal ilişkiler daha az şiddet barındırır. Bu dönüşümde kurallar, ahlâk ve gelenek öncelikli rol oynar. Toplumsal davranış kurallarına uyanlar kendi refahlarının arttığını göreceklerdir. Göremeyenler ise daha alt seviyelerde kendi anlık düzenlerini kuracaklardır. Onun içindir ki toplumda tek, homojen bireyden değil farklı heterojen bireylerden söz edebiliriz. Tüm bu farklılıkları ortaklaştıracak olan şey özgürlüktür. Hayek için özgürlük mülkiyet hakkı ve özel hukuk ile el ele gidecektir. Özgürlüğün amacı hiç kimsenin bir başkası-

nı kendi fikirleri çerçevesinde manipüle etmemesidir. Oysa Hayek'e göre alt sınıfların baskı yoluyla toplumun geneline kendi düşüncelerini benimsetme çabaları vardır. Bunlar Hayek'in kendi tabiriyle özgürlük düşmanlarıdır ve bunun içindir ki yeni liberalizmin yeni devleti bu kişilerin önünü kesebilmek için karşı baskı uygulamalıdır.

Lapouge, Baudin ve Hayek üzerinden günümüze baktığımızda André Tosel (2013), bugünkü demokratik toplum yapısının hem sosyal devlet karşıtı neoliberal politikalarla evrildiği hem de aynı zamanda 1789 sosyal eşitlik ütopyasından kurtulularak farklılıklar üzerine kurulu çok kültürlü bireysel faydalardan hareketle demokratik olmayan bir post-demokratik süreci beslediğini söylüyor. Bu yeni post-demokratik sürecin mimarları neoliberal politikaları benimseyen piyasa aktörleri ve onun siyasileridir (Tosel, 2013: 136-139). Başta da belirttiğimiz gibi 1789'dan beri muhafazakârlar ve liberaller tarafından Rousseaucu sosyal mukavele bireysel hak ve özgürlükler önünde engel olarak görülmüştür. Liberaller Rousseaucu bütünselci yaklaşım karşısında fayda-değer üzerine kurulmuş merkezi piyasa otoritesinin otomatik mekanizmasını ön plana çıkardılar. Ilya Prigogine'in (2009) de söylediği üzere dünya sistemi artık denge dışı durumu düzensizlik gören Newtoncu bütünsellikten kurtulmuş ve dengesizlik durumu olağan bir düzen kaynağı olmuştur. Prigogine'in bahsettiği kaotik süreçten doğan düzenin kaynağı "eşitlik" ideali yerine fayda özgürlüğü üzerine kurulu "toplumsal sınıfların uzlaştırılması" olmaktadır. Düzensizliği düzen olarak kabul ettiğimiz vakit ortaya hem bir geleceğin belirsizliği sorunu hem de buna dayalı olarak güvenlik sorunu ortaya çıkmaktadır. Geleceğin belirsizleşmesi beraberinde bireysel faydanın siyasal otorite tarafından bireylere uyarlanan post-faydacı yaklaşımını da geliştirmektedir. O zaman diyebiliriz ki, bu yeni otorite Rousseaucu toplumsal görevleri terk ederek, toplum için kendine en faydalı olacak durumları uyarması sonucu yeni siyasal otorite ile yeni birey arasında gelişmekte olan yeni demokratik (post-demokratik) ilişkilerin çıkmasına yol açmaktadır.

Tosel (2013) de neoliberalizm ile post-demokrasi arasındaki ilişkiden bahseder. Bu ilişki, Rousseaucu bürokratik yaklaşımdan ve vatandaş-devlet işbölümü ilişkisinden tamamen uzak, uluslararası rekabetçilik, sermaye ve emek verimliliği üzerine odaklanmış karşılıklı faydaya dayalı bireysel hak ve özgürlükler üzerine kuruludur. Tosel buna *demokratik vatandaşlığın tasfiyesi* der. Neden? Çünkü bu yaklaşım eskiden vatandaşlık hakkı olan tüm sosyal hizmetlerin törpülenmesine neden olmuştur. Dolayısıyla klasik demokrasilerin önemli mihenk taşları sosyal hakların tırpanlanması, yerine sınırlı iş akitleri ile beraber atipik istihdamların artması, işgücünün daha fazla esnekleştirilmesi, emekçinin yararlandığı eğitim, sağlık gibi hizmetlerin de özelleştirilmesi gündeme gelmiştir. Bu antisosyal politikalar topluma güvenlik şantajı ile benimsetilmiştir. Tosel'e göre post-demokrasilerde güvenliğin abartılı bir sorun olarak topluma sunulmasının nedeni her türlü sosyal eşitlik meselesinin güvenlik meselesine indirgenmesinin ve siyasal kaos ile eşdeğer tutulmasının daha kolay olmasını sağlamasıdır. Böylece iç güvenlikten sorumlu polis ve sermaye çekmeye yarayan finansal manipölasyonlar cezai soruşturmadan kurtulurken, eşitlik talepleri cezai soruşturmalar kapsamına alınır (Tosel, 2013: 141-147). Aslında bu uygulama liberalizmin eski bir uygulamasıdır. Bourdieu buna devletin sağ ve sol eli demektedir. Sağ eli sivil güvenlik, yani askeri ve polisiye önlemleri kapsayan baskıcı önlemlerdir. Sol eli ise sosyal güvenliktir. Castel'e göre günümüzde devletin sol elinin gittikçe güçsüzleşmesi toplumsal olayların artmasına vesile olduğundan, devlet baskıcı güvenlik önlemleri almak zorunda kalmıştır. Yani başka bir deyişle, sosyal güvenlik harcamalarının zaman içinde azaltılması sivil güvenlik harcamalarının artmasını beraberinde getirmiştir (Castel, 2003: 32-37). Buna göre ikisi arasında ters bir korelasyon mevcuttur. Fakat günümüz post-demokrasilerinde klasik demokratik uygulamalara göre bir fark vardır. O farkı da Gilles St Paul (2012) şöyle anlatmaktadır: Günümüz post-demokrasilerin güvenlik sorunları faydacı değil post-faydacı bir yaklaşıma dayanmaktadır. Bourdieu'nün

devletin sağ eli dedigini topluma her alanda benimsetmek, güvenlik önlemlerini toplum gözünde olağanlaştırmak için devletin faydacı uyarılarını rutin hale getirmek gerekir. Örneğin sigara ve alkol yasakları. Devlet kişilerin faydasını kendisi belirlerken, aynı zamanda uygulamalara uymayanlara karşı cezai bir yaptırım da uygular (St Paul, 2012: 5-7). Castel'e göre günümüzde sivil güvenliğin gelişmesi sosyal güvenliğin yok oluşu ile at başı gitmektedir. Castel kitabının birinci bölümünde, insanın tarih boyunca güvenliğe ihtiyacı olduğunun altını çizdikten sonra bu güvenliğin bir bedeli olacağını söyler. O da özgürlüktür. Yazarın buradan yola çıkarak vardığı sonuç; ister sivil güvenlik ister sosyal güvenlik olsun, ikisinin de bir bedeli vardır. Sivil özgürlükleri koruma amacıyla olan polis ve güvenlik kuvvetleri bunu sağlamak için daha fazla otoriter yöntemlere başvurmak zorundadır. İkinci tür sosyal güvenlik ise devlet sosyal transferleri mümkün kılabilmek için özellikle sermayeden alınan vergileri arttıracaktır. Bu da işverenin sermaye birikimi özgürlüğüne sekte vuracaktır. Bir başka anlatımla artan vergiler sermayenin gelişmesinin önünde bir engel olup bir tür özgürlük gaspıdır. Peki sosyal güvenlik ve sivil güvenlik olmazsa insan kendisini nasıl hissedecektir? İlk olarak sivil güvenlik olmazsa insanlar geleceğe karşı güvensizlik yaşarlar. Mesela hırsızlık artarsa bu doğrudan insanların mülkiyet haklarına saldırı olacaktır. Sosyal güvenlikleri olmazsa eğer o zaman da mülkiyet edinebilmeleri mümkün olmayacaktır. Güvenliklerden bir tanesi mülkiyeti korumaya yönelik, diğeri de onu sahip olmaya yöneliktir (Castel, 2003: 43-49). O zaman günümüzde insanları daha fazla sivil güvenliğe ikna eden sebep nedir? Bu soruya Gilles St Paul'un verdiği cevap; yönlendirilen özgürlükler ya da post-faydacı devlet düzeni şeklindedir.

J.S Mill'in *De la liberté* isimli eserindeki bireysel fayda Rousseaucu toplumsal mutabakata dayalı ortak bir faydayı işaret etmez. Mill'in toplumunda mukaveleler yoktur ve düzen, mukaveleler üzerine kurulu değildir. Fakat buna mukabil, toplumsal mutabakat olmaması toplumsal düzenin olmaması anlamı-

na gelmez. Toplum başkalarını eleştirebilir ve eğer bu eleştiri kamuoyunun eleştirisi ile aynı doğrultudaysa o zaman bu durum sosyal fayda gözeten genel bir duruma işaret etmektedir (Mill, 1990:176). Oysa Gilles St Paul'e göre post-faydacı yaklaşım merkezi otoritenin benimsettiği Rousseaucu bir mutabakatı elbette içermez, fakat dolaylı yoldan kitleleri kendi faydalarının en iyisini merkezi otoritenin bildiği konusunda ikna etmek olduğunu söyler. Dolayısıyla yine son tahlilde kamuoyu belirleyici olmaktadır.

Gilles St Paul'e göre post-faydacı siyasal otorite, toplumun kişisel faydalarından hareketle onları koruyucu görevi üstlenir. Fakat bu koruyuculuk Rousseau'nun sosyal mutabakatındaki ataerkil koruyuculuk değildir. Mesela yeni devlet insanların sağlığını düşünerek sigara ve alkol tüketimini belli yerler ve zamanlarda yasaklayabilir. Bu sosyal fayda bağlamında sigara, alkol tüketen ve üretenlere fayda sağlamaz (St Paul, 2012: 5-10). Ayrıca Rousseaucu sosyal korumacı anlayışı da içinde barındırmaz. Başka bir deyişle sermayeden fakirlere yönelik bir fayda da sağlamaz. Sonuçta iki taraf için de fayda azalır. O zaman ataerkillikten bahsetmek zordur. St Paul bu durumu ataerkillikten daha çok davranışsal bir ekonomik yönetime indirger. Bu yönetime göre birey birbirinin zıttı birçok davranışa sahiptir ve birçok kimliği vardır. Bunun içindir ki birey tek ve tutarlı değildir. Bunlar, bireyin zaman içinde kendi menfaatini gözetmeyen tutarsız kararlar almasına neden olabileceğinden doğru ve rasyonel karar almasını engelleyecektir. Burada bir parantez açmak gerekirse Molinari ve Colson gibi 19. yüzyıl liberalleri, kulluk ve köleliğin lağvedilip işçilerin özgür olmalarını o zamanki sefaletin nedeni olarak görürler. Bir başka deyişle köleciliğin lağvedilmesinden sonra özgür kalan işçi kendi bedenine sahip çıkamamış ve köleyken köle sahibinin ona sağladığı olanakları kendisi yaratamadığından verimliliği düşmüştür. Bu eski örnek aslında işçinin (bireyin) kendi faydasını kendisinin sağlayamadığını gösterir. O zaman onun menfaatlerini Molinari örneğinde sermayedar sağlayacaktır. Bu parantezi burada kapattıktan sonra tekrar St. Paul ve alıntıladi-

ğı davranışsal yöntemle geldiğimizde, insanlar tutarsızdırlar ve aynı zamanda geçmişi çabuk unuturlar. Çünkü onlar için şimdiki zaman geçmişe nazaran daha önemlidir. Geçmiş ile uyum sağlamazlar, çünkü “bugün” ve “şimdi” hep geçmişin önündedir. O zaman “şimdi” olan kıymetli olduğuna göre ve fazla da zamanı olmadığı için bireyin kendi faydasına yönelik hızlı kararlar alması gerekir. Burada referanslar devreye girecektir. İletişim kanallarıyla kendisine ulaşan bilgiler ışığında kendisini ilgilendiren bir konu hakkında alacağı iyi-kötü referanslar bireyin bugününü şekillendirir. Walrasçı fayda-değer yaklaşımına göre bireyin bir mal hakkında fikir sahibi olabilmesi için ona sahip olması (*appropriation*) gerekmektedir. Post-faydacı yaklaşımda merkezi otoritenin bireysel fayda uyarıları bir tür sosyal planlama olup, kişiye almakta olduğu kararlarını ve faydalarını sorgulatabilmektedir.

Sonuç: Sosyal antropolojiden davranışsal iktisada

Yukarıda bahsettiğimiz Gilles St Paul örneği ve post-faydacılıktan devamla P. Cahuc ve A. Zylberberg’in 2016 yılında çıkan *Le négationnisme économique et comment s’en débarrasser* (İktisadi inkâr ve ondan nasıl kurtuluruz?) adlı kitap yayımlandığından itibaren Fransa’da çok tartışıldı. Yazarlarının SSCI dergilerinde çokça atıf alan uluslararası alanda tanınmış işgücü iktisadi konusunda uzman iktisat profesörleri olmaları ilgiyi daha da fazla arttırdı. Bu yazarlar kitaplarında A. Orléans, H. Sterdyniak, F. Lordon gibi hayatta olan heterodoks iktisatçılar ile hayatta olmayıp kendilerine cevap vermesi mümkün olmayan ünlü sosyolog Pierre Bourdieu’yü sahte âlim, diğer bir deyişle sahte aydınlar olarak adlandırdılar. Kitabın yazarlarına göre bu kişilerin bu tanımı hak etmesine neden olacak bir kusurları vardır, o da araştırmalarının düşünce, teorik temelli olup deneysel olmamasıdır. Yazarlar onların bilim yapmadıklarını iddia edecek kadar ileri giderler. Fakat kitap bize göre salt polemik olmanın ötesinde yöntemsel bir kitaptır ve bu bakımdan da ileride görüleceği üzere konumuzla da yakından ilgi-

si vardır. Cahuc ve Zylberberg'e göre yukarıda adı geçen iktisatçı ve sosyal bilimcilerin sürekli olarak tekrarladıkları yalanlar vardır. Bunlardan ilki herkese eşit eğitim veren kamu okullarıdır. İkincisi rekabeti sevmeyen sanayiciler ile sanayileşmeyi teşvik eden korumacı devlet politikalarıdır. Üçüncüsü işsizlik ve büyüme üzerinde olumsuz etkisi olan finansal piyasalardır. Dördüncüsü gelir vergilerinin artırılmasının büyüme ve işsizlik üzerinde olumlu etkisidir. Beşincisi Keynesyen politikalarının krizlere çare oluşudur ve sonuncusu haftalık çalışma sürelerinin azaltılmasının işsizliği azaltacağı savıdır. Cahuc ve Zylberberg'e göre tüm bu savlar yanlıştır, iktisat dışıdır ve dolayısıyla iktisadın inkârıdır.

Yazarlar ilk olarak kamu okullarında herkese eşit eğitim verilmesi ilkesinin aslında geçerli olmadığını ABD'den örneklerle açıklamaktadır. "Moving to Opportunity" adlı bir sosyal programın özellikle yoksul insanların çocuklarını zengin mahallelerin okullarında okutabilme olanağı tanınmasından sonra zengin mahallenin okullarına giden 13 yaş altındaki çocukların o okullara gidemeyen çocuklara nazaran daha başarılı oldukları tespit edilmektedir (Cahuc, Zylberberg, 2016: 16). Bu durum cumhuriyetin eğitimde eşitlik ilkesi ile kamu liselelerinin aslında başarısızlığı çoğalttığını göstermektedir. Böylece yoksullar kendilerine fırsat verildiklerinde içinde bulundukları sosyal konumdan kurtulma eğilimine girebileceklerdir. Cahuc ve Zylberberg, "Moving to Opportunity" adlı sosyal programın sonuçlarını bilimsel olarak görmektedir ve yukarıda bahsettikleri sahte âlimlerin eğitimde eşitlik ilkesini savunmaları gerçeği yansıtmamaktadır. Yazarlar burada bilimsel deneylerin sorgulanmaz gücünden hareketle böyle bir kanıya varmaktadırlar. Fakat bu bilimsel sonuçlar aslında yukarıda bahsettiğimiz Lapouge, Baudin ve Hayek'in kamusal eşitliğin vasatı koruduğu savından farklı değildir. Bu bağlamda Cahuc ve Zylberberg'in deneysel iktisadının kusursuz sonuçlarının iktisat tarihi, iktisadi düşünce tarihinden bağımsız değildir ve arkasında bağlı bulunduğu teorik bir dayanağı vardır. Aynı şekilde yazarlar haftalık çalışma sürelerinin azaltılması-

nın işsizliği azaltmayıp arttırdığı savının da bilimsel olarak kanıtlanıp ünlü akademik dergilerde yayımlanmasının görüşlerinin doğruluğunu ispat ettiğini iddia ederler. Ve tersini söyleyenleri inkârcılıkla suçlarlar. Bu söylemde yukarıda bahsettiğimiz üç yazarın çalışma sürelerinin uzamasının sermaye birikimi sürecini olumlu etkileyeceği savından farklı değildir. Kısacası yazarların SSCI makalelerinde buldukları sonuçlar geçmişten ve iktisadi düşünceden kopuk değildir. Aynı şekilde vergilerin arttırılmasının sermaye birikimi üzerinde olumsuz bir etki yaratacağı savı da 19. yüzyıl liberal düşünürlerine aittir ve dolayısıyla her ne kadar günümüzde ampirik olarak yeniden gösterilmiş olsa da bu yaklaşımı iktisadi düşünce tarihinden soyutlayamayız.

Kitabın ilginç tarafı ve aynı zamanda yukarıda bahsettiğimiz üç yazarla ortak tarafı, sahte âlim diye nitelendirdikleri kişilerin basında ve sosyal çevrelerdeki gücünden duydukları rahatsızlıklardır. Cahuc ve Zyleberberg'e göre bu durum vasıfsız insanların toplumu etkileyebilmesine neden olur ve yanlış olanın toplumda doğru olarak kabul edilmesine yol açmaktadır (Cahuc, Zylberberg, 2016: 82-83). Bu sözler Hayek, Lapouge ve Baudin'in görüşleriyle bire bir örtüşmektedir. Onlara göre de o dönemin toplumsal sorunları vasat, orta zekâlı insanların akıllı olanlara karşı kurdukları üstünlükten kaynaklanmaktadır. Bunlar Lapouge'a göre işçilerdir, siyasetçilerdir, hatta Yahudi burjuvazidir. Bu kesimin önünü açan ise 1789 Devrimi'dir. Hayek bu vasıfsız alt sınıfların vasıflı üst sınıflara karşı siyasal baskı kuracağından, buna karşı baskı uygulamak suretiyle bertaraf edilmesi gerektiğinden söz edecektir. Baudin ise "homme de masse" dediği vasıfsız, birey olamamış, kolektif davranıştan medet uman insanların uzaklaştırılıp, vasıflı insanların yönettiği bir siyasal modelden bahsedecektir. Sonuçta Cahuc ve Zyleberberg'in ampirik olarak inceledikleri ve bilimsel olarak kanıtladıkları sonuçlar bahsettiğimiz üç yazarın söylemleriyle bire bir uyum sağlamaktadır. Vasıfsızları toplumsal arenadan itirebilmenin yöntemi yukarıdaki yazarlara göre siyasal liberalizmi yeniden tanımlamakla mümkündür. Cahuc ve Zylberberg'e

göre ise basın organlarının sahte âlimlere veya diğer bir deyişle sahte aydınlar yer vermemesi ile mümkün olacaktır. Onlara göre medya, konusunda uzman kişileri belirlemek için onların yayınlarına bakmalıdır. Fakat bu yayınlar arasında asıl bakmaları gereken şey ise bu kişilerin ne kadar fazla SSCI yayını yaptıklarıdır ve ne kadar fazla atıf aldıklarını incelemeleri gerekir. Bunun için IDEAS web sitesine ve yazarların “impact factor”lerine bakmaları gerekir (Cahuc, Zylberberg, 2016: 90). Kitap burada açıkça bu kriterleri sağlayamayan sahte aydınların televizyonlara, radyolara çıkmasını istememektedir. Bu durumu Hayek’in vasıflıların vasıfsızlara yönelik “karşı baskısı” olarak yorumlayabiliriz. Kendilerinin önerdikleri bilimsel yöntem dışında ve belirledikleri kriterler dışında ekonomide başka düşüncelerin olmasını istememektedirler. Kitap bu anlamda çok açık ve seçiktir. Yorumu bile mahal bırakmamaktadır.

Sonuç olarak 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başındaki liberal düşünürlerin üzerinde durdukları konu 1789 Cumhuriyeti’nin siyasal yapısını değiştirmektir. O anlamda klasik liberalizmin şiarı olan “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” ilkesi toplumsal düzenin kurulmasında yeterli değildir. Çünkü bu durum zamanla bireysel çıkarlar ile genel çıkarlar arasında sorunların oluşmasına neden olur. Çünkü “laissez faire” aynı zamanda kolektivist sisteme inanan güçlerin de toplumda gelişmesine ve sonuçta iktisadi sürecin kendisini kesintiye uğratmasına sebep olur (Bilger, 1964: 62). Bu durum mesela Hayek’e göre kolektivist siyasetlerin gelişmesine ve bireysel çıkarlar üzerinde baskı oluşturmaya (*coercition*) neden olur. Buna imkân tanımamak ve Hayek’in özgürlük düşmanlarına toplumu etkilemelerine fırsat vermemek için karşı baskı yapmak gerekir. Liberalizmin yeni devleti piyasacılık anlamında ne kadar serbestliği savunsa da, siyasette de piyasa düşmanlarına karşı o kadar katı ve müdahalecidir. Bu yaklaşım Vacher de Lapouge gibi 19. yüzyıl sosyal antropologlarının sosyal seleksiyonu doğru işletmek manasında anlam bulmaktadır. Daha başka bir deyişle toplumda öjenik unsurları, yüksek sınıfları, vasat insanlara karşı koruyabilmenin en iyi yöntemi alt sınıfların gelişmesini önlemek

olacaktır. Çünkü 1789 Cumhuriyeti vasatı koruyan, onun toplumda güç kazanmasının önünü açan bir sistemdir. O zaman 1789 Cumhuriyeti ve demokrasisinin yerine yeni bir cumhuriyet, yeni bir demokrasi gerekir.

Cahuc ve Zylberberg'in 2016 yılında yayımladıkları kitapta yukarıdaki anlayışla ortaklaştıklarını görüyoruz. Fakat onların incelediğimiz üç yazar gibi liberalizmin toplumsal düzenini yeniden inşa etme gibi dertleri yoktur. Onların asıl derdi 1970'li yıllarda kurulmuş olan neoliberal düzenin günümüzdeki post-demokratik yapısının devamını sağlamaya yöneliktir. Doğrudan düzeni sorgulatmak istemedikleri için kendilerine göre bunu sağlamaya yönelik önlemler almaktadırlar. Bu önlemler yukarıda gördüğümüz Gilles St Paul'ün post-faydacı toplumsal düzeniyle de bire bir örtüşmektedir. Çünkü genel kamuoyuna bilimsel tercihler ve faydalar konusunda uyarılarda bulunmaktadırlar. Böylece kişilerin yanlış bilimsel tercihlerini önleyerek bilim piyasasının iyi işlemesini sağlamaktadırlar. Bireylerin kendi adına en doğruyu seçmelerinin önünde engel olduğunu düşündükleri yanlış seçenekleri ortadan kaldırmaktadırlar. Cahuc ve Zylberberg, Tosel'in yukarıda değindiğimiz neyin doğru tercih olduğunun önceden tespit edildiği ve doğru seçeneklerin piyasa ile uyumlu olmasına dikkat edildiği post-demokratik bir düzenin gelişmesinin öncülüğünü yapmaktadırlar. Bilim dünyasındaki görüşlerin demokratik anlamda tartışılması için uyulması gereken kriterlerin varlığını bu manada düşünebiliriz. Hem tercihlerin hem tartışma konularının önceden tespit edildiği ve doğru olarak kabul gördüğü bir bilimsel ortam post-faydacı ve post-demokratik sistemin gelişmesine fırsat verecektir. Halihazırdaki Fransa'da 1789 Cumhuriyeti ilkelerini hâlâ Fransız siyasetçilerin referans alması Cahuc ve Zylberberg'i memnun etmemektedir. Özellikle kitaplarında sahte aydınların düşüncelerini eleştirirken Le Pen, Marchais, Mitterand, Sarkozy, Chirac gibi her görüşten siyasetçileri örnek vermeleri hem kendi alanları olan iktisadı siyaset üstü olarak tanımlamak hem de Fransız siyasetçilerinin post-demokratik toplum düzenine tam olarak uyum sağlamadıklarını anlat-

mak istedikleri içindir diye düşünmekteyiz. Fakat asıl dertleri sahte aydın dedikleri Bourdieu'dür. Tıpkı 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında Lapouge, Baudin ve Hayek'in asıl dertlerinin Marx olduğu gibi. Bu anlamda iddia ettikleri gibi Cahuc ve Zylberberg de, Lapouge, Baudin ve Hayek gibi çok da siyaset üstü değillerdir.

KAYNAKÇA

- Assemblée Nationale (1848), *Le Droit au Travail à l'Assemblée Nationale*, Chez Guillaumin, Paris.
- Audier, S. (2008), *Le colloque de Lippmann: aux origine du néo-libéralisme*, Latresne, Ed. Le bord de l'eau.
- Baudin, L. (1950), *Manuel d'économie politique*, LJDJ, Paris.
- Baudin, L. (1953), *A l'aube d'un nouveau libéralisme*, Medecis, Paris.
- Bilger, F. (1964), *La pensée économique liberale de l'Allemagne contemporaine*, LGDJ, Paris.
- Cahuc, P. ve Zylberberg, A. (2016), *Le négationnisme économique et comment s'en débarasser*, Flammarion.
- Castel, R. (2003), *L'insécurité sociale*, Edition du Seuil.
- Colson, C. (1918), *Organismes économiques et désordre social*, Paris, Ernest Flammarion.
- Gaubert, J. (2012), "Malaise populiste dans la démocratie contemporaine", *Cité*, no. 49.
- Godin, C. (2012), "Qu'est-ce que le populisme?", *Cité*, PUF, no. 49.
- Hayek, F.A. (1980), *Droit, législation et liberté*, PUF.
- Lapouge, de G. (1896), *Les sélections sociales*, Paris Librairie Thorin.
- Marlio, L. (1940), *Dictature ou liberté*, Flammarion.
- Mill, J-S. (1990), *De la liberté*, Follio, Essai.
- Molinari, de G. (1863), *Cours d'économie politique, Tome 1: La production et la distribution des richesses*, Editeur Guillaumin et Cie.
- Niceforo, A. (1905), *Les classes pauvres*, Paris, V. Giard et E. Briere.
- Pirou, G. (1925), *Les doctrines économique en France depuis 1870*, coll. Armand Collin.
- Prigogine, I. (2009), *La fin des certitudes*, Odile Jacob, Paris.
- Richet, Ch. (1919), *L'homme stupide*, Paris, Ernest Flammarion.
- St Paul, G. (2012), "Liberté et société post-utilitariste", working paper, no. 36, Paris.
- Tosel, A. (2013), "La démocratie entre conflit social et conflit identitaire", *Actuel Marx*, no. 53.

İKTİSAT VE EDEBİYATIN DİSİPLİNLERARASI İLETİŞİMİ: STEPHEN KING'İN *RUHLAR DÜKKÂNI* ROMANINDA TÜKETİM*

ÇINLA AKDERE - ÖZGE METE

Semtinize yeni bir dükkân açılıyor. Bir de bakıyorsunuz ki orada yıllardır sahip olmak istediğiniz bir eşya... Adeta kendinizden geçiyorsunuz. Size paha biçilmez gibi görünen bu malın fiyatı makul. Eşyayı hemen satın alıp mutlu bir şekilde dükkândan ayrılacakken satıcı, mala sahip olabilmemenizin bir şartı bulunduğunu söylüyor. Daha doğrusu, alışverişinizin tamamlanabilmesi için sizden, sonuçlarını kesinlikle kestiremediğiniz basit bir eylem gerçekleştirmeniz isteniyor: Bir semt sakininin bahçeye astığı temiz çamaşırlara, o evde yokken çamur fırlatmak ya da pencerelerine taş atarak camlarını aşağı indirmek; bir diğerinin köpeğini öldürmek, vb. Satıcının isteği size tuhaf geliyor, duraksıyorsunuz. Neden böyle bir şey yapmanız gerektiğini anlayamıyorsunuz. Dükkânda bulduğunuz nesneye ne kadar çok sahip olmak istediğinizi hatırlayarak satıcıya eylemi gerçekleştireceğinize dair söz veriyor, eşyanın parasını ödüyor ve evinizin yolunu tutuyorsunuz. Birkaç gün sonra da eylemi gerçekleştiriyorsunuz.

Çok geçmeden semtte tuhaf şiddet olayları yaşanmaya baş-

(*) Metnin içeriğiyle ilgili görüşlerini belirten Prof. Dr. Eyüp Özveren ile noktalama ve yazım hatalarına dair düzeltmeler ileten Doğu Eroğlu'na teşekkürlerimizle. Elbette tüm sorumluluk yazarlara aittir.

lıyor. Her sabah işe giderken selam verdiğiniz iki semt sakini yolun ortasında birbirlerini bıçaklayarak öldürüyor. Başka biri eve geldiğinde biricik köpeğini bıçaklanmış buluyor. En kötüsü de bu olayların nedenleri hakkında kimsenin en ufak bir fikri olmaması. Soruşturmayı yöneten polis memuru Pangborn ipuçlarından giderek ne olup bittiğini ortaya çıkarmaya çalışıyor. İşte o zaman anlıyorsunuz ki aslında siz bir Stephen King romanı karakteri olmuştunuz. İlk kez 1991 yılında *Needful Things* adıyla yayımlanmış ve Türkçeye *Ruhlar Dükkânı*¹ olarak çevrilmiş bir Stephen King romanında yaşıyorsunuz. Amerika'da, Castle Rock adlı küçük bir kasabadasınız. O sahip olmayı çok istediğiniz eşyayı gördüğünüz dükkân kasabaya yeni gelen garip görünümlü Leland Gaunt adında bir adam tarafından açılmış ve romanla aynı adı taşıyor!

Bir romanın karakterisiniz, yani kurgusal bir dünyada yaşıyorsunuz fakat bu gerçek hayatta sıklıkla karşılaşılan bir durumun içine düşmenize engel değil: Çok değer verdiğiniz ve sahip olmayı çok istediğiniz bir nesnenin sizi sonuçlarını öngöremediğiniz bir alışverişe sürüklemesi. Bu konuda birileriyle konuşmak iyi olabilir. “Bir iktisatçıya mı, edebiyat eleştirmenine mi yoksa bir psikoloğa mı gitmeli?” diye düşünüyorsunuz. Kafanız iyice karışık. Roman yazarları ezelden beri, iktisadi konulara dair romanlar yazdı. Bu romanlar insanların iktisadi davranışlarını ve toplumların sosyo-ekonomik koşullarını enine boyuna –kimi zaman kültürel, kimi zamansa tarihsel– boyutlarıyla ele aldı. Bu romanlar daha sonra da hem iktisatçılar hem de edebiyatçılar tarafından incelendi. Örneğin Charles Dickens'ın *Zor Zamanlar*'ı [*Hard Times*] endüstri devrimi döneminin İngiltere'sini konu aldı. Kırdan şehre göç eden işçilerin emek gücü sayesinde fabrika bacalarından yükselen dumanların griye boyadığı Coketown kasabası sakinlerinin hayatı anlatıldı. Roman, iktisat felsefesine ilişkin bir tartışmayı da ortaya koydu. Bu tartışmada, toplumun farklı sosyal sınıflarının temsilcileri ekseninde, iktisadi aktivitenin itici gücü olan yarar ve kâr odaklı, temel duygusal ihtiyaçlarından ayrıştırılmış fayda-

1 Romana verilen referanslar, sadece sayfa sayısıyla belirtilecektir.

cı [utilitarist] insan doğası anlatıldı.² John Dos Passos'un *Büyük Para* [The Big Money] adlı romanı I. Dünya Savaşı sonrası Amerika'ya dönen ve kapitalist sistemin yarattığı büyük zenginlikten kendine pay almak isteyenlerin yönelimlerini konu aldı. Uçak sanayinin henüz atağa geçmediği ve Ford araba bayilerinin getirisinin en yüksek yatırım olarak görüldüğü dönemde sade vatandaşın finansal piyasalara yaklaşımını da ortaya koydu.³ André Gide ise *Kalpazanlar*'da [Les Faux-Monnayeurs] felsefi tartışmayı daha da soyut bir seviyeye, değer anlamını sorgulama noktasına taşıdı. Dolaşımdaki parayı, el değiştirirken insanların birbirleriyle çok da temas etmeden yüzeysel ilişkiler içinde olmasını sağlayan bir aracı olarak resmetti.⁴

King'in *Ruhlar Dükkânı* romanının ortaya koyduğu iktisadi bağlam üzerine henüz herhangi bir akademik çalışma yapılmamıştır. İngilizcesi *Needful Things* olan roman, Türkçeye *Ruhlar Dükkânı*, Fransızcaya *Bazaar* [Pazar], Almancaya *In einer kleinen Stadt* [Küçük Bir Şehirde], İtalyancaya ise *Cose Preziose* [Değerli Şeyler] gibi birbirinden oldukça farklı şekillerde çevrilmiştir. Bahsedilen bu iki durum romanı yorumlamaya dair belli başlı çekincelerden kaynaklanabilir. Örneğin *needful* kelimesini farklı dillere tercüme etmenin yayıncıları zorlamış olduğu varsayılabilir. King sanki bunu öngörmüşçesine sordurur roman karakterlerine:

Levhada; "GEREKLİ ŞEYLER" yazılı. Şimdi... bu ne anlama geliyor? (s. 11); Ayrıca dükkânın adı da ilgisini çekiyordu: "Gerekli Şeyler". Bu ne anlama geliyordu? (s. 14); "Anne, Gerekli Şeyler ne demek? Bu..." Annesi bu zor soruyu geçiştirir: "Beni rahatsız etme şimdi, Brian. İşim var." (s. 17); "Mağaza nasıl bir yer? Adam ne satıyor?" "Hemen her şey. Beni tabancayla tehdit etseydin o zaman, antikalar ve hediyelik eşyalar, derdim. Aslında mağazayı tarif etmek imkânsız. Orayı kendin görmelisin." (s. 57-58).

2 Bkz. Sigot ve Akdere, 2017.

3 Bkz. Akdere, 2014.

4 Bkz. Akdere ve Baron, 2017.

Roman başlığının çevirileri içerikten çok mekâna atfı yapar. Oysa Amerikalı ünlü korku romanları yazarı King 2006 yılında *Paris Review* için verdiği bir röportajda *Ruhlar Dükkânı*'nın aslında, "80'li yıllara dair Reaganomik bir eleştirisi" olduğunu söyler. Bir başka deyişle King, Reagan dönemine ait iktisat politikalarını eleştirmek için bu romanı yazdığını açık ve net bir şekilde ifade eder: "O yıllarda insanlar her şeyi satışa çıkarır ve satın alırlardı, ruhlarını bile. Leland Gaunt'u, yani ruhları satın alan dükkânın sahibini hep Ronald Reagan'ın bir arketipi olarak gördüm: Karizmatik, biraz yaşlıca, sattıkları ne kadar saçma sapan olsa da pırıl pırıl görünen biri." Bahsedilen dönem, neoliberal politikalar sayesinde arzın iyice arttığı şaşırtıcı bir dönemdir. Amerikan devlet politikalarının I. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkmaya başlayan "tüketim toplumu" fenomenine hazırlık olarak kabul edilecek böyle bir zamanda tüketim, üretim ve dağıtımla bağlantısını kopararak adeta kendinden menkul bir iktisadi konu olarak var olmaya başlamıştır. Bu fenomenin sosyal bilimlerin ve sanatın birçok dalını meşgul eden konuların başında olduğu fark edilmektedir.

Bu çalışmanın konusu *Ruhlar Dükkânı* romanındaki iktisadi gerçekliğin doğasını ortaya koymaktır. Hem romanların hem de iktisat teorilerinin ortak konusu olan tüketim davranışı *Ruhlar Dükkânı* bünyesinde karşılaşılan edebiyat ve iktisat işbirliği etrafında incelenecektir. Öncelikle, iktisadi düşünce tarihi boyunca iktisatçıların ana konusu olmuş tüketimin roman- da nasıl işlendiğine değinilecektir (1). Daha sonra, edebiyat ve iktisat arasındaki olası diyalogların doğasına, disiplinlerarasılık [*interdisciplinarity*], çokdisiplinlilik [*multidisciplinarity*] ya da pluridisiplinlilik [*pluridisiplinarity*] ve disiplinlerötesilik [*transdisciplinarity*] terimleri tanımlanarak yaklaşılabilecektir (2). Devamında, romanın geçtiği Castle Rock kasabasının huzurunu bozan tüketim ve değiş tokuş sistemi, iktisada ek olarak sosyolojik ve kültürel çalışmalardan da yararlanılarak sorgulanacaktır (3). Nihayetindeyse romanda, ana akım iktisat teorilerinin değinmediği fakat davranışsal iktisat çalışmalarına konu olan "sahip olma dürtüsü" tanımlanacaktır (4).

Tüketim fikri

1870 sonrası ortaya çıkan iktisat teorileri, klasik iktisatçıların emek-değer teorisi aracılığıyla ulaşamadıkları ölçü olan “fiyatı” tanımlamak için kolları sıvar. W. S. Jevons, A. Marshall ve L. Walras’ın başını çektiği ve daha sonra “Marjinalistler” adıyla ünlenecek düşünce okulu, kısıtlı bir gelire ve zamana sahip iktisadi aktörlerin tüketim davranışlarının amacını, “faydalarını ençoklaştırmak” olarak kabul eder. Bireyleri böylesine bir hesabı hatasızca yerine getirecek kadar bilişsel donanım ve irade sahibi gören teorik yapı, fayda ve ihtiyaç kavramlarını tanımlamada oldukça yetersiz olsa da, fiyata dair bir ölçü geliştirdiği için en çok takip edilen okul haline gelir. Neoklasik ya da ana akım iktisat teorileri olarak anılan bu okul faydayı “marjinal fayda”, “fayda fonksiyonu” ve “doyum noktası” gibi terimler aracılığıyla matematiksel bir düzlemde tanımlar. Buna göre, bir malın ve/veya hizmetin bize fayda sağlayıp sağlamadığını onun yarattığı marjinal faydaya, yani kullanımındaki bir birimlik artışın genel fayda seviyesinde yarattığı artışa göre anlarız. Genel fayda seviyemizi ise “fayda fonksiyonumuzu” oluşturan farklı mal ve/veya hizmetlerin bize sağladığı fayda düzeyi meydana getirir. Bu düzey sayısal olarak ifade edilir. İhtiyaç kavramı fayda kavramı gibi matematiksel olarak tanımlanmaz. Bu yüzden de teorinin dışında kalmaya mahkûmdur.

Faydalı olduğunu düşünmek bir malı ve/veya hizmeti talep etmek için en geçerli nedendir. Fayda getireceğine inanıldığı sürece mal ve/veya hizmet satın alınmak istenir. Mal ve/veya hizmete dair talep olacağına inanılması da onları arz etmek için en büyük sebeptir. Sahip oldukları ya da kullandıkları mallar ve/veya hizmetler kişileri “doygunluk noktasına” ulaştırır. Bu noktaya ulaşan tüketici durur çünkü bundan sonra kullanacağı mal ve/veya hizmetin kendisine fayda getirmeyeceğini bilir. Buradaki “doygunluk” kavramı hangi ihtiyaç ya da ihtiyaçların doyurulmasıdır, bilinmez. Yapılan alışverişlerin fiziksel, duygusal ya da sosyal ihtiyaçlarımıza karşılık gelen boyutları sorgulanabiliyor olsaydı, “doygunluk” kavramına dair düşün-

bilmemiz için bir kapı aralanabilirdi. Fakat ana akım iktisatçılar için alışverişin ya da değişimin niteliği değil işlevi önemlidir. Alışveriş ya da değişim teorisinde, arz ve talep miktarının eşitlenmesine olanak vererek üretilen mal ve/veya hizmetin fiyatının belirlenmesi için bir düzlemdir sanki. Yani alışveriş baha ne, fiyatı belirleyebilmek şahane! Oysa insanlar tarih öncesinde de ihtiyaçlarını tatmin etmek için alışveriş yaparlardı. Alışverişin niteliği insanların farklı dönemlerdeki yaşayışlarına dair envai çeşit bilgi verir.

Neoklasik iktisat teorileri genel bir iktisadi davranış biçimini klasiklerden aldıkları mirasa kısmen sadık kalarak tanımlar. Kısıtlı bir gelire ve zamana sahip iktisadi aktörlerin tüketim davranışlarının amacını “faydalarını ençoklaştırmak” olarak kabul ederler. Faydalarını nasıl en üst düzeye getireceklerini çok iyi bilen, yani bilişsel donanımları ve iradeleri kaya gibi sağlam bireyler “rasyonel iktisadi bireylerdir.” “Mükemmel rasyonellik” (Zouboulakis, 2014) olarak adlandırılan bu durum özellikle Smith (1751, 1776) ve Mill (1836) tarafından yapılan iktisadi birey tanımlarının temel argümanıdır.

Smith, karar alma sürecine genel doktrininde yer verir. *Theory of Moral Sentiments* (1759) adlı eserinde “kendi çıkarına göre hareket eden” [self-interested] bireyin; *The Wealth of Nations*’da (1776) ise ticaret yapan ulusların rasyonelliğini tanımlar. Ona göre bireyler de uluslar da ahlâklı, yani karşısındakilerle empati halinde hareket etmelidir (Zouboulakis, 2014, s. 2). Smith’e göre, “iki karar alıcı her ne kadar kendi çıkarlarını düşünseler de, kendilerini karşılarındakinin yerine koymalıdır.” (Akdere ve Büyükboyacı, 2015, s. 109). Çünkü toplum düzeni ancak bu sayede oluşur. Böylece herkes karşısındakinin izleyen bir üçüncü göz [impartial spectator] geliştirerek sadece kendisinin çıkarıyla meşgul olmaz; karşısındakilerin çıkarını da düşünerek alışverişin [exchange] iki taraf için kazançlı olduğu bir ortam yaratmaya çalışır.

Mill ise bireyin iktisadi davranışındaki ahlâki karakteri geriye atarak “zenginlik arzusunu” öne çıkarır. Bunu yaparken izlediği yol insana dair başka arzuları teori dışı bırakmayı öner-

mek gibi gözükse de aslında tam da böyle değildir (Akdere, 2011). Böyle bir soyutlamayı kendi araştırma nesnesini ve alanını belirlemek isteyen birçok disiplin gibi, iktisat için kaçınılmaz olarak görür. İktisata dair yapılmış birkaç tanımı ortaya koyarak en uygununu aradığı “On the Definition of Political Economy; and on the Method of Investigation Proper To It” adlı denemesinde “zenginlik arzusunu” frenleyen iki saiki, “çalışmaya karşı hissedilen iğrenme” [*aversion to labor*] ve “bedeli olan zevklerden çabucak yararlanma arzusu” [*desire of the present enjoyment of costly indulgences*] olarak belirler (Mill, 1836, s. 321). Bu saiklerin kararlar üzerindeki etkisi teoriyi oluşturma safhasında dışarıda bırakılsa da, Mill’e göre belirli bir vaka incelenirken tekrar gündeme getirilmedir. Bu saikler sosyolojinin, psikolojinin, etholojinin (milli karakter bilimi), antropolojinin, biyolojinin ve daha birçok farklı disiplinin konularına girer. İktisatçıyı vakaya aynı zamanda hem sosyolog hem psikolog hem tarihçi hem antropolog hem de biyolog gibi yaklaştırmaya zorlar.

Smith ve Mill’den alınan miras der ki, geçmişten getirdiği bilgi ve geleceğe dair öngürüleriyle seçim yapan birey her zaman rasyonel seçimler yapar. Bu seçimleri yaparken kişilerin önlerindeki seçeneklerin hepsi hakkında fikir sahibi olduğu ve bunları enine boyuna değerlendirecek zaman ve imkâna sahip olduğu varsayılır. Bu süreç çok hızlı işler ve sonuçlanır. Her seferinde bireyin kendisine en çok faydayı getirecek seçeneği seçtiği varsayılır. Bireyin iktisadi davranışlarını bu kanıtlanmamış hipoteze dayandırmak bazı kesimleri rahatsız etmiştir. Örneğin neoklasiklerle aynı dönemde tüketimin niteliğini sorgulayan T. Veblen, tüketimin aynı zamanda “gösteriş” gibi sosyal saiklerle de yapıldığına dikkati çekmiştir. İktisat ve psikoloji arasındaki ilişkinin 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren canlanmasıyla, bu işbirliğinden doğan davranışsal iktisat akımı rasyonellik hipotezini deneyler yaparak sınamaya yoluna gider. 1970’lerden bu yana gittikçe artan bir ilgi gören bu okul, deney tasarımları sayesinde tüketim davranışını genelgeçer yargı ve ispatı olmayan hipotezlerden kurtarmayı

amaç edinen bir araştırma programını yürürlüğe koyar. Tasarlanan her deney sayesinde iktisadi aktörlerin hangi şartlar altında hangi tüketim tercihlerini yaptıkları incelenir. Psikologlar D. Kahneman ve A. Tversky⁵ öncülüğünde başlayan bu çalışmalar, “özellikle belirsizlik altında yargılama ve karar verme konularında, iktisadi araştırmaya psikolojik sezgi ve kavrayışı dahil ettikleri için” 2002 yılında Nobel ödülüne layık görülmüşlerdir. İktisat ve psikoloji arasındaki işbirliği sayesinde tüketici tercihleri analizi derinleşip zenginleşir. Deneyler sayesinde kurgusal bir dünya yaratılarak deneklerden bu kurguya inanmaları ve bu inanç dahilinde hareket etmeleri istenir. Bu esnada deneklerin soyutlama yeteneklerine hitap edilmektedir. *Ruhlar Dükkânı* romanındaki tüketicilerin, davranışsal iktisatçıların deneyler sayesinde keşfettikleri “sahip olma dürtüsünün” hâkimiyeti altında hareket ettikleri gözleniyor. Bu konuya ilerleyen sayfalarda dönülecektir.

King’in *Paris Review* için verdiği 2006 tarihli bir röportajda *Ruhlar Dükkânı*’nı Ronald Reagan’ın (1911-2004) iktisadi politikalarını eleştirmek için yazdığını kendi ağzıyla söylemesi eleştirmenlere ve yorumcularına yaptığı büyük bir iyiliktir aslında. Yazar, “80’lerin Amerika’sındaki ‘Reaganomics’e karşı bir eleştiri yazdığımı düşünüyordum.” (*Paris Review*, 2006) şeklinde demeç verir. “Reaganomics”, “Reagan” ve “economics” kelimelerinin birleşiminden oluşmuştur. Bu kelimeyi “Reagan’ın iktisadı” ya da “Reagan’ın iktisadi düzeni” ya da “Reagan kapitalizmi” olarak tercüme edebiliriz. Romana yansıyan Reagan dönemi etkisi hem uyguladığı iktisadi politikalar hem de Reagan’ın görünüşü üzerinden kendini belli eder: “Bilirsin, insanlar her şeyi, ruhlarını bile alıp satarlar. Leland Gaunt’u her zaman, Ronald Reagan’ın örnek oluşturmuş olduğu, ruhları satan bir satıcı gibi gördüm: Karizmatik, orta yaşı biraz geçmiş, aslında hiçbir şey ama görünüşte parlak ve ışıltılı görünen ıvır zıvırlar satan bir dükkân sahibi” (*Paris Review*, 2006). King, Reagan eleştirisinin ana hatlarını özetler: sahip olma dür-

5 Tversky 1996’da aramızdan ayrılsa da çalışmalarının çoğunu ortak gerçekleştirdiklerinden birlikte Nobel almış gibi düşünülmektedirler.

tüsü, açgözlülük ve tüketim. Yazar 2009'da *Time*'a verdiği röportajda kitabıyla ilgili bir yazının konuyu tamamen ıskaladığını ileri sürerek açıklama yapar. Bu dönemin en büyük özelliğinin “istenen her şeye sahip olmak” dürtüsünün teşvik edilmesi olduğunu söyler:

Genelde yazdığım kitaplarla ilgili berbat tanıtım yazıları çıktı – ve bu kez de asıl konuyu tamamen ıskalayan bir tanesiyle karşı karşıyayım. Bu kitabı yazma fikri bir anda oluştu. Şöyle düşündüm: “Eğer biri bu kasabaya gelip tüm insanları birbirine kötü şeyler, muziplik etmek gibi, yapmaya ve gerçekten istedikleri şeyleri almaya zorlasa ne olur?” Sonra bu, bence, Ronald Reagan'ın “açgözlülük, tüketim iyidir” mottosuna karşı bir eleştiriye dönüştü. Bence bu oldukça eğlendirici bir kavram. Ayrıca bunun öne çıkması da eğlenceli oldu, kara mizah-taki gibi. Bu kitap gerçekten bir Amerikan düşüncesi olan istenen her şeye sahip olmak iyidir fikrini eleştiriyor. Bence bu iyi değil. (*Time*, 2009).

Ne büyük tesadüftür ki Gerekli Şeyler dükkânının sahibi Leland Gaunt romanda, “Ben insanların sahip olma gururu dedikleri şeyi çok iyi bilirim. Bu benim meslek hayatımın temel taşı oldu,” (s. 335) der ve Hugh Priest'le arasında geçen diyalogda alışveriş anlayışını ifade eder: “Bu dünya her şeyin... her şeyin satılık olduğunu bilmeyen ve ihtiyaç içinde kıvranan insanlarla dolu... Bedelini ödemeye hazırsan, her şeyi alabilirsin.” (s. 71)

Castle Rock 80'li yıllardaki Amerika'nın bir minyatürüdür. Reagan Amerikan ekonomisini 1969 ile 1980 arasında başkanlık yapmış Eisenhower, Kennedy ve Johnson'dan devralır. Reagan, tüketimi artırmak için arz yanlı iktisat politikalarını uygulamaya koyar. Aynı dönemde İngiltere Başbakanı Margaret Thatcher tarafından da benimsenmiş bu politikalar *Thatcherism* olarak da anılmıştır (Doğan, 2006, s. 253). Arz yanlı iktisat ve *laissez-faire*'i benimser. Rekabet serbest ticaretin temelinde yer alır.

Rekabet yaratma Gaunt'un da gündemindedir. Elvis Presley hayranı olan ve dükkândaki Presley'e ait olduğu söylenen fotoğrafı almak isteyen Myra ve Cora arasında rekabet yaratır: "Adam Cora'dan söz eder etmez Myra çabucak başını kaldırdı. Çevresi mor lekeli gözleri çukura kaçmış, dudakları öfkeyle gerilmiş ve dişleri ortaya çıkmıştı. Şimdi iyice çıldırmış gibi görünüyordu. 'Fotoğrafı ona mı satacaksınız?' Sesi ısıltan farksızdı. Bay Gaunt, 'Ben serbest ticarete inanırım,' dedi. 'Amerika'nın büyük bir ülke haline gelmesini sağlayan da budur'." (s. 100)

Gaunt şerifle münakaşası sırasında yine bu konuya değinir:

"Bavul ve içindekiler benim! Siz serbest ticarete inanmıyorsunuz, Şerif Pangborn? Nesiniz siz? Bir tür komünist mi? O bavuldaki her eşya için ayrı ayrı pazarlık yaptım! Onları hakkımla elde ettim. İstedığınız ödül, ücret, komisyon ya da rüşvet mi? Bunu anlayabilirim. İsteddiğiniz parayı da memnuniyetle veririm. Ama bunun kanun değil, işle ilgili bir konu olduğunu anlamalısınız." (s. 517-518)

Reagan dönemine özgü insanları tüketmeye, para harcamaya ve nesnelere sahip olmaya yönlendiren olgulara romanda rastlamak mümkündür. Reagan döneminde tüketimin artması kişisel tasarruflar ile işletme yatırımlarını harekete geçiren vergi teşvikleri ile sağlanır. Bu teşvikler bütçe açığına neden olsa da, 1990'lardaki büyümenin 1993'te bilanço açıklarını ve olası üretimi azaltan vergi arttırmalarını tetiklediği söylenmiştir (Bartlett, 2003, p. 1). Niskanen ve Moore (1996) Reagan'ın iktisat uygulamalarını birkaç satırda özetler: doların değerini dengeleyen ve kontrolden çıkan enflasyonu durduracak sınırlayıcı bir mali politika; tasarrufu, yatırımı, çalışmayı ve ekonomik etkinliği teşvik edecek yasalar; yurtiçi harcamaya sınırlama getirerek bütçeyi dengeleyen politikalar ve devlet düzenlemelerini azaltmak. Bu kararların bir kısmı "devrim" niteliğinde, diğerleri ise olumlu fakat kişi başına düşen milli geliri çok da yükseltmemiş uygulamalardır. Reagan'ın serbest piyasa ekonomisine dayalı

politikaları refah kapitalizmi olarak görülmüştür (Hobsbawm, 1996, s. 290). Bununla beraber Reagan döneminde kısa vadede planlanan politikaların gerçekleşemediğini, para arzının sıkı politikalar nedeniyle hızlı bir düşüş yaşadığını gözlemlemek de mümkündür (Salman, 2012, s. 68).

Reagan'ın politikalarına dair eleştirilerin kendi döneminde olmasa da iktidarı sonrası daha belirgin hale geldiği belirtiliyor (Kovancılar, 2013, s. 74). Eleştiriler daha çok üç farklı teori ekolden gelmiştir: Keynesyenler, Rasyonel Beklentiler ekolu ve Avusturya ekolu (Bartlett, 1982, s. 40). İlk grup, "talepkâr" olan Keynesyenler, arz bazlı bir sisteme karşı çıkar (Bartlett, 2003, s. 1). İkinci grup borcu para olarak piyasaya sürmede zorlanacak federal kaynağın baskı yaşayacağını düşünmekte ve bunun da nihai olarak enflasyona yol açacağını savunmaktadır (Bartlett, 1982, s. 42). Son grup ise Reaganomik politikalara, vergileri yükseltip harcamayı kısıtlayarak karşı dururlar (Bartlett, 1982, s. 43).

Dünya Bankası ve IMF gibi uluslararası kuruluşların neoliberal görüş doğrultusunda oluşturduğu ve "Yapısal Uyum" adını verdiği programlar, 80 sonrası dönemde neoliberal politikaların yayılmasını hızlandıran etkenlerdendir (Erdoğan ve Ak, 2003, s. 7). Bu tür bir "tüketim kapitalizminde" denetimci bir mekanizma, piyasa ile paraya hâkim olan kişilere rahat harcamanın önünü açmıştır. Kültürel bir değişim oluşur, tüketici insan figürü ortaya çıkar. Artık insanlar harcamaya yönelik düşünce ve hayallerini hayata geçirmek için güdülenmiştir (Demirel ve Yeğen, 2015, s. 122). Wills'e göre, Reagan "Marlboro Man" imajı oluşturarak modern kapitalizmin de kendine güvenen insan tasvirine dayandığını belirtmiştir ki bu bir algı kırılması olarak görülebilir (Wills, 1988, s. 11; Hutchinson, 2008, s. 19).

Sahip olma arzusunun, bu uğurda harcama yapmaktan kaçınmama vurgusunu romandan takip edebiliyoruz. Elvis Presley hayranı olan Myra, Presley'nin fotoğrafını satın alabilmek için adeta Gaunt'a yalvarmaktadır. Satıcı ise fotoğrafın fiyatını artırmakta, adeta Myra'nın bu nesneyi ne kadar çok elde etmek

istediğini test etmek için sınırlarını zorlamaktadır. Yeterli parası olmayan Myra ise ne yapacağını şaşırılmış haldedir:

“Yetmiş dolardan fazlasını istiyorsanız o zaman çek vermem gerekir. Chuck o zaman bunu fark edip parayı nereye verdiğimi öğrenmek isteyecek. Tabii açıkladığım takdirde de o... o...” Bay Gaunt, ‘Bu benim sorunum değil,’ dedi. ‘Ben evlilere önerilerde bulunan bir uzman değil, bir tüccarım.’ Baş eğik, kadının terden yapış yapış olan kafasına bakıyordu. ‘Başka birinin artık ölmüş olan Bay Presley’nin bu eşsiz resmini alacak parası olduğundan eminim. Örneğin Bayan Rusk’ın.’ (s. 100)

Gaunt’un Cora ya da başka birine bu nesneyi satabileceğini söyleyerek rekabeti kamçılması onun kıskançlığını büsbütün alevlendirmiştir. Diyalogun sonunda da fazlaca para ödeyerek ve bir ‘şaka’ yapmayı kabul ederek fotoğrafı satın alır. Görüldüğü üzere roman iktisadın inceleme alanına giren faaliyetlerle dolu bir dünyayı yansıtmaktadır. Bu durum iktisat ve edebiyat arasında disiplinlerarası bir iletişim yaratmıştır.

Disiplinlerin birbirleriyle teması

Disiplinlerarasılık gerçekten de mümkün müdür? Disiplinler arasındaki diyalog her zaman ortaklık yaratır mı? Hele de edebiyat ve iktisat gibi birbirinden çok farklı epistemolojik düzlemlerde gerçekleştirilen iki pratik arasında bu ortaklığın ne kadarını yakalamak mümkündür? Sosyal bilimler, temel bilimler ve iktisadî bilimler kendi aralarında ortak bir problematik yaratacak kadar birbirlerine eklemenebiliyor olsa da, gerçekten de ortak bir araştırma nesnesi ortaya çıkarabilir mi? (Picon, 1989, p. 230)

İktisat ve edebiyat ortak çalışma alışkanlığı olmayan, birbirinden oldukça farklı iki alandır. Zaman zaman edebiyatçılar iktisadi konuları işleyen metinleri incelese ya da iktisatçılar, edebi analizin metod ve araçlarıyla iktisadi metinlere yaklaşıp da bu, iki alan arasında bir köprü kurmaya yetmez. Köprüler kurulabilmesi için her şeyden önce, iki tarafın birbirlerine kar-

şı geliştirdikleri umursamazlık ve kuşkudan vazgeçmeleri gerekir. Bunun yanında, iki disiplin arasındaki diyalog son yıllarda birçok araştırmaya konu olmuştur (Pignol ve Akdere, 2016).

Crossing boundaries: economics and its neighbours (2001) adlı kitapta G. Erreygers, disiplinlerin karşılaşmalarına dair sorunların iktisatın diğer disiplinlerle olan ilişkilerinde de gündeme geldiğini yazar. Erreygers'e (2001) göre bu karşılaşmalar da iktisatçıların soyutlamalarıyla sosyal bilimlerin somut vaka analizleri karşı karşıya gelir. Fakat Lazear'ın (2000, s. 102; Erreygers, 2001, s. 1) yaptığı gibi, "sosyal bilimlerin başarısız olduğu yerde iktisat bilimi başarır, çünkü iktisatçılar soyutlar" demek disiplinler arasında gereksiz bir rekabet yaratır. Farklı alanların birbirini tamamlama olasılığını göz önünde bulundurmak daha yapıcı bir tavidir. Mesela iktisatçıların ölçüm tutkusu, katı nedenselliklere meyletmesi ya da doğalarına bakmaksızın olaylar arasında etkileşim olduğuna [*correlation*] dair hızlı yargıda bulunmaları, büyük resmi görmelerini engelleyebilir. Bu durumda onların "göz ardı ettikleri ayrıntılar için, fenomeni gözlemleyen sosyal bilimlerden yardım alınabilir" (Lazear, 2000, s. 103; Erreygers, 2001, s. 2).

İktisatçılar, varsayımsal hipotezlere dayanan, gerçek hayatı tüm boyutlarıyla ele almayan indirgemeci ve soyut dünyalarını belli bir ülke ve zamana dair yargıda bulunacakları zaman terk etmek zorunda kalırlar. Bunun sonucunda, teorinin soyut dünyası ile gerçek dünyanın işleyişi arasında farklılıklar ortaya çıkar. Bu farkları anlamak için çoğu zaman başka disiplinlerden gelecek bilgilere ihtiyaç duyarlar. Disiplinlerin birbirlerinin bilgi birikimlerinden, metotlarından ve yaklaşımlarından yararlanma biçimleri çeşitlidir. Disiplinlerarasılık terimi bu pratiklerin geneline verilen isimdir. Farklı disiplinler arasındaki etkileşim disiplinlerarasılık literatürünü oluşturur. 1990'lı yıllarda çeşitlenen bu çalışmaların önemi, çağımızın sorunlarının karmaşık doğasını ve bu sorunlara tek tek disiplinler tarafından getirilen çözüm önerilerinin yetersizliğini ortaya koymasındır.

İngilizcesi *disciplinarity*, Fransızcası *disciplinarité* olan ve Türkçeye "disiplinsellik" ya da "disiplincilik" olarak çevrilen

kavram farklı şekillerde tanımlandı. Morin'e (1997, s. 21) göre bir disiplin "bilimsel bilgiyi organize eden bir kategoridir" ve "bu organizasyon, bilgiyi bölüştürerek, kurumsallaştırarak ve bilginin kapsadığı alanların çeşitliliğine hitap ederek yapılır." Bir disiplin, geniş bir bilimsel alana yayılsa da bağımsızlığının sınırlarını, oluşturduğu kendine özgü dil, kullandığı ya da geliştirdiği kendine özgü teoriler gibi parametreleri temel alarak ilan eder (Morin, 1997, s. 21). Dolayısıyla bilimsel disiplin ya da sanat dalı dediğimizde aklımıza kendi terminolojisini, metodunu, tarihini ve nihayetinde bağımsızlığını ilan etmiş adacıklar gelebilir.

Disiplinsellik 19. yüzyılda modern üniversitelerin kurulması, 20. yüzyılda da geliştirilmesiyle iyice gelişen bilimsel yaklaşım ve araştırmaların ürünüdür (Morin, 1997). Bir disiplinin gelişimi dört döneme ayrılır: doğum, kurumsallaşma, evrim, sönme. Disiplinin iki rolü vardır: "bilginin muğlaklığının ortadan kalkmasını sağlayan bir uzmanlık alanı oluşturmak" ve "bilimsel eğitim sağlanabilmesi için ilgi çekici bir konu sunmak" (Morin, 1997, s. 21). Fakat aşırı uzmanlaşma [*hyperspécialisation*] sonucu disiplin odaklandığı konuyu daha büyük bir resmin parçası ya da insan eliyle yaratılmış bir bağlam olarak değil, sadece kendinden menkul bir şey gibi görmeye başlayabilir. "Şeyleştirme" denen bu tuzağa düşüldüğünde, yani aşırı uzmanlaşma sonucu, disiplinin dışarıdan gelen bilgilerle etkileşimi engellenmiş olur (Morin, 1997, s. 22).

Disiplinler, tarihlerinin belli noktalarında kendilerini konu ve metot yönünden izole etseler de, geçmişlerinde farklı disiplinlerle temas etmiş, gelecekte de edeceklerdir. "Disiplinlerarasılık" [*interdisciplinarity*] hem disiplinlerin birbirleriyle karşılaşmalarında ortaya çıkan pratiklerin genelini kapsayan bir terimdir hem de bu pratiklerden birine verilen addır (Mäki, 2007). Morin (1997, s. 28) aynıysa için "birçok disiplinin ortak bir proje ya da nesne etrafında birleşmesi" olarak tanımladığı "çokdisiplinlilik" [*polydisciplinarité*] terimini kullanır. Özellikle disiplinler karşılaştığında ortaya çıkan tanımlanması zor arada kalmışlığa atuf yaptığından, biz ilk terimi kullanmayı tercih ediyoruz.

Çokdisiplinlilik ya da disiplinlerarasılık aslında oldukça fazla “yanılsama” ve “hayal kırıklığı” da içeren moda bir konudur (Mâki, 2007). Disiplinlerarasılık bir bilim değildir, bir pratiktir (Picon, 1989, s. 239). Fakat genel pratik kendini farklı biçimlerde gösterir. A. Caillé, *La Revue de Mauss*’un “Bilimler Arasında Savaş ve Barış; Disiplinsellik, Disiplinlerarasılık ve Disiplinlerötesilik” başlıklı özel sayısında, “zaten sınırları hiçbir zaman çok net çizilememiş ve her an değişken olan; sınırlara, nötrlüğe ve –daha üretken olabilmek için– başka disiplinlerin bakış açılarının etkisinde kalıp kırılmalara açık olmaya ihtiyaç duyan disiplinlerin birleşmelerini nasıl düşünmek gerekir?” (Caillé, 1997, s. 17) diye sorar. Morin’e (1997) göre, her disiplinin kendi konusuyla kurduğu bir ilişki vardır ve disiplinler birbirleriyle karşılaştıklarında bu ilişki iyice su yüzüne çıkar. Bu karşılaşmalar sırasında disiplinler aralarında ilişkiler kurulacaktır. Bu ilişkiler sonucu yeni araştırma alanları ortaya çıkacak, hatta en başta oluşturulan kurucu varsayımlar bırakılıp, yeni öneriler üzerine yeni disiplinler oluşturmaya kadar gidilebilecektir. Bazı durumlarda ise iki ya da birkaç disiplinin birbiriyle karışması sonucu ortaya çıkan “karma [hybrid] disiplin” kendisini asıl incelediği konudan iyice uzaklaştırıp, teorik bir izolasyona götürecek anormallikler bile gösterebilir.

Disiplinlerarasılık bugün adeta bir muammadır. Birbirine benzer alanlarda çalışan disiplinlerin büyük ortaklıklar içine girdiği söylenebilir fakat karşılaştıkları zorluklar saymakla bitmez. J.-J. Corre (1997, s. 349-350) bunlardan yalnızca üçünden bahseder: kavramsal düzenden kaynaklanan, operasyonel düzenden kaynaklanan ve disiplinsel yetkinlikten kaynaklanan sorunlar. Birinci sorun her disiplinin kendine özgü bir ideali olmasından kaynaklanır. İkinci sorun disiplinler arasında bir ortak “hareket alanı”, “gözlem ölçeği” ve “akıl yürütme arayüzü” belirlemenin zorluğudur (Corre, 1997, s. 349-350). Üçüncü sorun ise “sorunun geneline bakışı koruyarak” ve “zamanlar arasındaki bilgi alışverişini sağlayarak” her disipline ait kavram ve metotların artan karmaşıklığını ifade edecek usta bir eserin yokluğudur (Corre, 1997, s. 349-350).

Disiplinlerin karşılaşmasının doğasını çözmek için öncelikle onların “kimliklerini” ve “içeriklerini”, yani bir disipline dair karakteristik ve teorik kaynakları anlamamız gerekir. Disiplinler karşılaştığında neler olduğunu ancak karşılaşma anında kendi kimliklerini koruyup korumadıklarına bakarak belirleyebiliriz (Mâki, 2007, s. 9). Araştırılan konunun içeriğinin esnek olması araştırmayı yöneten soruların değişmesini kolaylaştırır ve sonuç olarak da disiplinin ampirik bulgularının değişmesine neden olur. Eğer bu değişim yeterince güçlüyse disiplinin kimliği değişir (Mâki, 2007, s. 9). Bu bağlamda disiplinler arasında çoğalan, ilham verici, destekleyici, eleştirel, işbirlikçi, sömürgeci, birleştirici ve dışlayıcı türden iç ilişkiler oluşur (Mâki, 2007, s. 9-10).

Aslında disiplinlerarasılık pratiklerinin henüz oldukça kırılgan olmasının nedeni sağlam bir gelenekten yoksunlukları ve henüz bilim camiaları tarafından tam olarak kabul görmemiş olmalarıdır. Daha çok saygı görebilmeleri farklı bilimsel araştırma ağlarının (bilimsel araştırma yapan kurumlar, yayınlar) ifşa edilmesine; bu pratiklerin normalleşmesi ise onların harekete geçirilmesine bağlıdır (Picon, 1989, s. 230-240). Ayrıca disiplinlerarası çalışmaların tamamlanması zaman almaktadır. Oysa kurumlar araştırma sonuçlarını çabuk almak istemektedirler. Kısacası, farklı disiplinlerden birbirini tanımayan araştırmacıların karşılaşmasıyla yapılacak üretim uzun soluklu bir “yaklaşım, anlayış, ölçek ve ortak dil çalışmasını gerektirir” (Picon, 1989, s. 237).

Terimsel karmaşa da çokdisiplinlilik ya da disiplinlerarasılık olarak andığımız bu meta-metoda dair önyargıya neden olmuştur (De Béchillon, 1997, p. 185). Mâki (2007) disiplinlerin karşılaşma biçimlerine dair beş kategori belirliyor: “çokdisiplinlilik” [*multidisciplinarity* ya da *pluridisciplinarity*], “disiplinlerötesilik” [*transdisciplinarity*], “disiplinlerarasılık” [*interdisciplinarity*], disiplinlerkesişmesi [*cross-disciplinarity*] ve post-disiplinlilik [*post-disciplinarity*]. Bahsi geçen disiplinlerarasılık biçimlerini tanımladıktan sonra, *Ruhlar Dükkan*ı romanındaki tüketim temasının iktisat ve edebiyata dair nasıl bir ortak paydada yer aldığı tartışılacaktır.

Çokdisiplinlilik

Çokdisiplinlilik, farklı disiplinler bir araya geldiğinde ortaya çıkan işbirliği çeşitlerinden birini tanımlar. Bu pratikte disiplinler karşılaştıklarında kimlikleri ve içerikleri değişmediğinden, disiplinlerin en sade ve zayıf birleşmesi söz konusudur. Burada tanımlanan bir aradalık tek bir konu için birçok söylemin ortaya atıldığı bir düzlem yaratır. Bu düzlemde her disiplin kendi özerkliğini koruyarak kendi söylemini geliştirir: “Her disiplinin kendine ait bakışının yalın bir şekilde yan yana durmasından [*juxtaposition*]” söz edilmektedir (De Béchillon, 1997, s. 185). Aynı konuya olan bakış açısı çeşitliliği, yani teoriler ve metotlar muhafaza edilir. Bir anlamda, her disiplin kendi söylemi üstüne kapanmış gibidir (De Béchillon, 1997, s. 185). Aynı konu üzerine sosyolog da tarihçi de psikolog da fikrini söyler. Disiplinlerin rolü, kendi alanının sınırları içinde ve kendi bilimsel metodlarına sadık kalarak problemin farklı bir boyutunu ortaya koymaktır. Açıkça, çokdisiplinlilik pratiğinde disiplinler arasındaki su geçirmez sınırlar tutulur (Casabianca, 1997, s. 272).

Örneğin mevsimsel değişimler üzerine yapılan araştırmalar jeolojiden kimyaya iktisattan kültür çalışmalarına kadar birçok disiplinin konusudur. Fourez (2001, s. 82) ve Morin (1990) çokdisiplinliliğin açıkça tanımlanmış bir projesi olmadığını ya da herhangi bir vakaya net bir çözüm önermek üzere yola çıkmadığını belirtir. Epistemolojik açıdan bakıldığında söz konusu bir araya gelme ne yeni bir teori ne yeni bir problematik ne de yeni bir metot vaat eder. Dolayısıyla çokdisiplinlilik kendine özgü bir söylem oluşturma potansiyeli taşımayan bir pratiktir (De Béchillon, 1997, s. 185).

Disiplinlerötesilik

Disiplinlerötesilikte her disipline özgü bakışın terk edildiği bir duruş sergilenir (De Béchillon, 1997, s. 186). Çokdisiplinlilikten farklı olarak, “disiplinlerin entegrasyonu” önerilir. Bu-

rada dil oyunları etrafında disiplinlere ait ortak yeni bir dil, bir çeşit bilimsel *espéranto* yaratılmış olur (De Béchillon, 1997, s. 187). Disiplinlerötesilik pratiğinde araştırmacılar eski disiplinlerin bir adım ötesine geçerek yeni bir araştırma alanı, iletişim, koordinasyon ve teori için bir forum oluştururlar (Mâki, 2007, s. 12). Disiplinlerötesilikte karşımıza çıkan, disiplinlerin kendi aralarında anlaşarak, kendi kimliklerini ve içeriklerini bir yana bırakmayı kabul etmeleridir (Mâki, 2007, s. 12). Kültürel çalışmalar, feminist çalışmalar, karmaşıklık teorisi bu pratik sayesinde ortaya çıkmış alanlardır. *Ruhlar Dükkânı* romanı “tüketim çalışmaları” [*consumption studies*] ve “tüketici kültürü teorisi” [*consumer culture theory*] adı altında anılmaya başlanan disiplinlerötesi çalışmalarda da kaynak olarak kullanılabilir.

Disiplinlerarasılık

Ruhlar Dükkânı romanı bünyesinde karşımıza çıkan iktisat ve edebiyat arasındaki diyalogun doğasının “disiplinlerarasılık” olduğu söylenebilir çünkü edebiyat ve iktisat “tüketim” gibi spesifik bir konu etrafında karşılaşmıştır.

Disiplinlerarasılık, bilgilerin birbirine eklenmesiyle haliha-zırdaki teorik alanlarda yeni düzenlemeler yapılmasını tanımlar. Burada iki disiplin arasında gerçek bir diyalog söz konusudur (De Béchillon, 1997, p. 186). Disiplinlerarasılık, çokdisiplinliliğin bazı defolarını taşımaz. Araştırma, bir disiplinin teorik alanında başlar ve diğerinin problematiklerine ve hipotezlerine dokunur. Fakat bu temastan sonra disiplinler eskisi gibi davranmazlar. Burada yaşanan birleşme sonucu her disiplinin çizdiği sınır ortadan kalkar ve ortak bir konu için ortak bir söylem önerilir. Bu durumda disiplinlerarasılık, çokdisiplinliliğin bir üst kademesi olarak düşünülebilir.

Picon’a (1989) göre disiplinlerarasılık farklı şekillerde kendini gösterir. Disiplinler teorisi ve pratik arasındaki etkileşimle kendilerini aşarlar, sonuçlanmış analizlerini bir adım daha öteye götürürler (Picon, 1989, s. 229). Morin’in (1997, s. 28) söylediği gibi, disiplinler Birleşmiş Milletlerin üye ülkeleri misali,

kendilerine özgü hakları ve egemenliklerini komşularının tehditlerine karşı korurlar fakat yine de, alışveriş ve işbirliği yoluyla aslında organik bir şeye dönüşürler. Bu etkileşimin doğası ödünç alma, destek ve eleştiridir. Disiplinlerarasında metaforlar ödünç alınır, verilir. Disiplinlere dair araçlar yeni teorik ve metodolojik düzlemde kullanılır. Biyolojik metaforların sosyal bilimlerde kullanılması bu duruma bir örnektir. Bazen de disiplinler birbirlerinin argümanlarına arka çıkarlar. Disiplinlerarası gerilim ve eleştiri de bu pratikte oldukça belirleyicidir. Eleştiriye örnek olarak genel kabul görmüş “iktisadi insan” tanımını üzerinde psikoloji ve nörobilimden gelen verilerin baskısını sayabiliriz (Mâki, 2007, s. 11).

Mâki’ye (2007, s. 17) göre “her disiplin aslında içinde bilinmeyen bir mekanizma olan bir kara kutudur” ve “genellikle bu kara kutunun içindekiler başka disiplinlere ya da alanlara aittir” (Mâki, 2007, s. 17). Picon (1989, s. 236) ise şöyle söyler: Acaba disiplinlerarasılık suni, anlık, konjonktüre bağlı yalancı bir uygulama mıdır ya da aslında bir ihtiyaç, kendini var etmeye çalışan, farklı bir dünyaya ait bir metot mudur? Lurçat (1997) da disiplinlerarasılığı “kendini kremalı tartın içinde bulmaya” benzeterek ilginç bir tanım yapar:

Kendi alanının konuları üzerine düşünen her araştırmacı er ya da geç alanını genişletmek zorunda kalır çünkü üzerine çalıştığı konuya anlam verebilmek için onu büyük resmin içine oturtması gerekir. Bu esnada başka disiplinlerin alanına girecektir. Disiplinlere her temasında bir problem oluşacaktır çünkü hiçbirisi birbirine benzememektedir. İşte burada üzerinde çok da durulmamış bir durumla karşılaşacaktır: Yeni disiplinlerin doğuşu. Kendini kremalı bir tartın ortasında bulan araştırmacı artık pozisyonunu belirlemek zorunda kalacaktır, bu kremalı tartın adına disiplinlerarasılık denir (Lurçat, 1997, 155).

Disiplinlerarasılık pratiği sırasında yapılmak istenen yeni bir disiplin oluşturmak değil “spesifik bir problemi çözmektir” (Schinckus, 2008). Disiplinlerarası çalışmalar belirli bir içeriğe

kilitlenirler (Fourez, 2001, s. 82). Aslında araştırmacıları disiplinlerarasılığı uygulamaya iten gerçekliğin karmaşıklığıdır (Casabianca, 1997, s. 271). Burada bilginin yapısıyla alakalı yeni bir durum öne çıkar (Casabianca, 1997, s. 278). Bir örnek yardımıyla bu durumu inceleyebiliriz. 1980'lerde E. Durkheim, M. Weber ve W. Pareto'nun yayınlarıyla ortaya çıkan iktisat sosyolojisi "iki disiplin, bir söylem" şartına riayet eder (Robert, 1998, s. 22). Bu hibrid disiplinin metodunun sosyoloji tarafından domine edildiğine fakat kavramlarının iktisattan geldiğine tanık oluruz. "İktisat sosyolojisinin" tarihini yazan O. Robert (1998, s. 22) asıl yapılmak isteneni, "iktisadî kurumların işleyişinin mikroiktisat bilgisiyle açıklanması" olarak tanımlar. İktisatla sosyoloji arasındaki ayrım düşünüldüğünde, iktisat sosyolojisi epistemolojik olarak da yeni bir disiplinlerarası yol olarak görülür (Barbié, 2010).

İktisat sosyolojisine katkıda bulunanlardan P. Steiner'e göre bu disiplinlerarası pratiğin doğası "kurumsalcı" [*institutionalist*], A. Kirman'a göre ise de "etkileşimcidir" [*interactive*] (Barbié, 2010). H. White ve M. Granovetter tarafından lanse edilen yeni iktisat sosyolojisi "etkileşim [*interaction*] iktisadı" ve "sosyal ağlar sosyolojisi" [*sociology of social network*] alt dallarına eklenilerek adeta G. Becker'in rasyonel tercih teorisine alternatif hale gelir (Barbié, 2010, s. 7). White iktisadi kavramları kullanırken, iktisat sosyolojisinin "iktisadi fenomenlere uygulanan sosyolojik bir metod" olduğunu kabul etmeyi reddeder (Rème-Harnay, 2005, s. 368). Ona göre burada daha çok sosyolojiyi geliştirebilecek teoriler, piyasalara dair ampirik çalışmalar, kuramsallaştırılacak yeni fikirler vardır. Bu anlamda White iktisadın sosyolojik teoriyi dölediği fikrini savunur. Ona göre, eğer araştırmacı bu yeni bilgi ve gözlemlere açık olursa, iktisat sosyolojisi kendisine iyi bir rehber olur (Rème-Harnay, 2005, s. 370).

Yukarıda da ortaya konduğu üzere, disiplinlerin bir araya gelmesiyle ortaya çıkan sonuçlar farklıdır. Bir başka deyişle, iki disiplinin karşılaşması sonucu ortaya çıkan melezliğin doğası incelendiğinde ortaya farklı sonuçlar çıkar. İktisat sosyolo-

jisi örneği üzerinden giderek bu soruya cevap vermek gerekirse, bu iki dalın birlikteliği sonucu ortaya hem ekonomik hem de sosyolojik argümanlar çıkar. Bu birleşik teori iki tarafa dair argümanların bakış açılarının karışımıdır. İki tarafa ait açıklamalar birbirine karşıt olsalar bile, organik bir şekilde birleşerek iktisadi durumlara daha kapsamlı açıklama getirirler (Steiner, 1999, s. 3; Rème-Harnay, 2005, s. 370).

Disiplinlerarasılık kendi içinde iki kategoriye ayrılabilir: disiplinlerkesişmesi [*cross-disciplinarity*] ve post-disiplinlilik [*post-disciplinarity*]. Disiplinlerkesişmesi, bir disiplinin diğerinin alanına girdiği durumu tasvir eder. Disiplinlerarasılık “eşitlikçi entegrasyon” biçiminde gerçekleştiğinde, iki disiplinin içeriklerinin büyük bölümü birbiri içinde erir; “akademik emperyalizme” baktığımızda bir disiplinin içeriğinin diğerininkini iptal ettiğini görürüz; “akademik somürgecilik” diye adlandırılan etkileşimde ise bir disiplin diğerinin içine yuvalanır. Örnek olarak birçok iktisadi kavram, model ve metodun siyaset biliminin içine yerleşmesi gösterilebilir. Burada iktisat siyaset bilimini kolonize etmektedir. İktisadın bu kez de sosyolojiyi kolonize etmesine örnek ise rasyonel seçim sosyolojisi bünyesinde, iktisattaki seçim teorisinin sosyolojinin içine peydahlanmasıdır. Ayrıca davranışsal iktisat da bilişsel bilimin [*cognitive science*] ve psikolojinin iktisat biliminin içine yerleşmesinden doğmuştur. Nöroekonomi ve ekonofizik ele alındığında, nöroloji ve fiziğin aynıını yaptığından söz edilebilir. Bu noktada, standart disiplinlerin getirdiğinden farklı bir bakış açısı üreten araştırmacı için yeni bir kimlikten de söz edilebilir. Bu pratikleri uygulayabilmek için “bir ekip çalışması” ve/veya “geniş bir bilgi ve kültüre sahip araştırmacılar” gerekir (Picon, 1989, s. 238). Aslında son örnek daha çok analojiye karşılık gelse de Maki analojiyi disiplinlerkesişmesi olarak değerlendirerek şöyle yazar: “Newton ontolojik olarak, düşen elmaları, mermilerin yörüngesini ve cesetlerin hareketlerini örnekleyerek böylesi bir disiplinlerkesişmesi başarısına ulaştığı için takdir edildi. Günümüzde soru, Gary Becker’in hisse senetleri alma, işgücü kiralama, evlenme, seri katillik, uyuşturucu bağımlılığı arasında te-

mel benzerlikler kurmasından ötürü takdir edilip edilmeyeceğidir” (Mâki, 2007, s. 17). Post-disiplinlilik [*post-disciplinarity*] ise hiçbir disiplinsel anlaşılmaya, sınıra, kısıta ve takibe saygısızlık yapmayan bir tür anti-disiplinsellik. Post-disiplinsel aktivite el altında bulunan entelektüel kaynaklardan yararlanarak disiplinler oluşmadan önceki özgür düşünce ortamını yaratmaya çalışır (Mâki, 2007, s. 13).

Sonraki bölümde böylesine çok katmanlı ve karmaşık bir konunun romanda, iki alanın bilgi birikimi ve konuya yaklaşımı ile nasıl masaya yatırıldığı incelenecektir.

Alışverişin amacı

Üretim, alışveriş ve tüketim dünyanın varoluşundan beri insanın türünü devam ettirebilmesini sağlayan ve birbirinden ayrı düşünülmemeyen belli başlı günlük uğraşlardır. Fakat feodal dönem sonrasında tüketim ve üretim birbirinden kopmaya başlamıştır. Sassatelli’nin (2007, s. 77) belirttiği gibi birçok sosyal ve çevresel etken tüketim ve üretim arasındaki bağı daha anlaşılabilir hale getirmiştir. Tüketim davranışının olduğu ortam maddidir fakat tarihi ve kültürel koşullar da bu konuda çok şey söyler (Sassatelli, 2007, s. 77). Alışverişin amacı tarihçiler, iktisatçılar, sosyal antropologlar tarafından incelenmiştir. K. Polanyi’nin ([1944] 2000) disiplinlerarası çalışmaları kapitalizm öncesi ve sonrası toplumlarında alışverişin amacına dair farklılıkları ortaya koyar. “Takas” ya da “trampa” adıyla anılan ilk değişim şeklini “alışverişten” ayıran şey amacının “kazanç” olmasıdır. Ona göre işbölümü ve piyasanın oluşması da “kâr ve kazanç” (Polanyi, 2000, s. 85) amacıyla “insanın bir şeyi başka bir şeyle takas, trampa ve mübadele eğilimine” bağlıdır (a.g.e., s. 86).

Alışveriş 19. yüzyıl öncesinde daha farklıdır aslında: “19. yüzyılda ısrarla ve koro halinde tekrarlanan akademik ilahilere karşın, alışverişten sağlanan kâr ve kazanç insan ekonomilerinde daha önce hiçbir zaman önemli olmamıştı” (a.g.e., s. 85). Oysa Smith’e göre, alışverişin ulusların zenginliğinin kay-

nağı olmaya başladığı merkantilist dönemde yapılan şekli ile kapitalist sisteme tabi olan biçimi arasında farklılıklar vardır. Smith'in ([1776] 2002, s. 263) belirttiği gibi, "Üretimin yegâne sonucu ve amacı tüketimdir ve üreticinin çıkarı, ancak tüketicinin çıkarını sağladığı oranda desteklenmelidir. Bu düstur o kadar açıktır ki, bunu ispata çalışmak abesle iştirigaldır. Fakat merkantilist sistemde tüketicinin çıkarı hemen her zaman üreticinin çıkarına feda edilir ve tüm sanayi ve ticaretin nihai amacı tüketim değil de üretimmiş gibi davranılır." Smith kendi sisteminde bu dürtüyü insanın varoluşunun ve kendini gerçekleştirmesinin temeline oturtur. Herkesin ürettiğinin fazlasını satmasını neredeyse kişisel gelişimini sağlayan bir kıstas olarak görür. İşbölümü ve piyasanın oluşması da bu temel gelişime bağlıdır:

Böylece kendi tüketimini aşan kendi emeğinin ürün fazlasını, gerek duyduğunda başkalarının emek ürünlerinin fazlasıyla mübadele edebilmesinin mümkün olması, her insanı, kendini belirli bir işe vermeye, bu iş için olanca yeteneğini ve zekâsını geliştirip yetkinleştirmeye teşvik eder (*a.g.e.*, s. 27).

Polanyi bu yorumun yanlış olsa da geleceğe dair doğru bir kehanete karşılık gediğini düşünür. Kâr ve kazanç dürtüsü ne kadar baskın olursa olsun ve insan her ne kadar bu iki dürtü tarafından ele geçirilmiş olsun yine de alışveriş sosyal ilişkilerden soyutlanamaz. Bir başka deyişle, bu iki dürtünün peşinde sürüklenen insan "geçici olarak bastırılmış diğer eğilimler göz önünde tutulmadan" (Polanyi, 2000, s. 87) değerlendirilemez. Dolayısıyla "insan ekonomisinin", yani insanın iktisadi faaliyetlerinin "kural olarak, insanın sosyal ilişkilerinin içine yerleşmiş olduğu" gerçeği göz ardı edilemez (*a.g.e.*, s. 88):

İnsan, maddi zenginlik edinmedeki bireysel çıkarlarını korumak gayesiyle hareket etmez; toplumsal konumunu, sosyal haklarını ve sosyal değerlerini korumak üzere hareket eder. Maddi zenginliğe ancak bu amaçlara hizmet ettiği için değer verir. Ne üretim ne de dağıtım süreci, mal sahipliğiyle il-

gili özel ekonomik çıkarlara bağlıdır; bu süreç içinde her aşama, gerekli işlemlerin yapılmasını sağlayan bir dizi sosyal çıkara göre ayarlanmıştır. Bu çıkarlar, avcılık ve balıkçılıkla uğraşan küçük bir toplulukla ve büyük bir despotik toplumda önemli farklılıklar göstereceklerdir, ama iki durumda da, ekonomik sistem, ekonomi dışı amaçlara göre işleyecektir (a.g.e., s. 88-89).

“Ekonomik amaçların sosyal yaşamın çerçevesi içinden kaynaklandığını” (a.g.e., s. 90) sosyal antropologların ve modern etnografların bulgularıyla ortaya koyan Polanyi bu fikri, Malinezya’nın Trobriand Adalarından elde ettikleri verileri inceleyen B. B. Malinowski (1926; 1930; 1935)⁶ ve R. C. Thurnwald’ın (1932a, 1932b; 1921)⁷ çalışmalarına dayandırır. Bu çalışmalar sayesinde Polanyi (2000, s. 90) “kazanç amacının,” “ücret karşılığı çalışma ilkesinin,” “çalışırken sarf edilen gayreti olabildiğince azaltma gayretinin” ve özellikle “ekonomik amaçlar üzerine kurulu ayrı ve belirgin bir kurumun” olmadığı ve hatta “insan tutkularının yalnızca ekonomi dışı amaçlara yöneldiği” bir toplumla karşılaşır. “O halde üretim ve dağıtım nasıl düzenleniyor?” diye sorar (a.g.e., s. 90). Cevabı yine kendisi verir: “Malların üretimi ve dağıtımı, toplama, depolama ve yeniden dağıtım yoluyla örgütleniyor ve mekanizmanın işleyişi içinde şef, tapınak, despot veya feodal bey önem kazanıyor” (a.g.e., s. 96).

Karşılıklılık [*reciprocity*] ve yeniden dağılım [*redistribution*] ilkelerine göre işleyen bir sistem vardır karşısında Polanyi’nin. Karşılıklılık ilkesine göre, çeşitli sosyal ilişkiler sayesinde elde edilen maddi çıktıyı paylaşan kişi, karşılığında topluluk tarafından takdir edilerek ödüllendirilir. Yeniden dağılım ilkesine

6 B. Malinowski (1926), *Crime and Custom in Savage Society*, Wolnelektury; Malinowski (1930), *Argonauts of the Western Pacific*, George Routledge and Sons; Malinowski (1935), *Coral Gardens and Their Magic*, Londra, George Allen ve Unwin.

7 R. C. Thurnwald (1921), *Die Gemeinde der Banaro*, Publisher Stuttgart, Enke; Thurnwald (1932a), *Economics in Primitive Communities*, Londra, Oxford; Thurnwald (1932b), *Die menschliche Gesellschaft in ihren ethnosociologischen Grundlagen*, Berlin.

göre ise, ada üretiminin büyük bölümü depolanmak ve dağıtılmak üzere şefe teslim edilir. Öyle görünmektedir ki “böyle bir topluluğa kâr fikri giremez; pazarlık etmek kınanır; elindeki avucundakini cömertçe dağıtmak bir meziyet olarak görünür; o ünlü takas ve değişim eğilimine de rastlanmaz. Yani ekonomik sistem, yalnızca sosyal örgütlenişin bir fonksiyonudur” (a.g.e., s. 93). Bu toplumların yaptığı ticaretle ilgili de şunları yazar Polanyi: “Yapılana ticaret diyoruz, ama ne parasal ne de aynî bir biçimde kâr söz konusudur; mal biriktirmek, mallara sürekli sahip olmak diye bir şey yoktur; elde edilen malların kullanımı onların başka birisine verilmesiyle gerçekleşir.” (a.g.e., s. 93)

Polanyi Malinezya’nın Trobriand Adalarındaki düzeni idealize etmek değil sadece ekonomik ilişkilerin sosyal ilişkilerden bağımsız düşünülmemeyeceğini ortaya koymak istemektedir. Bu argümanın feodal ve kapitalist sistemlerde de geçerli olduğunu savunan Polanyi için alışverişin amacının sadece kâr ve kazançtan ibaret olmaması genelgeçer bir sosyal kanundur. Alışveriş aslında siyasi ya da kişisel güç gösterisiyle iç içe geçen ekonomik çıkarlar tarafından da biçimlenir. Bu çıkarlar kimi zaman şefe, despota ya da feodal beye, kimi zaman da siyasetçi, fabrikatör ya da dükkân sahibine aittir. *Ruhlar Dükkânı* romanında Gaunt otoritenin simgesidir. Aşağıdaki satırlarda görüldüğü gibi romandaki alışveriş piyasa, arz, serbest ticaret, iş gibi piyasa ekonomisine dair kavramlarla tanımlansa bile aslında bir despotun kişisel güç gösterisiyle iç içe geçen ekonomik çıkarlar söz konusudur. Kasabalıları gitgide Gaunt’un kölesi gibi davranmaya iten ve dükkândan aldıkları malların müptelası haline geldikleri bir süreç işler. Arz ve talep ön plandadır: “Leland Gaunt uyuyan kente bakarak, aslında bu bir arz ve talep meselesi, diye düşündü” (s. 255). Gaunt’un otoriter tavrı iyice ortaya çıkar:

“Bavul ve içindekiler benim! Siz serbest ticarete inanmıyor musunuz, Şerif Pangborn? Nesiniz siz? Bir tür komünist mi? O bavuldaki her eşya için ayrı ayrı pazarlık yaptım! Onları hakkımla elde ettim. İstediginiz ödül, ücret, komisyon ya da

rüşvet mi? Bunu anlayabilirim. İstedığınız parayı da memnuniyetle veririm. Ama bunun kanun değil, işle [business] ilgili bir konu olduğunu anlamalısınız...” (s. 518)

Diğer taraftan, Castle Rock kasabası sakinlerinin tüketim tercihlerine bakıldığında, ana akım iktisatın “rasyonel” iktisadi bireylerlerinden çok tutkuları, özlemleri, hayalleri, zayıf yönleri hatta saplantıları olan sokaktaki insanlara benzedikleri görülür. Dükkân girişindeki levhada “Caveat Emptor” yani “Alıcı dikkatli ol!” yazmaktadır. Yani alıcının rasyonelliğinin bu alışverişten tam olarak sorumlu olması ve ancak satıcıdan bilgi talep ettiği kadar o ürün hakkında bilgi sahibi olacağına delalet eder. Eğer herhangi bir defo ya da sair bir sıkıntı varsa, bu yine alıcının kendi sorumluluğundadır (De Geest, 2004, s. 3).

Romadaki alışverişin niteliğini anlamak bir hayli zordur. Örneğin mağazanın ilk müşterisi Brian’ın gözünden yapılan tasvir de dükkânın türüne dair ipucu vermez: “En büyük vitrinde yalnızca beş eşya vardı. Oysa buraya daha yirmi, otuz şey sığabilirdi. Eşyalardan biri bir pipoydu. Bir diğeri Elvis Presley’in bir fotoğrafı. [...] Üçüncü eşya bir polaroid fotoğraf makinesiydi. Dördüncü cilalı bir taş parçasıydı ve ortasındaki çukura kristal parçacıklar doldurulmuştu. Bu parçacıklar ışıқта parlıyorlardı. Beşincisiyse Brian’ın işaret parmağı boyunda ve eninde bir tahtaydı.” (s. 25) Polly Chalmers ise şunları düşünür mağazayla ilgili: “Daha çok biblo ve hediyelik eşya satıldığına karar verdi. Ama eşyaları kolaylıkla sınıflandırmak mümkün değildi. Brian’ın bir gün önce gördüğü şeyler hâlâ oradaydı: geode, polaroid fotoğraf makinesi ve birkaç eşya daha. Bunlara belki kırk yedi, kırk sekiz eşya daha katılmıştı. Beyazımsı duvarlardan birine küçük bir servet değerinde ufak, eski bir Türk halısı asılmıştı. Vitrinlerden birinde de antikaya benzeyen oyuncak askerler duruyordu.” (s. 41)

Diğer taraftan, malların fiyatları üzerlerinde yazmıyordu: “Polly çok değerli ya da değersiz eşyaların bir tek ortak yanları olduğunu fark etti. Hiçbirinin üzerinde fiyat etiketi yoktu.” (s. 41) Gaunt ile Brian arasında Nuh’un gemisinden olduğu id-

dia edilen tahta parçası üzerine olan diyalogda, Kutsal Topraklardan geldiğine dair elinde MIT'nin verdiği bir belge olduğunu söyleyen Gaunt fiyat konusunu şöyle açıklar: "Öyle bir şeyin... sattığım o güzel eşyaların ve gerçekten ilginç malların fiyatları alıcıya bağlıdır. Yani alıcının verebileceği paraya. Sen ne kadar verebilirsin, Brian?" (s. 29, italikler kitaptan) Oysa pratikte alışveriş farklı bir şekilde işler: "Bu kartın iki fiyatı var. Yarım... ve yarım... Yarısı peşin para, diğeriye bir şey yapman... Anlıyor musun?"

Nettie Cobb o abajuru neden aldı? Norris Ridgewick o ortaya neden sahip olmak istedi? Brian o kartları almak için neden bu kadar ısrarcıydı? Peki ya Cora Rusk, Elvis'in gözlüğünü hiç almazsa olmaz mıydı? Ne işlerine yaradı mağazadan aldıkları tüm bu eşyalar? Bu mallara sahip olmayı neden bu kadar istediler ve sırf onlara sahip olmak için satıcının dileklerini neden sorgusuz sualsiz yerine getirdiler? Alışverişin sadece parayla yapıldığı bir çağda parasal olmayan bir angajmana yönelmekten neden çekinmediler? Tüm bu sorulara ana akım iktisat teorisinin tüketime dair açıklamalarına başvurarak yanıt bulma çabası samanlıkta iğne aramaya benzer. Brian'ın beyzbol kartlarına dair hissiyatı genel tabloyu yansıtır: "Bay Gaunt dalgın dalgın konuşmasına rağmen bakışları hiç de dalgın değildi. Dikkatle çocuğu inceliyordu. 'Brian Rusk, bu dünyada her şeyden çok ne istersin? diye sorduğum zaman ne cevap verirsin? Çabuk!' Brian hemen, 'Sandy Kaufax,' diye cevap verdi." (s. 30) Fakat çok geçmeden kendini sorgular: "Bay Gaunt'un istediğim gibi bir kart bulması ne işime yarayacak?" Bu soru cevapsız kalır.

Leland Gaunt'un Castle Rock kasabasında kurduğu alışveriş sistemi tam olarak piyasa sisteminin kurallarına göre işlemese de, kendi kurallarına göre işleyen bir mekanizmaydı. Ve Marx'ın kapitalist sistem için kullandığı cümleyle ifade edersek, kendi kendini yok etmeye mahkûmdu. Gaunt, Castle Rock'ı yok ettikten sonra yoluna devam edeceğinin, farklı bir zamanda farklı bir yerde aynı düzeni kurarak oraları da yok edeceğinin ipuçlarını veriyordu. Gaunt'un yarattığı bu sis-

temde malın değeri talep tarafından belirleniyordu. Dolayısıyla malın “değişim değeri” [*value in exchange*] dışlanarak “kullanım değeri” [*value in use*], yani o mala sahip olacak ve/veya malı kullanacak kişinin mala atfettiği değer öne çıkıyordu. Fakat fiyatlar o malın maliyetinden de bağımsız olarak satıcının keyfine göre belirleniyordu. Dükkânda neden hiçbir eşyanın üzerinde fiyat etiketi olmadığını soran Polly Chalmers’a verdiği cevapta Gaunt kendini, malı satmadan pazarlık yapan Ortadoğulu, hatta Iraklı bir halı satıcısına benzetir.

“...ama hiçbirinin fiyat etiketi yok. Bunun sebebi nedir?” Gaunt gülümsedi. “Bunu hafif bir sıra dışılık diye yorumlayabiliriz, Polly. Ben her zaman iyi bir alışverişin biraz pazarlık etmeye degeceğini düşünürüm. Herhalde bundan önceki yaşamımda Ortadoğulu bir halı tüccarıydım ve belki de Iraklıydım. Ama son günlerde böyle şeyer söylememem gerekiyor.” Polly, adama biraz takıldı. “Yani tutturabildiğinizi alıyorsunuz.” [...] Gaunt ekledi, “Ben bunu ‘ihtiyaç, değeri tanımlar’ diye düşünüyorum.” (s. 44)

Ekonomik çıkarı kişisel güç gösterisiyle iç içe olan Gaunt, tarihi ve sosyal bağlamdan soyutlanmış, zamanlar ve mekânlar ötesi bir karakterdir. Gaunt dükkâna girenlerden tek bir kişi dışında kimseyi eli boş göndermez. Dükkândan alınan belli başlı nesneler ve hangi motivasyonlarla alındıkları şöyledir: Brian Rusk, en genç müşteri, en sevdiği beyzbol oyuncusunun kartını alır. Patricia “Polly” Chalmers, şehirdeki en tuhaf kadın olarak bilinir ve aslında buraya başka bir şehirden gelmiştir; dükkândan bir kolye satın alır. Norris Ridgewick şehirdeki şerif yardımcılarının biri ve Şerif Pangborn’un en yakın dostudur; bir Bazun olta satın alır. John “Ace” Merrill kasabanın “kötü çocuğu” olarak bilinir ve suç geçmişi kabarıktır; 56 TOPPS kartları almıştır. Danforth “Buster” Keeton otoritesini suiistimal eden belediye meclisi üyesi lideridir; at yarışı pistini sergileyen bir minyatür alır. Mahalle sakinlerinden Huhg Priest, bir tilki kuyruğu edinir. Slopey Dodd, annesinin doğum günü için kurşun ve kalay alaşımından bir çaydanlık alır. Buster Ke-

eton'ın yalnız eşi Myrtle Keeton oyuncak bebek koleksiyonu için bir porselen bebek alır. Polly Chalmers'in en yakın arkadaşı ve Wilma Jerzyck'in düşmanı olan Netitia "Nettie" Cobb, karnaval camından yapılmış bir biblo alır. Everett Frankell, pipo; June Gavineaux, Cloisonné bir vazo; Eddie Warburton ise som altından Aziz Christopher madalyonu satın alır.

Şerif Alan Pangborn, öne çıkan karakterler içinde dükkândan herhangi bir eşya almayan tek kişidir. Bunu nasıl başarmış, kendini Gaunt sisteminden nasıl soyutlayabilmiştir, bilinmemektedir. Şerif baştan beri dükkâna kuşkuyla yaklaşmıştır. Gaunt Şerif'le ilk temastan kaçır. İlk kez Gaunt'un korktuğuna şahit oluruz: "Alan Pangborn'un gelişini seyretmek için vitrine doğru gitti. Hatta birkaç saniye için burnunu cama dayayarak ellerini gözlerinin iki yanına götürdü. Şerif, adamı görmemişti. Oysa Gaunt onun hemen karşısında duruyordu. Kollarını kavuşturmuştu. Dükkân sahibi, Alan Pangborn'u görür görmez ondan nefret etti. Durum onu pek şaşırtmadı. O yüzlerdeki ifadeleri okumak yerine onları hatırlatmakta daha ustaydı. Şimdi şerifin yüzündeki ifade daha tehlikeliydi." (s. 166)

Böylesine iyi bir pazarlamacının eşine az rastlanır doğrusu. Gaunt adeta kapıdan giren herkesi biraz tanıyordur ve beğenilerinin farkındadır. Mutlaka önlerine ilgilerini çekecek bir nesne çıkarır ve uyguladığı pazarlama teknikleri sayesinde kişiler o nesneyi delicesine satın almak ister: "Gaunt vermesi biraz zor olan bir fiyat söyleyinceye kadar kadın vazoyu böylesine istediğini hiç fark etmemişti." (s. 46) Sonrasında ise onlarla pazarlığa oturur. Romanda kasaba sakinlerinin yaşamlarına dair ayrıntılar verilse de Gaunt'un geçmişine ve neden o kasabaya geldiğine dair ipucu sunulmaz. Müşterilerin geçmişlerine ve kasabanın diğer fertleriyle olan ilişkilerine dair anlatımın yanında, Gaunt'un yalnızca fiziksel görünüşü betimlenir. Bu görünüş insanlara sahip olmaktan çok mutlu oldukları eşyaları tedarik eden ve bu yüzden kasabalıların minnet duyduğu şirin esnaf amca tasviri hiç değildir. Gaunt profili etrafında bir gizem ve gerilim bulutu oluşturulur. Göz rengine dair polemik bu bulutu destekler: "koyu mavi" (s. 22), "kapkara" (s. 68), "ela" (s.

44), “yeşil” (s. 47), “gri” (s. 47). Ayrıca film yıldızına benzeti-
lecek kadar etkileyicidir (s. 58). Elinde tuttuğu bir kartı “Abra-
kadabra!” (s. 168) diyerek kaybedecek kadar gerçeküstü yete-
nekleri vardır. Şerif kasabada meydana gelen olayların nedeni-
ni anladıktan sonra Brian’ın ölmeden önce Gaunt’un aslında in-
san olmadığını söylediğini öğrenir (s. 443; s. 468) ve ona “ze-
hirli adam” (a.g.e.) der.

Gerekli Şeyler’de her şey normal gibi görünse de alışveriş
farklı bir sisteme tabidir. Gelen müşteriler dükkânda bulduk-
ları bir malı almaya karar verdiklerinde bu mal için hem mad-
di hem de manevi bir bedel öderler. Maddi bedel o mal için Ga-
unt’un tek başına belirlediği bir meblağdır.

Mesela dükkânın ilk müşterisi olan on üç yaşındaki Brian
özellikle hayran olduğu ve döneminin çok iyi bir oyuncusu
olan Sandy Koufax’ın kartını aramaktadır. Gerekli Şeyler dük-
kânına merakına yenik düşerek giren Brian gerçekten kartla-
rı orada bulur. Gaunt’un dükkânında Sandy Koufax’a ait, ar-
kasında “Brian’a sevgiler” yazan bir kart bile satılıktır. Brian bu
durumdan oldukça etkilenmiş, neredeyse büyülenmiştir. Ga-
unt kartın ne kadar ender bulunduğundan ve elinde kalan son
numune olduğundan bahseder. Brian kartları almayı çok iste-
mektedir fakat toplam fiyat alım gücünü aşmaktadır. Bu du-
rumda Gaunt alışverişin gerçekleşebilmesini sağlamak için söz-
lü bir anlaşma önerir ve Brian’dan kartların parasal değerinin
yarısını nakit diğer yarısını ise kendisi için bir ricasını yerine
getirerek ödemesini ister. Brian Rusk bu anlaşmayı kabul edip
basketbol oyuncularının kartları için sadece 85 cent öder. Bu-
nun yanında da, anlaşma gereği, Gaunt’un kendisinden istedi-
ği ve “şaka” adı verdiği bir eylemi yapacağına söz verir. Bu iş,
kasaba sakinlerinden Wilma Jerzyck’in kurumaları için evinin
arka bahçesine astığı çamaşırlara çamur fırlatma işidir. Aslında
bu, kasabada meydana gelmeye başlayacak olayları tetikleyecek
kıvılcımdır. Bu örneğin gösterdiği gibi, bu alışveriş sisteminde
maddi bedel ile manevi bedel birbirine dönüştürülebilir. Brian
görevi gerçekleştirene kadar bu şakayı yapması gerektiğine da-
ir kâbuslarla savaşıır. Satıcının dediğini yaptığında ise bu sefer

suçluluk duygusunun getirdiği büyük bir psikolojik savaş verir ve nelere yol açtığını görünce dayanamayarak intihar eder.

Gaunt'un dükkâna gelen müşteriyi tanıyormuşçasına yakın davranması kısa sürede müşterilerin kendisine güvenmelerini sağlar. Her seferinde kişiye göre uyarladığı söylem neredeyse müşterileri hipnotize eder. Söylemin içeriğindeki reklam ve pazarlama unsurları sayesinde Gaunt'un etkisi altına giren müşteriler, malın fiyatı ile onlara getireceği fayda arasında bir muhakeme yapmak yerine mala ne kadar çok sahip olmak istediklerine odaklanırlar. Bu isteğin şiddeti kişilerin geçmiş yaşamlarındaki arzu, özenme ve hırslar tarafından beslenir. Örneğin Hugh Priest dükkânın vitrininde bir tilki kuyruğu görür. Tilki kuyruğu birdenbire geçmiş ve geleceği arasında köprü kurmasını sağlar. O tilki kuyruğuna sahip olabileceğini öğrendiği andan itibaren "rahat[lar] ve ani, derin bir mutluluk duy[ar]. Birdenbire her şeyin yoluna gireceğine inan[ır]" (s. 69). Aynı duygu dükkânın vitrininde at yarışı kutusunu gördüğünde Danforth Keeton'da da canlanmıştı (s. 157). Alkol batağına düşmeden önceki halini hatırlar ve anında bundan kurtulabileceğine dair içi umutla dolar. Tilki kuyruğunu ilk gördüğünde neler hissettiğini King şöyle aktarır:

Hugh aniden kendisini 1955 yılında buldu sanki. Babasının üstü açılan eski spor arabasına binmiş Batı Maine Okullar Arası Şampiyonası'na gidiyordu. Castle Rock'la Greenspark'ın maçı vardı. Kasım ayında olmalarına ve arabanın üstünü açmalarına rağmen hava sıcaktı. Arabada altı kişiydiler. Peter Doyon viski dolu bir cep şişesi getirmişti. Radyoda Perry Como'nun bir şarkısı çalıyordu. Hugh direksiyondaydı. Radyo anteninde uzun, tüylü bir tilki kuyruğu dalgalanıyordu. Şimdi şu vitrinde gördüğü gibi bir kuyruk. (s. 66)

Dükkândan çıkan hiçbir müşteri Gaunt'a olan borcundan kurtulmuş değildir. Kendisinden istenen şakayı gerçekleştirmeden de borcunu ödemiş olmayacaktır. Borcunu yerine getirmezse de satın aldığı eşyadan olacaktır. Kasabalıların tüketim davranışları incelendiğinde, bazen de aldıkları nesnelerle süs-

lenen hayali dünyalara yöneldikleri görülür. Mesela Brian'ın annesi Cora Rusk hayranı olduğu Elvis Presley'nin gözlüğünü satın aldıktan sonra tüm zamanını bu gözlüğü takıp sanatçıyla beraber olduğunu düşünerek geçirmeye başlamıştır. Gözlük, hayatının merkezi haline gelir adeta. Durum öyle bir hale gelir ki, Gaunt'a verdiği şaka yapma sözünün huzursuzluğundan mustarip Brian'ın tuhaf davranışlarını sezen ve korkmaya başlayan kardeşi Sean durumu annesiyle paylaşmak ister. Fakat kadın Elvis'le birlikte olduğu dünyadan gerçek dünyaya geçemez. Sean annesiyle iletişim kuramaz. Aşağıdaki diyalog alınan nesnelerin sahipleri üzerinde yarattığı etkiyi gözler önüne serer (s. 389-390):

Annesi arkasında sabahlığı, gözünde yeni dükkândan aldığı aptalca güneş gözlüğüyle yatak odasında dolaşıyordu.

Sean, "Anne, Brian..." diye başlamışsa da başka bir şey söyleyememişti.

"Git başımdan, Sean! Annenin şimdi işi var."

"Şey... anne..."

"Sana gitmeni söyledim!"

Sean daha kendi isteğiyle odadan çıkmadan Cora onu dışarı atmış kapıyı da kilitlemişti.

Kasabadaki olayların nedeni aslında kötü sonuçlar doğuran şakalar değil, kasabalıların şakaları eskiden beri çatışma halinde oldukları kişilerin yaptığını sanmalarıdır. Gaunt herkesi birbirine düşürmeyi başarır. İlişkilerin temelindeki "kentlere özgü öfke ve şiddet" (s. 5) romanın daha ilk sayfasında konu edilir. Gaunt şöyle der: "Ben en çok bu öfke ve şiddetten söz etmek istiyorum. Benimle biraz oturabilir misiniz?" (s. 5). Sohbetin konusu, "küçük kentlerde bazen işlerin nasıl çığrından çıktığı[dır]" (s. 6). İşleri çığrından çıkartan günlük ve sıradan ilişkilerden kaynaklanan basit nedenlerdir. "Aslında üzüntü ve sıkıntılara genellikle sıradan şeyler neden olur, hiç fark ettiniz mi bilmem?" (s. 8) der Gaunt. Şakalar sonucu oluşan intikam ortamının arkasında kasaba sakinlerinin geçmişte birbirleriyle yaşadıkları kırınglıkların tetiklenmesi yatar. Bu kırıng-

lıklardan bahseden giriş bölümünde (s. 5-11) durum şu şekilde tasvir edilir: “Büyüdüğümüz kentte buna benzer olaylar yaşıyordu sanırım. Dini inançlar yüzünden öfkelenen insanlar. Âşıklar. Gizli sırları olanlar. Kin duyanlar... ve hatta arada sırada da sıkıcı bir günü renklendirmek için korkutucu hikâyeler.” (s. 10) Wilma Jerzyck temiz çamaşırlara çamur fırlatanın kim olduğunu bilmediği halde nasıl Nettie Cobb’u suçlayabilmektedir? Bu işi onun yaptığından nasıl bu kadar emin şekilde ona çatabilmektedir? Aralarında geçen diyalog durumu açıklamaktadır: “Çamaşırlarıma çamur atarken iyi eğlenebildin mi bari kaçık karı?” (s. 118). Oysa Nettie’nin hiçbir şeyden haberi yoktur: “Çarşaf lar mı? Hangi çarşaf lar? Ben... Ben... Yakamı bırak benim! Kaçık olan sensin, ben değil!” Wilma oralı değildir bile. Nettie’nin suçlu olduğuna, elinde buna dair hiçbir kanıt yokken inanmaktadır: “Bu yaptığını yanına bırakmayacağım! Canına okuyacağım senin! Kimse ben yokken avluma girip çarşaf larıma çamur atamaz. Hiç kimse! HİÇ KİMSE! O çatlak kafanla ne dediğimi anlayabiliyor musun? CANINA OKUYACAĞIM! Bunu ne zaman, nerede ve nasıl yapacağımı bilemeyeceksin. Ama seni mahvedeceğim! Anlıyor musun?”

Şakalar kasaba halkının sosyal ilişkilerindeki iletişimsizlikleri ve kırgınlıkları ortaya çıkarır. Aralarında sosyal ilişkiler mevcut olsa da kimi zaman kişilerin metalarla kurdukları ilişkiler üzerinden insanlarla ilişkilendiklerini gösterir. Kasabada Gerekli Şeyler dükkânının açılmasıyla başlayan süreç ekonomik ilişkilerin sosyal ilişkileri nasıl değiştirdiğini yansıtır. Dükkândan aldıkları eşyalar hayatlarında en değer verdikleri şey haline gelir kasabalıların ve sosyal ilişkilerinden kopup başka ilişkilere girseler de kendi hayal dünyalarında izole bir yaşama yönelirler. Şerif ve sevgilisinin dükkânın etkisine girdikten sonra birbirlerinden soğumaları, Brian’ın annesinin Elvis Presley göz lüğünden sonra çocuğuna yabancılaşması bu izolasyon örneklerinden yalnızca ikisidir. Bu yabancılaşmanın en dramatik örneği Brian’ın intiharıdır.

King’in kurgusunda tasvir edilen tüketim davranışını ve sonuçlarını ortaya koyduktan sonra bu görünüşlerin, içinde ya-

şadığımız dünyada karşılığı olup olmadığını, sosyoloji ve tarihe başvurarak inceleyelim.

Sahip olma dürtüsü

C. Campbell (1987) *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism* adlı kitabında bir tüketim tipolojisi yapar ve yedi tüketim çeşidi belirler: a. araçsal tüketim, b. realist hazcı tüketim, c. hayalperest hazcı tüketim, d. üretken tüketim, e. kendini beğenmiş (gösterişçi) tüketim, f. postmodern tüketim, g. ilerici tüketim. Aşağıdaki tabloda şematize edilmiş tüketim çeşitleri ileriki sayfalarda açıklanmaktadır.

<i>Tüketim biçimi</i>	<i>Gaye</i>	<i>Mantık</i>	<i>Yaratıcı inanç (ethos)</i>
a. Araçsal tüketim	Materyal memnuniyeti tatmin eder	Amaçsallık	İş inancı
b. Realist hazcı tüketim	Bedensel hazları tatmin eder	Deneyimsel haz prensibi	Haz inancı
c. Hayalperest hazcı tüketim	Ruhani hazları tatmin eder	Hayalperest haz prensibi	Romantik inanç
d. Üretken tüketim	Kimliği yeniden üretir	1. dereceden yansıma özelliği	Yeniden üretme inancı
e. Kendini beğenmiş (gösterişçi) tüketim	Arzu edilen kimliği tahsis eder	2. dereceden yansıma özelliği	Hareketlilik inancı
f. Postmodern tüketim	Bir kimliğe saplanmayı engeller	3. dereceden yansıma özelliği	Postmodern inanç
g. İlerici tüketim	İdeolojik amaçlara ulaşma dürtüsünü tatmin eder	Anti-tüketimcilik (örnek: çevrecilik)	İlerici inanç

Jansson, 2001, s. 51'den alınmış tablo.

Tüketim çeşitlerinin arkasında farklı motivasyonların, mantıkların, konuların, insanların ve tüketim nesnelerinin olduğunu ortaya koyan bu şemaya baktığımızda farklı hayat stilleri-

ne, inançlarına ve değer sistemlerine rastlıyoruz. Örneğin araçsal tüketim (a), protestan iş ahlakıyla bağlantılı, anti-tüketimci bir tüketim biçimidir. Burada amaç fiziksel ve materyal ihtiyaçları en etkili ve fonksiyonel biçimde tatmin etmektir. Bir malın değeri onun algılanan kullanım değeri ile değişim değeri arasındaki ilişkiyle belirlenir. Böyle bir kültürde tüketim değil üretim birinci plandadır. Ayrıca tüketim alışkanlıkları, nefsin istekleri doğrultusunda olmayan, çileci bir hayat stili içinde gelişmiştir. Realist hazcı tüketime (b) baktığımızda, üretim ve tüketicinin henüz kültürü biçimlendirmedikleri zamanlardaki geleneksel ve hazcı toplumların alışkanlıklarına rastlarız. Bir malı ve benzeyen malları elde etmek için harcanan çaba ile o maldan elde edilecek zevk karşılaştırılır. Bu tarz tüketicinin bir başka özelliği de tüketicinin başarısızlığa uğramamak amacıyla yeni malları denemeye çok eğimli olmayışıdır. Hep eski alışkanlıkların getirdiği zevk aranır ve aynı malların tüketimi tekrarlanır (Jansson, 2001).

Hayalperest hazcı tüketim (c) realist hazcılıkla bağlantılı olan hazcılığın hayalperest versiyonuna denir ve “modern özerk hayalperest hazcılık” olarak adlandırılır. Maddenin ya da üretilmiş malın sembolik boyutu söz konusudur. Duyulara hitap eden tüketimden daha çok kendisinden duygusal ya da ruhani tatmin beklenen tüketimdir. Tipik hayalperest hazcı tüketici bir gündüzdüşçüsüdür. Aldığı maldan beklediği malın materyal ya da fonksiyonel yararından çok, malın imajından elde ettiği ruhani bir zevktir. Bu tipteki tüketicilere çekici gelen kendi hayatına dair geçmiş tecrübeleri ışığında, aldığı malın kendisinde oluşturacağı yeni duyulanmalara dair fantezilerdir. Ama daha çok W. Benjamin’in ([1938] 2001) *flâneur*’üne yakınsayan bir tüketici görülmektedir. *Fantasmagorya* içinde modern şehrin sokaklarında yürüyen, dükkanlarının vitrinlerinde gördüğü, reklamlardan yansıyan, sergileri süsleyen nesneler *flâneur*’ün gelecekte elde edeceği zevklere dair hayallerini besler. Medya ve kapitalist kültür hazcı hayalperestliği besleyerek nesnelerin sembolik anlamlarını pekiştirir. Jansson’a (2001) göre reklamlar “romantik görüntü yaratmanın” yoludur. Nesne-

lere sihirli, yani neye dayandığı belli olmayan değerler verdiği için Marx'ın mal fetişizmine de benzetilebilir (Jansson, 2001).

Üretken tüketim (d) stilinde tüketim kişinin başkaları tarafından nasıl görüldüğüne dair katkısına göre değerlendirilir. Tüketim sosyokültürel statüye katkıda bulunur. Veblen'in "gösteriş tüketimi" olarak tanımladığı tüketim biçimidir. Burada kimlik oluşturmaktan çok zaten belirli bir sosyal sınıfı yeniden üretmek, devamlı kılmak ön plandadır. Gösterişçi tüketim (e) ise Fordist yığın üretimiyle açıklanır, alışveriş yapabilmenin sosyal bir başarı olduğunu ortaya koyar. Kim *olduğumu*zu değil kim *olmak istediğimizi* gösteren tüketimdir. Hangi yaşam stilini benimsemek, hangi sosyokültürel komüniteye ait olmak istiyorsak onu belli eden tüketim çeşididir. Postmodern tüketim (f) hızlı ve uzmanlaşmış üretim biçimi olan post-Fordist üretime verilen addır. Üretilmiş mala anlam yüklemeyen bir tüketimdir. Üretken tüketim ve kendini beğenmiş (gösterişçi) tüketimin tersine, sosyokültürel kodları dışlar. Hatta herhangi bir kültürel koda hapsolup kalmamayı önemser. Kimliğin açık uçlu, yoruma açık ve gelişmeye yatkın olduğu fikrini benimser. Üretilenler ve tüketim tarzı yeni çıkan modalarla değişir. İlerici tüketim (g) ise diğer altı çeşitten farklı, her şeyden önce anti-tüketimci ve anti-materyalistik değerleri savunmakla alakalıdır. Tüketici ilerici tutuma sahiptir. Araçsal, hedonist ve gösterişçi amaçlar yerine ideolojik amaçlar gözetilir. Tüketimin motivasyonu zevk, eğlence ya da iletişim değil, nar-sizme, sosyal eşitsizliğe ve çevre kirliliğine olan eleştirel yaklaşımdır. Hatta bu tüketici tüketimi çevrecilik, feminizm, veganizm ya da global dayanışma gibi bazı sosyal hareketleri de destekler (Jansson, 2001).

Tüketim tarzlarını böylesine ayrıştırarak kategorize etmek şekilci ve indirgemeci görünse de, iktisatçıların tüketim davranışını incelerken hiç göz önünde bulundurmadıkları noktaları gündeme getirdiğinden zihin açıcudur. Alınıp satılan malların çeşidi ve tüketici tipleri de bu şablonda zamanla yerini bulmalıdır. Gerekli Şeyler dükkânına gelenlerin tüketim davranışı daha çok Campbell'in (1987, s. 58-76) tipolojisinde "hayalpe-

rest hazcı tüketim” olarak tanımladığı türdendir. Tüm tüketim kategorilerinin, dolayısıyla romandaki tüketimin de en büyük ortak özelliği sonuçlarının ne olacağını çok da hesaplamadan, ama içgüdüsel bir fantezi beklentisine kapılarak yapılmalarıdır.

Tüketim farklı kurgular ve bağlamlar içinde romanlara da yansımıştır. Deneyisel iktisatçılar deney kurgusundaki deneklerin aldıkları tüketim kararlarını incelerken; roman yazarları da roman kurgusundaki kişilerin peşine düşerler. Roman karakterleri romancıların hayal ürünü olduğundan deneklerin özgür iradelerinden bahsedilemez fakat yazarın gözlem kabiliyeti sayesinde gerçek hayatta karşımıza çıkan farklı gerçeklikler temsil edilir. Kurgu [fiction], fizik ve sosyal bilimlerde bilimsel bir metot olarak da kabul edilen bir nevi “düşünce deneyine” [*Gedankenexperiment*] karşılık gelir. Romanda, tüketicilerin davranışlarındaki en belirleyici ortak dürtü her ne pahasına olursa olsun dükkânda gördükleri nesnelere dair hissettikleri gözü kör bir arzudur. Örneğin Cora Rusk, Elvis Presley’nin fotoğrafına “sahip olma” konusunda rakibi olarak gördüğü Myra’nın evine gider, resmin onda olması nedeniyle onu öldürmeyi bile göze almıştır:

Cora, Chuck ile Myra’nın yatak odasının kapısını açtığı anda sahne tahmin ettiği gibiydi. O aşağılık o... çırılçıplak yatar-ken bir elinde çerçeveli bir fotoğraf vardı. Diğer elini ise yastığının altına sokmuş gözleri yarı kapalı halde duruyordu. Cora’nın yüreği kıskançlık ve dehşetle ağzına geldi. Ağzında acı bir tat vardı. (s. 464)

Tüketicilerin Gerekli Şeyler mağazasındaki alışverişten sağladığı çıkarı Benthamcı *felicific calculus* analiziyle ele almak gerekirse, nesneye sahip olmaları sayesinde elde ettikleri zevk [pleasure] ile şakaların sonuçlarını öğrendiklerinde hissedecekleri suçluluk duygusu ya da acı [pain] birbirinden çıkarılır. İlk etapta, şakaların gerçekleştirilmesi oldukça kolay eylemler olduğu düşünüldüğünde, zevk acıdan daha fazla görünecektir. Fakat şakaların sonucunda meydana gelen cinayetler öğrenildiğinde durumun böyle olmadığı görülür. Bu durumda orta-

da ne zevk ne acı vardır; sadece ölümden, yok oluştan söz edilebilir. Birey, eylemin yaratacağı haz ve acının derecesine ya da yoğunluğuna vakıf değildir, bunları hesaplayamaz. Aldığı malın kendisine getireceği zararın faydadan büyük olduğunu da bilmemektedir. Bazen bilse bile yanlış hesap yapar. Dolayısıyla bu roman kişilerinin davranışları iktisadi bireye atfedilen farklı rasyonellik kavramlarından⁸ hiçbirine uygun düşmemektedir.

Müşteriler aslında nesneye sahip olmak için yerine getirilmesi gereken asgari yükümlülüğü hem parasal hem de davranışsal olarak meydana getirmektedir. Bu tuhaf değer ve alışveriş sisteminde iktisatçı için anlamlı olabilecek tek unsur “sahip olma dürtüsü ile hareket etmektir”. Daha açık ifade etmek gerekirse, yaptıkları alışverişin onlara kazanç mı yoksa kayıp mı getireceğini yanlış hesapladıklarından, kasaba sakinlerini yönlendiren tek dürtü “nesneye sahip olma dürtüsüdür”. Gerçek hayatta karşılığı olan bu durum ana akım iktisatçıların değil davranışsal iktisatçıların dikkatini çekmiştir.

Davranışsal iktisat, ana akım iktisat teorisinin ortaya attığı sınanmamış güçlü varsayımları deneyler yoluyla gözden geçiren bir yaklaşımdır. İktisadi aktörlerin tam rasyonel davranması demek, piyasa fiyatını değer ölçüsü olarak kabul etmek demektir. Oysa Johnson, Keinan ve Häubl'in (2007) çalışmasında olduğu gibi, satıcı ve alıcıların ortaya attığı değer ölçüsü dışında, kişilerin sorgulamalarından ve hatıralarından yola çıkarak oluşturdukları değerler de vardır. Bu konu davranışsal iktisat alanındaki çalışmalar tarafından farklı deneyler kurgulanarak incelenmektedir.⁹ Adı geçen durumlar, farklı değerlerin ön plana çıktığı alışverişe olanak verir. Malın sahibi olmadan da ortaya çıkan sahiplenmeye benzer [*endowment-like effects without ownership*] etkileri de kapsar. Gözlemlenen bu durum asimetric bir alışverişin [*exchange asymmetry*] gelişmesine neden olmuştur.

Alışveriş sırasında sahip olunan nesneye daha fazla değer atfetme şeklinde gözlemlenen etki, psikoloji ve davranışsal ik-

8 Bu kavramların listesi ve açıklamaları için bkz. Zouboulakis (2014).

9 Bkz. Plott ve Zeiler, 2007.

tisat tarafından “elde bulundurma etkisi” [*endowment effect*], sosyal psikoloji tarafından ise “elden çıkarmaktan kaçınma etkisi” [*divestiture aversion*] ya da “yalnızca sahiplenme etkisi” [*the mere ownership effect*] olarak adlandırılır. “Elde bulundurma etkisi” ya da “sahip olma etkisi” ilk olarak R. Thaler (1980) tarafından, malın fırsat maliyetinin normalden az olarak belirlenmesi ve mala sahip olunduktan sonra karar almakta zorlanma olarak tanımlanır. Malı olduğundan daha değerli görme de bu etki kapsamındadır. Kahneman ve Tversky’nin (2000) çalışmalarına da konu olan “sahip olma etkisi”, rasyonel karar vericilerle ilgili düşüncelerimizi yeniden gözden geçirmemizi ve iktisadın psikolojiyle işbirliğinden doğabilecek faydaları tahayyül etmemizi sağlar.

Thaler’a (1980) göre “sahiplik” sayesinde mal halihazırdaki sahibine, potansiyel sahibine olduğundan daha değerli görünür. Etki kendini iki şekilde gösterir. İlk olarak insanlar, sahip oldukları bir nesneyi ellerinde tutmaya devam etmek için, bu nesneyi alırken ödediklerinden daha yüksek bir meblağ öderler. Ayrıca ortaya çıkan bu değerlendirme paradigmasının işlemesi için o nesneye dair özel bir bağlılıkları olması ya da o nesneyi çok kısa süre önce elde etmiş olmaları önemli değildir; diğer etki ise bir alışveriş paradigmasını ifade eder. Yapılan deneylerde gözlemlendiğine göre, insanlar sahip oldukları bir malı aynı değere sahip başka bir malla değiştirmeye gönülsüzdürler.

Bu etkiyi ölçen en bilinen çalışmada Kahneman, Knetsch ve Thaler (1990, 1991) kahve kupası örneği kullanır. Kahneman, Knetsch ve Thaler’in (1990) yaptığı bir araştırmada katılımcılara bir kahve kupası verilir ve bunu aynı değere sahip kalemlerle değiştirmeleri istenir. Kupanın sahibi oldukları takdirde kupaya iki katı değer biçerler ve kalemler karşılığında verilecek kupa için iki katı fiyat isterler. Bir diğer örnekte ise katılımcılara önce İsviçre çikolatası verilir ve bunu bir kahve kupasıyla değiştirmeleri istenir. İsviçre çikolatasına sahiplerdir artık ve onu bir kahve kupasıyla değiştirmeye gönülsüz olurlar. Kahve kupasının sahibi olduklarında ise onu, biraz önce bırakmak iste-

medikleri İsviçre çikolatası karşılığında değiştirmeye gönülsüz olurlar. Burada ortaya çıkan sonuç, nesneye rastlantısal olarak sahip olunmuşsa bile, nesneye sahip olanın ona daha fazla değer atfetmesidir (Johnson, Keinan ve Häubl, 2007, s. 61). Bu durum, tüketicilerin ya da insanların bir şeyler kazanmak için ne kadar acıya dayanmaya ya da neleri kaybetmeye tahammül edebildiklerini araştıran “kabul etme ya da ödemeye razı olma” adlı davranışsal model içinde yer almaktadır (Beggan, 1992; Roedelmeier, 2006; Morewedge ve Giblin, 2015).

Satmak ve almak eylemleri sırasında aynı mala farklı değerler atfedilmesinin nedenini “kayıptan kaçınma” [*loss aversion*] olarak açıklayan çalışmalar vardır. Kahneman ve Tversky (1979) ve Tversky and Kahneman’a (1991) göre sahip olduğumuz bir nesneden vazgeçmemiz gerekirse kayıp; sahip olmadığımız bir nesneyi alma fırsatını değerlendirmedığımızda ise sadece feragat hissi uyanır. Diğer bir söyleyişle, bir şeyden vazgeçmek, ona sahip olmamaktan çok daha acı verir. Bu acı satmak ve satın almak eylemleri sırasında da devreye girer.

“Sahip olma etkisinin” Kahneman ve Tversky (1979) tarafından geliştirilen kazanç ve kayıp teması içinde incelenmesinin nedeni burada, ne kazanca ne de kayba dair olasılıkların bilinebilmesidir. “Kayıptan kaçma” dürtüsüyle ilgili yapılmış araştırmalara göre, bir nesneyi kaybetmek o nesneye sahip olmamaktan çok daha acıdır (Kahneman ve Tversky 1979; Tversky ve Kahneman 1991). Kaybın etkisi kazancın etkisinden daha şiddetlidir. Satış ve alış fiyatları arasındaki fark da bu acıyı yansıtır (Carmon ve Ariely, 2000, s. 361). Önyargılı ve yanıltıcı bilgiler “sahip olma etkisi” üzerinde oldukça belirleyicidir. Malın sunulma biçimi ona sahip olma ya da onu makul bir karşılık ile satma kararlarını etkiler (Morewedge ve Giblin, 2015). Morewedge, Shu, Gilbert, Wilson (2009) ve Maddux (2010) tarafından yapılan araştırmalarda öne sürülen bağlanma tabanlı açıklamalar “bağın” [*attachment*] ya da “bir malı sahiplenmekle kendiliğinden oluşan çağrışımın” [*association with the self-induced by owning a good*] ya da “kendiliğinden çağrışımın” [*self-associations*], kişilerin ticarete gö-

nülsüzlüğünü gösterdiğini ifade eder.¹⁰ Malla kurulan duygusal bağ, o malın kaybedildiği veya başkasına devredildiği noktada benlikle ilgili bir kayba denk düşer. Burada mal satıldığında alınacak maddi karşılığın da bir anlamı kalmamıştır çünkü artık nesne, kişinin kimliğinin bir parçası haline gelmiştir (Beggan, 1992). Üzerinde mezun olduğu üniversitenin amblemi olan bir tişörtten vazgeçemeyen bir yetişkin bu duruma örnek gösterilebilir.

Sonuç niyetine

Stephen King'in *Ruhlar Dükkânı* adlı romanında kendi kurallarına göre işleyen bir alışveriş sistemine rastlanır. Bu sistemde, hem piyasa sisteminden hem de ekonomik faaliyetlerin otoriter bir şefin emirleri etrafında şekillendiği kapitalizm öncesi toplumların düzeninden izler vardır. King, romandaki hayatın geçtiği Castle Rock kasabasının Reagan dönemi Amerika'sını temsil ettiğini söyler. Lelant Gaunt'un kasabada açtığı yeni dükkânda buldukları malların albenisine kapılan kasaba fertleri karşı konulmaz garip dürtülerin etkisi altına girer. Alacakları alışveriş kararları sırasında, mallar için yapacakları ödemenin bütçelerine uygunluğu ile malların onlara getireceği fayda dışında birçok saikle hareket ederler. Kasaba halkı yapacakları alışverişe karar verirken davranışsal iktisat tarafından yapılan deneylerde gözlemlenen ve "sahip olma dürtüsü" olarak adlandırılan psikolojik bir dürtüyle hareket eder. Bu psikolojik motivasyonun arkasındaysa geçmişe özenme, yoksunluk hissi; komşularla rekabet; kimlik arayışı gibi başka faktörler yer almaktadır. Arzu ettikleri mallara sahip olabilmek için Gaunt'un kendilerinden istediği ve sonuçlarını kesinlikle kestiremedikleri şakaları yapmaları, tüketici kararlarının ne kadar karışık ve anlaşılması zor bilişsel mekanizmalara tabi olduğunun metaforik bir ifadesidir. *Ruhlar Dükkânı* romanı sayesinde, iktisadi ka-

10 Tüketim konusunda araştırma yaparken önce duyguların diğer durumlardan ayırt edilmesi gerekir. Plutchik (1980) 28 farklı duygu tanımladı. Ayrıca bkz. Richins (1997).

rarlara etki etse de ölçölme zorluğundan dolayı iktisadi modellerden dışlanan birçok değişkenin varlığı hatırlanır. İktisat biliminin içinde yaşadığımız dünyaya dair daha gerçekçi analizler sunmasının yolu, edebiyat, sosyoloji, psikoloji ve bilişsel bilimlerle disiplinlerarası etkileşimdir. Kurgunun soyut dünyası kimi zaman bilimin soyut dünyasından daha gerçekçidir.

KAYNAKÇA

- Akdere Ç. (2014), "Kurmaca Dünyayı Gerçek, Gerçek Dünyayı Kurmaca Kişilerle Anlatmak: John Dos Passos'un *Büyük Para*'sında Thorstein Veblen", der. D. G. Aydın ve Ç. Akdere, *Edebiyattaki İktisat*, İletişim Yayınevi, İstanbul, s. 313-357.
- Akdere Ç. ve Baron C. (2017), "Monetary Relations in André Gide's *The Counterfeiters*", der. Ç. Akdere ve C. Baron, *Economics and Literature A Comparative and Interdisciplinary Approach* (forthcoming).
- Akdere Ç. ve Büyükboyacı M. (2015), "Davranışsal İktisat ve Sınırlı Rasyonellik Varsayımı", *İktisatta Davranışsal Yaklaşımlar*, der. D. Dumludağ, Ö. Gökdemir, L. Neyse, E. Ruben, Imge Kitabevi, İstanbul, s. 105-139.
- Barbie O. (2010), *Convergences entre économie et sociologie autour du concept de réseau social*, Thèse soutenue à l'université Paris I Panthéon-Sorbonne, Paris, France.
- Bartlett B. (1982), "The Conservative Critics of Reaganomics", *The Intercollegiate Review*, no. 18.1, vol. 39, s. 1.
- Beggan J. (1992), "On the social nature of nonsocial perception: The mere ownership effect", *Journal of Personality and Social Psychology*, 62, s. 229-237.
- Benjamin W. ([1938] 2001), "XIX. Yüzyılın Başkenti Paris", *Pasajlar*, YKY, İstanbul, s. 87-108.
- Caillé A. (1997), "Présentation", *La Revue de Mauss*, 'Guerre et paix entre les sciences; disciplinarité, inter et transdisciplinarité' konusu üzerine özel numara, no. 10.
- Campbell C. (1987), *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*, Writersprintshop, Londra.
- Carmon Z. ve Ariely D. (2000), "Focusing on the Forgone: How Value Can Appear So Different to Buyers and Sellers", *Journal of Consumer Research*, vol. 27 (3), s. 360-370.
- Casabianca F. (1997), "L'interdisciplinarité aux orties?", *Bulletin de la société languedocienne de géographie*, 'l'interdisciplinarité sciences sociales/sciences de la nature - une histoire pour un devenir' konusu üzerine özel numara, vol. 24, no. 3-4, Université Paul Valéry.
- Corre J.-J. (1997), "Transdisciplinarité. Application à un projet recherche sur le littoral du golfe du lion", *Bulletin de la société languedocienne de géographie*, 'l'interdisciplinarité sciences sociales/sciences de la nature - une histoire pour un devenir' konusu üzerine özel numara, vol. 24, no. 3-4, Université Paul Valéry, s. 347-355.

- Cruz G. (2009), "Interview with S. King: Stephen King on His 10 Longest Novels" [Interview by G. Cruz], *Time*, vol. 6 November, <http://entertainment.time.com/2009/11/09/stephen-king-on-his-10-longest-novels/slide/needful-things-1991/>, görölme tarihi 11.06.2015.
- De Bechillon D. (1997), "La notion de transdisciplinarité", *La Revue de Mauss*, 'Guerre et paix entre les sciences; disciplinarité, inter et transdisciplinarité' konusu üzerine özel numara, no. 10, s. 185-199.
- Demirel S. ve Yeğen C. (2015), "Tüketim, Postmodernizm ve Kapitalizm Örgüsü", *Ankara Üniversitesi İLEF Dergisi*, yıl 2, sayı 1, s. 115-139.
- Doğan S. (2006), "Keynesyen Teori'ye Bir Tepki: Arz Yanlı İktisat", *Selçuk Üniversitesi İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, sayı 12, s. 253-272.
- De Geest G. (2004), "The Death of Caveat Emptor", Working Paper, University Of Chicago Law School Law And Economics Workshop.
- Drake R. (2013), "I Owe My Soul to The Company Store: How Would You Like to Be Paid with A Prepaid Bank Card?", www.arktimes.com (görüldüğü tarih: 10.5.2016).
- Erdogan E. ve Ak M. Z. (2003), "Neo-Liberal Ekonomik Dönüşüm ve Sendikalar", *Kamu-İş*, cilt 7, sayı 2, s. 2-14.
- Erreygers G. (2001), "Crossing boundaries: economics and its neighbours" der. G. Erreygers, *Economics and Interdisciplinary Exchange*, Routledge, Londra ve New York.
- Fourez G. (2001), "Fondements épistémologique pour l'interdisciplinarité" der. Y. Lenoir, B. Rey ve I. Fazenda, *Les fondements de l'interdisciplinarité dans la formation à l'enseignement*, Editions du CRP, s. 67-84.
- Kovancılar B. (2013), "ABD'de Bütçe Açık ve Fazlaları: Tarihsel Bir İnceleme", *Yönetim ve Ekonomi*, cilt 20, sayı: 2, s. 67-90.
- Hobsbawm E. (1996), "Mass-Producing Traditions: Europe 1870-1914", der. E. Hobsbawm ve T. Ranger, *The invention of Traditions*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hutchinson C. (2008), *Reaganism, Thatcherism and the Social Novel*, Palgrave Macmillan, New York.
- Jansson A. (2001), *Image Culture. Media, Consumption and Everyday Life in Reflexive Modernity*, JMG, Göteborg.
- Johnson E. J., Keinan A. ve Häubl G. (2007), "Aspects of Endowment: A Query Theory of Value Construction", *Journal of Experimental Psychology*, vol. 33, no. 3, s. 461-474.
- Kahneman D. ve Tversky A. (1979), "Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk", *Econometrica*, vol. 47, n. 2, s. 263-291.
- Kahneman D., Knetsch J. L. ve Thaler R. H. (1990), "Experimental Tests of the Endowment Effect and the Coase Theorem", *Journal of Political Economy*, vol. 98 (6), s. 1325-1348.
- Kahneman D., Knetsch J. ve Thaler R. (1991), "Anomalies: The Endowment effect, loss aversion, and status quo bias", *Journal of Economic Perspectives*, vol. 5, s. 193-206.
- Kahneman D. ve Tversky A. (der.) (2000), *Choices, values and frames*, Cambridge University Press, Cambridge.

- King S. ([1991]2012), *Ruhlar Dükkanı*, Altın Kitaplar, İstanbul.
- King S. ([1991]2016), *Needful Things*, Pocket Books, New York.
- Lazear E. P. (2000) "Economic imperialism", *Quarterly Journal of Economics*, cilt 115, sayı 1, s. 99-146.
- Korty D. (1995), "Fixing the Economy: The Company Store Problem", *Challenge*, cilt 38, sayı 6, s. 55.
- Athey L. (2012), "Company Stores", *The West Virginia Encyclopedia*, <http://www.wvencyclopedia.org/print/Article/1476>, görölme tarihi 12.8.2016.
- Lehmann-Haupt C. ve Rich N. (2006), "Interview with Stephen King, The art of Fiction No. 189", *Paris Review*, Fall, Issue 178, s. 66.
- Lurçat F. (1997), "Pour une épistémologie négative. Disciplines et frontières", *Recherches-La Revue du MAUSS*, sayı 10, s. 155-166.
- Maddux W. W.; Yang H.; Falk C.; Adam H.; Adair W.; Endo Y.; Carmon Z. ve Heine S. J. (2010), "For Whom Is Parting With Possessions More Painful?: Cultural Differences in the Endowment Effect", *Psychological Science*, 21 (12), s. 1910-1917.
- Mäki U. (2007), "Varieties of Interdisciplinarity and of Scientific Progress", Paris I Panthéon-Sorbonne Üniversitesinde sunulmuş metin, Paris, France, http://www.univ-paris13.fr/ceprn/IMG/pdf/texte_uskali_2_140508.pdf, görölme tarihi 10.5.2016.
- Mill J. S. ([1836]2003), "On the Definition of Political Economy; and on the Method of Investigation Proper to it", der. F. E. L. Priestly ve J. M. Robson, *Collected Works*, cilt. IV, Toronto University Press, Toronto, pp. 309-39.
- Morewedge C. K. ve Giblin C. E. (2015), "Explanations of the endowment effect: An integrative review", *Trends in Cognitive Sciences*, 19(6), s. 339-348.
- Morewedge C. K., Shu, L. L., Gilbert, D. T., Wilson, T. D. (2009), "Bad riddance or good rubbish? Ownership and not loss aversion causes the endowment effect", *Journal of Experimental Social Psychology*, 45 (4), s. 947-951.
- Morin E. (1990), *Introduction à la pensée complexe*, ESF, Paris.
- Niskanen W. A. ve Moore S. (1996), "Supply-Side Tax Cuts and the Truth about the Reagan Economic Record", *Cato Institute Policy Analysis*, no. 261, s. 1-26.
- Picon B. (1989), "Préface", *Bulletin de la société languedocienne de géographie*, 'l'interdisciplinarité sciences sociales/sciences de la nature - une histoire pour un devenir' konusu üzerine özel numara, vol. 24, no. 3-4, Université Paul Valéry, s. 229-30.
- Pignol C. ve Akdere Ç. (2016), "Economie et littérature: les conditions d'un dialogue", der. C. Pignol, R. Tortajada, L. Frobert, *Revue d'histoire de la pensée économique*, vol. 2, no. 2.
- Plott C. R. ve Zeiler K. (2007), "Exchange Asymmetries Incorrectly Interpreted as Evidence of Endowment Effect Theory and Prospect Theory?", *The American Economic Review*, cilt 97, sayı 4, pp. 1449-1466.
- Plutchik R. (1980), "Emotion: A Psychoevolutionary Synthesis", Harper ve Row, New York.
- Polanyi K. ([1944]2000), *Büyük Dönüşüm, Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Reme Harnay P. (2005), *Harrison C. White: une théorie générale des marchés*, Thèse soutenue à l'université Paris I Panthéon-Sorbonne, Paris, France.
- Richins M. L. (1997), "Measuring Emotions in the Consumption Experience", *Journal of Consumer Research*, cilt 24, sayı 2, s. 127-146.
- Robert O. (1998), *Economie et Sociologie, en Grande-Bretagne, au XIXème siècle: Histoire d'une séparation*, Thèse soutenue à l'université Paris I Panthéon-Sorbonne, Paris, France.
- Roeckelein J. E. (2006), *Elsevier's Dictionary of Psychological Theories*, Elsevier, Amsterdam.
- Ryan M. ve Kellner D. (2010), *Politik Kamera Çağdaş Hollywood Sinemasının İdeolojisi ve Politikası*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Salman, M. (2012), "Nükleer Silahlanmanın ABD Dış Politikasına Etkileri: Ronald Reagan Dönemi (1981-1989)", Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Sassatelli R. (2007), *Consumer Culture: History, Theory and Politics*, SAGE Publications, Londra.
- Sawyer J. E. (1987), "Why Reaganomics and Keynesian Economics Failed", Palgrave Macmillan, New York.
- Schinckus C. (2008), "Constructivisme et relativisme ou l'expression de la postmodernité dans les sciences sociales", der. M. Jacquemain ve B. Frère, *Épistémologie de la Sociologie*, s. 97-120.
- Sigot N. ve Akdere Ç. (2017), "Dual Criticism of Charles Dickens' *Hard Times*", der. Ç. Akdere ve C. Baron, *Economics and Literature A Comparative and Interdisciplinary Approach* (forthcoming).
- Tversky A. ve Kahneman D. (1991), "Loss Aversion in Riskless Choice: A Reference-Dependent Model", *The Quarterly Journal of Economics*, 106 (4), s. 1039-1061.
- Steiner P. (1999), *La sociologie économique*, La Découverte, Paris, ilk basım.
- Smith A. ([1951]2011), *Theory of Moral Sentiments*, Gutenberg Publishers, New York.
- Smith A. ([1776]2002), *Ulusların Zenginliği*, 2. Cilt, Alan Yayıncılık, İstanbul.
- Smith A. ([1776]1997), *Ulusların Zenginliği*, 1. Cilt, Alan Yayıncılık, İstanbul.
- Thaler R. (1980), "Toward a positive theory of consumer choice", *Journal of Economic Behavior & Organization*, 1 (1), s. 39-60.
- Zouboulakis M. S. (2014), *The Varieties of Economic Rationality. From Adam Smith to contemporary behavioral and evolutionary economics*, Londra, Routledge.
- Wills G. (1988), *Reagan's America: Innocents at Home*, Penguin Books, New York.

İKTİSADİ DÜŞÜNCE TARİHİ KAYNAĞI OLARAK EDEBİYAT: GEÇ OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAN ÜÇ ÖRNEK*

DENİZ T. KILINÇOĞLU

Giriş

Sistematik bir sosyal bilim olarak iktisadın kabaca 18. yüzyılın sonlarına doğru şekillenmeye başladığı düşüncesinden hareket edecek olursak, iktisat-edebiyat ilişkisi ve edebiyatın bir iktisadi eğitim aracı olarak kullanımı, neredeyse iktisadın tarihi kadar eskidir. Maria Edgeworth (1768-1849), Jane Marcet (1769-1858) ve Harriet Martineau (1802-1876) gibi popüler yazarların 19. yüzyılın ilk yarısında verdikleri eserlere baktığımızda örneğin, bu ilişkinin Büyük Britanya'daki erken ve güçlü köklerini görmemiz mümkündür.¹ Toplumsal etki ve eser sayısı açısından Britanya örneğiyle kıyaslanamayacak ölçüde olsa da, Osmanlı İmparatorluğu'nda da iktisat-edebiyat ilişkisi de erken sayılabilecek bir tarihte başlar. Osmanlıların iktisat bilimiyle tanışıklığı yüzyılın ilk yarısındadır.² Ancak, Osmanlı iktisat yazınının oluşumu özellikle 1860'lardan itibaren gerçekleşir. Tam da bu yıllarda, Osmanlı edebiyatçıları Batı kaynaklı

(*) Makalenin çeşitli aşamalarındaki taslaklarını dikkatlice okuyup görüş ve önerilerini paylaşan Kaan Durukan, Akile Zorlu ve Kürşat Aker'e teşekkür ederim.

1 Bu konuda bkz. O'Donnell (1983).

2 Bu konuda bkz. Kılınçoğlu (2015, 23-26).

(roman ve kısa hikâye gibi) edebi formları kendi topraklarına taşımaya ve bu formlarda eserler vermeye başlarlar.

1870'lerden itibaren Osmanlı iktisat yazını ve Osmanlı romanı eşzamanlı bir gelişim gösterir. Daha da önemlisi bu iki gelişim çizgisi zaman zaman kesişir. Ahmed Midhat Efendi (1844-1912), Mizancı Murad Bey (1854-1917) ve Hüseyin Cahid (Yalçın; 1875-1957) gibi yazarlar, dönemin iktisadi ve toplumsal sorunlarını roman ve öykülerine yansıtır ve bu sorunlara dair iktisat disiplininin (doğrudan ya da dolaylı olarak) ilham alan görüş ve çözüm önerilerini edebiyat aracılığıyla ortaya koyarlar.³ Bu eserlerde gördüğümüz işbirliği ve iş bölümü gibi iktisadi kavram ve temalar, girişimcilik, tutumluluk ve yatırımın önemine dair vurgular, iktisadın edebiyat üzerindeki etkisini açıkça gösterir. Ayrıca bu eserler, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yaşanan iktisadi dönüşümün yarattığı temel kaygıları da gözler önüne serer. Bu eserlerin popüler niteliklerini dikkate alacak olursak, bu edebi metinlerin, dönemin iktisadi koşullarını yansıtmalarının yanı sıra, Osmanlı iktisat düşüncesine ve özellikle de iktisadi fikirlerin toplumsal alana yayılmasına dair önemli kaynaklar olarak önümüzde durduklarını anlarız.

Bu makale, geç 19. yüzyıl Osmanlı edebiyatının iktisadi düşünce tarihi için önemli ve henüz yeterince işlenmemiş bir kaynak olduğunu örnekleriyle göstermeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla, özellikle Osmanlı roman ve öykü türünün görece az bilinen eserlerine odaklanacağız. Bunun iki temel nedeni vardır. Birincisi, Recâizâde Mahmud Ekrem'in *Araba Sevdası* (1896) ve Ahmed Midhat Efendi'nin *Felâhî Bey ile Rakım Efendi* (1876) romanları gibi çok bilinen eserlerdeki iktisadi tema ve mesajlar daha önce incelenmiştir.⁴ İkinci neden ise, o döneme ait yeni iktisadi fikirlerin yayılma alanının birkaç çok bilinen eserden öteye gittiğini, dolayısıyla kültürel etkilerinin sanılandan fazla olduğunu daha açık bir şekilde göstermektir.

3 Mizancı Murad Bey'in *Turfanda mı yoksa Turfa mı?* (1890) adlı eseri, daha önce benzer bir bağlamda incelendiği için burada ele alınmayacaktır. Bkz. Kılınçoğlu (2015, 175-184).

4 Örneğin bkz. Evin (2004, 115-124, 225-228).

Çalışmamızda ilk olarak iktisat, iktisat tarihi ve edebiyat arasındaki ilişkiye ve Osmanlı düzyazı edebiyatına dair kısa bir giriş yaptıktan sonra üç yazarın eserlerine odaklanacağız: Ahmed Midhat Efendi'nin "Te'âvün ve Tenâsur" (1871-72) adlı öyküsü (ve kısaca *Henüz 17 Yaşında* [1871] ve *Müşahedat* [1891] adlı romanları), Mehmed Tahir Bey'in *Netice-i Sa'y* (1893-94) adlı uzun öyküsü ve Hüseyin Cahid'in (Yalçın) "Hayat-ı Muhayyel" (1899) adlı ütöpik öyküsü. Bu eserlere dair derli toplu bir inceleme, iktisadi düşüncenin geç 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kültürel etkisine dair önemli ipuçları sağlayacaktır.

İktisat, tarih ve edebiyat

Eğer iktisat (hâlâ) toplumsal bir bilim olma iddiasında ise insana dokunmalı, insanın toplumsal deneyimine odaklanmalıdır. Uzunca bir süredir devam eden iktisadın aşırı matematikselleşmesi tartışması ve bu bağlamda heterodoks yöntem ve bakış açılarına ait alternatif öneriler, iktisat yöntemine dair tartışmalarda önemli yer tutmaktadır. Konuyu daha da daraltılıp, iktisat tarihine odaklanacak olursak, özellikle 1970'ler ve 80'lerde gelişen kliometrik yaklaşımların, yani tarihe istatistik ve ekonometrik yöntemlerle yaklaşmanın, tarihi süreç ve olayları anlamlandırmakta önemli pencereler açtığı reddedilemez. Ancak, iktisadi ve sosyal tarihe kliometrik yaklaşımlar, daha genel olarak iktisadın matematikselleşmesine yönelik eleştirilere benzer eleştirileri de beraberinde getirmiştir. İktisadın sosyal gerçeklikten ve kültürden kopup, kendisini ölçülebilir veriyle sınırlaması, iktisat tarihinin de arşiv kaynaklarındaki benzer verilere odaklanmasına neden olmuştur. Bu da ister istemez, din, kültür ve diğer toplumsal kurumların niteliksel boyutlarının iktisat tarihi açısından incelenmesini gölgede bırakmıştır. Zaman zaman iktisat tarihçileri bu konuya dikkat çekerek, çoğu zaman nicelik üzerine kurulu modellemelerle incelenemeyecek kültürün iktisat tarihi analizine tekrar dâhil edilmesi gerektiği çağrısını yapmaktadırlar.⁵

5 Örneğin, Boldizzoni (2011).

1980'lerden itibaren inişli çıkışlı olarak etkinliğini sürdüren Yeni Tarihselci edebiyat teorisi (New Historicism) ve özellikle de onun bir kolu olarak nitelenebilecek Yeni İktisadi Eleştirel-cilik (New Economic Criticism) akımı, romanın iktisat tarihi ve teorisi bağlamında incelenmesine dair önemli bir yazın yaratmıştır.⁶ Kurgusal bir tür olan romanın tarihsel bağlamı içinde anlaşılması için aynı dönemde yazılmış kurgusal olmayan metinlerle paralel olarak okunması gerektiği fikrinden yola çıkan bu yaklaşım, özellikle İngiliz ve Fransız edebiyat tarihi içinde, iktisat, tarih ve edebiyat arasında önemli bağlantıları ve karşılıklı etkileşimleri ortaya koyar.⁷ Osmanlı çalışmalarında ise bu konuda gelişkin bir yazın yoktur.⁸ Buna dair çeşitli nedenlerden bahsedilebilir. Birincisi, iktisat-tarih-edebiyat bağlantısına dair teorik tartışmaların birçoğunun Osmanlı edebiyatı çalışanlar tarafından yakından takip edilmediği ve dolayısıyla bunların Osmanlı edebiyatı çalışmalarına fazla bir etkisi olmadığı söylenebilir. İkinci-si, konumuz açısından bakacak olursak, iktisat ve edebiyat çalışanların genelde keskin çizgilerle ayrıştığı açıktır. Zaman zaman bu ikisinin buluştuğuna tanık olsak da,⁹ bu buluşmanın Osmanlı edebiyatına odaklanması nadiren görülür. Zira iktisat eğitimin-den geçmiş araştırmacıların büyük çoğunluğu Osmanlı tarihi ve edebiyatı çalışabilmek için gerekli tarih ve dil formasyonuna sahip değillerdir. Diğer taraftan, edebiyatçıların iktisat disiplini-ne dair benzer bir (b)ilgisizlik içinde olduğunu söylemek de çok yanlış olmaz. İktisat tarihi çalışanlar ise çoğu zaman edebi eserle-

6 Yeni Tarihselci akıma dair bir giriş ve bazı önemli örnekleri için bkz. Veesser (1989). Yeni İktisadi Eleştirel-cilik'e ve bu akımın temsilcilerinin iktisat-edebiyat ilişkisi bağlamında yaptığı analizler için bkz. Osteen ve Woodmansee (1999).

7 Bu konuda önemli bir örnek olarak bkz. Gallagher (2006). İktisat ve edebiyatın ilk bakışta tümüyle ayrı görünen dünyaları arasındaki ilişki ve etkileşimin tarihsel bir değerlendirmesi için bkz. Ingraio (2009).

8 Bu konuda verilebilecek tek istisna, Sabri Ülgener'in ilk olarak 1951'de yayınladığı ve daha çok 19. yüzyıl öncesine odaklandığı *İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*'dir. Son dönem Osmanlı edebiyatında işlenen çeşitli iktisadi konulara dair tekil çalışmalar olsa da (örneğin Ülgen (1994)), Ülgener'in çabasını kronolojik olduğu kadar teorik olarak da ileriye taşıyan nite-likli ve kapsamlı çalışmalardan hâlâ yoksunuz.

9 Örneğin, Aydın ve Akdere (2014).

ri güvenilir bir tarihsel kaynak olarak görmedikleri için, Osmanlı bağlamında iktisat-tarih-edebiyat buluşması iktisat tarihçilerince de gerçekleştirilmez.¹⁰ Bu gerçekleşememe halini tek bir makale bünyesinde tersine çevirmek elbette mümkün değildir. Bu çalışma, bu yönde bir ilk adım atmaya amaçlanmaktadır. Bu ilk adım, Osmanlı romanının neden önemli bir iktisadi düşünce tarihi kaynağı olduğunu çeşitli örneklerle göstermek, gerisini ileride yapılması umut edilen çalışmalara bırakmaktır.

Osmanlı özelinde, iktisat, tarih ve edebiyat bağlantısının çeşitli boyutları vardır. Birinci boyut, Osmanlı yazarlarının, kurmacayı, iktisadi eğitim aracı olarak kullanmalarındır. İkinci boyut, kurmacanın, iktisadi teori ve kavramların kültürel etkisini ve bu etkinin toplumsal değişime dair fikir ve önerileri nasıl şekillendirdiğini yansıtmadır. Üçüncü boyut, özellikle romanın toplumsal değişime dair plan ve düşüncelerin bir simülasyon alanı olarak kullanılması; bir anlamda, alternatif toplumsal yapıların kurmaca içinde test edilmesidir. Dördüncü boyut ise, kurmaca kahramanların, yeni fikirleri iletmek için kullanılan birer araç olmalarının ötesinde, gerçek hayatta yaşanan iktisadi-kültürel değişimin insani boyutlarını yansıtmalarıdır. Osmanlı romanına dair kısa bir girişten sonra, bu boyutları, ele aldığımız eserler bağlamında inceleyeceğiz.

İktisadi düşünce tarihi kaynağı olarak Osmanlı romanı

Osmanlı romanı ve onun bir alt kümesi olarak Türkçe roman, okullarda öğretildiği gibi Şemseddin Sami'nin *Taaşuk-ı Talat*

10 Diğer taraftan, Osmanlı ve Türk romanını toplumsal tarih kaynağı olarak kullanan ve bunun önemini vurgulayan çalışmalar mevcuttur. Örneğin, Kemal Karpat'ın bu konudaki çalışmalarının bir derlemesi için bkz. Karpat (2009). Karpat (bahsedilen derlemede de yer alan) bu alandaki ilk çalışmalarını 1960'ların başında yayınlamıştır. (Karpat 1960a; Karpat 1960b) Taner Timur, Osmanlı-Türk romanının önemli bir tarihsel kaynak olarak incelemekle beraber, Osmanlı romanının dönemin toplumsal ve siyasi tarihini anlamak için oldukça sınırlı bir kaynak olduğunu da vurgular. (Timur 1991, 49-52) Ayrıca, Batılılaşma ve "aşırı-Batılılaşma" meselesinin Osmanlı edebiyatındaki izlerine dair klasik bir çalışma için bkz. Mardin (1991).

ve *Fitnat* (1872) adlı eseriyle başlamaz. İlk Osmanlı romancısı payesinin zaman zaman Şemseddin Sami'ye, zaman zaman da 1876 tarihli *Cezmi* romanından ötürü Namık Kemal'e verilmesinin nedeni edebi olmaktan çok, milliyetçi ideolojik kaygılardır. (Esen 2014, 15-16) Aslında, ilk Osmanlı romanı ve aynı zamanda ilk Türkçe roman Vartan Paşa'nın 1851 tarihli *Akabi Hikâyesi*'dir.¹¹ *Akabi Hikâyesi*, Ermeni harfleriyle basılmıştır ama dili Türkçedir. Dolayısıyla ilk Türkçe Osmanlı romanıdır. (Esen 2014, 15) Osmanlı romanının tarihi 1851'de başlasa da, 1870'lere kadar bu alanda önemli bir gelişme görülmez. Ahmed Midhat'ın *Letâif-i Rivâyât* serisindeki ilk öykü ve romanları 1870'de çıkar. Asıl önemli eser ise (edebi niteliğinden çok, kendisinden sonra gelecek bir akımı müjdelediği için) 1871'de yayınlanan Ahmed Midhat Efendi'nin *Yeniçeriler* adlı eseridir. *Yeniçeriler*, gerek yapı ve gerek de uzunluk olarak, Ahmed Midhat'ın benzer eserleri gibi, "roman mı, yoksa uzun hikâye mi?" tartışmasına konu olsa da, her halükarda Osmanlı romanı, aynı yazarın bu yıllarda verdiği eserlerle asıl ortaya çıkışını gerçekleştirebilir. Osmanlı romanının ilk 20 yılına hem nicelik hem nitelik açısından Ahmed Midhat'ın eserleri damgasını vurur.

Romanın tarih araştırmalarına, özellikle de iktisat tarihine kaynak oluşturup oluşturmayacağı zaman zaman tartışılan bir konu olmuştur.¹² Bu tartışmaların detayına girmek yerine durumu Osmanlı edebiyatı açısından değerlendirelim. Osmanlı roman ve hikâyesine dair en sık ifade edilen yargılardan bir tanesi edebi kalitenin yüksek olmamasıdır. Batılı formlarda ilk eserleri veren Şemseddin Sami, Namık Kemal ve Ahmed Midhat gibi ilk kuşak romancıların asıl dertlerinin edebi kaliteden çok eğitim ve toplumsal mesaj vermek olduğu sıkça belirtilir. Bu eserlerin edebi niteliklerinin değerlendirilmesini edebiyatçılara bırakırsak, Osmanlı yazarlarının asıl derdinin edebi kaliteden çok dönemin siyaseti ve toplumuna dair gözlem ve önerilerini okura ulaştırmak oluşu, Osmanlı edebiyatının, tarih araştırmaları için önemli bir kaynak olabileceğini ortaya koyar. Di-

11 Bu eser Latin harfleriyle yayınlanmıştır: Vartan Paşa (1991).

12 Bu konuda genel bir değerlendirme için bkz. Allende Portillo (2010).

ger bir deyişle, edebiyat araştırmacıları için olumsuz sayılabilecek bir nitelik olan mesaj kaygısının estetik kaygıların önüne geçiyor oluşu, tarihçiler için büyük bir nimet sayılabilir. Bu bağlamda, Jale Parla'nın Tanzimat romanına dair yaptığı iki tespit, Osmanlı romanında iktisadi düşüncenin varlık nedenini anlamlandırabilmemiz için önemlidir:

Kişileştirme açısından bakarsak roman kişileri, toplumsal törelere sıkı sıkıya bağlı, camiacı bir kültürün üyeleridir. Romanlar, aksine davrananların ibret verici öyküleriyle doludur. Kişileştirmeler davranışçı ilkeler ışığında değil, ideal kültürel tipllemelere ve alegorik modellere göre yapılır.

...

Anlatı açısından bakarsak Türk romanındaki müdahil yazar, Batı romanındaki müdahil yazara göre, metne çok daha egemendir. Müdahale etmek uğruna kendi roman kurgusu ve kişileştirmeleriyle çelişkiye düşebilir. Çünkü anlatıyı yönlendiren nedensel değil alegorik mantıktır. (Parla 1990, 18-19)

Osmanlı romanında iktisadi düşüncenin varlığı, bu iki nitelikte sıkı sıkıya bağlıdır. Parla'nın tespitlerine yapacağımız tek itiraz, kişilerin, özellikle de yazar tarafından okuyucuya örnek olarak gösterilen kahramanların her zaman "toplumsal törelere sıkı sıkıya bağlı" olmadıklarını belirtmek olacaktır. Kültürel ve özellikle ahlaki anlamda bu tespit doğru görünebilir. Ancak, bazı durumlarda kahramanlar bunun tam tersini yapıp, yerleşik töre ve geleneklerin sorgulayıcısı, yeni değerlerin taşıyıcısı olma işlevini yerine getirirler. Aşağıda örneklerini göreceğimiz üzere, Ahmed Midhat gibi yazarlar, Avrupa kaynaklı yeni fikirleri kişileştirerek ya da bu fikirleri kahramanların davranışlarına en ideal haliyle yansıtarak, romanı yeni iktisadi fikir ve değerleri yaymanın bir aracı olarak kullanırlar. Bu tür örneklerde "ibret verici öyküler," (iktisadi zihniyet anlamında) töreden sapanların değil, tersine töreye bağlı kalanların öyküleridir.¹³

13 Bu konuda verilebilecek en bilinen örnek, Ahmed Midhat'ın *Felatun Bey ile Rakım Efendi* adlı romanıdır. Rakım Efendi romanın asıl kahramanıdır ve kültürel anlamda Felatun Bey'e göre daha geleneksel bir karakterdir. Ancak Rakım,

Bu eserlerde verilen iktisadi mesajlar sadece Avrupa kökenli iktisadi düşüncelerin etkisini yansıtmaz. Yeni iktisadi fikir ve değerler, Osmanlı toplumunda yaşanan sosyoekonomik değişimin getirdiği sınıfsal bir bakış açısının da ürünüdürler. 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı basınının gelişimiyle yazarlık bir meslek haline gelir ve Ahmed Midhat gibi yazarlar geçimlerini bu işten sağladıkça ortaya bir orta sınıf yazar kuşağı çıkar.¹⁴ Bu yazar kuşağı, Avrupa'da daha belirgin olarak gözlemlenen burjuva dünya görüşünü Osmanlı düşünce dünyasına tanıtır. Geleneksel Osmanlı askeri-siyasi üst sınıfının nepotizme dayanan değerler dünyasına karşı, çalışma ve liyakat merkezinde şekillenen yeni bir burjuva değerler kümesi, bu yazarlarca hem teorik olarak savunulur,¹⁵ hem de geleneksel üst sınıflara karşı hissettikleri tepkinin ve zaman zaman kendi yaşadıkları sıkıntılarının bir yansıması olarak edebi eserlerinde açıkça görülür.

Kısacası, ele alacağımız yazarlar, ortaya koydukları yeni iktisadi düşünce ve değerler kümesini sadece iktisat disiplininin değil, yaşadıkları toplumdaki sosyoekonomik değişimin dinamiklerinden de alırlar. Ahmed Midhat örneğin, benzeri pek çok Osmanlı entelektüeli gibi iyi eğitim almış, yazıyı sadece entelektüel bir üst sınıf faaliyeti olarak yapan bir "beyzâde" değildir. Çalışma hayatına bir aktar çırağı olarak başlamış, kendi çabasıyla edindiği entelektüel birikim ve öğrendiği Fransızcayla ufkunu genişletmiş, öldüğü güne kadar geçimini önemli ölçüde (özellikle yazar, eğitimci ve girişimci kimlikleriyle) çalışarak kazanmıştır.¹⁶ Yarattığı roman kahramanlarının iktisadi davranışları da, büyük ilgi duyduğu iktisat biliminin kavram-

yeni (burjuva) iktisadi zihniyetin, yani çalışmanın ve girişimciliğin temsilcisidir. Felatun ise kültürel anlamda *alafranga* bir havada olsa da eski iktisadi zihniyetin, yani mirasyediliğin temsilcisidir. Sonunda kazanan, kültürel gelenekselciliğinden çok yenilikçi iktisadi zihniyeti sayesinde Rakım Efendi olacaktır.

14 Bu kuşağın kâr amacıyla yaptıkları yayıncılık faaliyetleri ve bunu yaparken ortaya koydukları ortak dil, kültür ve değerler bütünü ve bu bütünün daha sonra ortaya çıkan kapitalist ulus-devlet modeline etkisi, Benedict Anderson'un "matbaa kapitalizmi" (print-kapitalizm) kavramıyla betimlediği olgunun bir örneği olarak anlaşılabilir. Bkz. Anderson (1983).

15 Örneğin bkz. Ahmed Midhat'ın iktisadi eserleri (1879a; 1879b; 1879c).

16 Ahmed Midhat'ın girişimciliğine dair bkz. Okay (2002).

sal çerçevesi kadar, kendi sınıfsal konumunun dertlerini ve değerlerini de yansıtır. Şimdi biraz bu dertlere ve değerlere yakından bakalım.

Sermaye yokluğunun çözümü: İşbirliği ve dayanışma

Ahmed Midhat Efendi'yi Osmanlı İmparatorluğu'nun son yarım yüzyılındaki sosyokültürel değişime damgasını vurmuş en önemli yazar olarak nitelemek çok yanlış olmaz. Ahmed Midhat, irili ufaklı, edebiyat ve tarihten iktisat ve çocuk yetiştirmeye uzanan çok geniş bir yelpazede iki yüzden fazla kitabın yazarıdır. 1870'lerin başındaki kısa süreli denemelerden sonra, 1878-1921 yılları arasında büyük ölçüde düzenli bir şekilde yayınlanmış en uzun soluklu Osmanlı gazetesi olan *Tercüman-ı Hakikat*'in kurucusu ve uzun süre başyazarıdır. İlk Türkçe romanı yazmış olmasa da, Türkçe romanın ilk dönemini neredeyse kendi eserleriyle kurması ve Türkçede roman ve hikâye zevkini eserleriyle oluşturmasından dolayı ilk Türk romancısıdır. (Esen 2014, 13, 16) İktisat eğitiminden geçmiş olmasa da, yazdığı dört farklı iktisat kitabı ve iktisada dair pek çok gazette makalesiyle, dönemin (popüler düzeyde) en etkili iktisat yazarıdır. Eğitici ve üretken bir yazar olarak kendisinden sonraki gazeteci ve yazarların (ve tabii siyasetçilerin) edebi zevklerini, toplumsal reforma ve kitlesel eğitime dair fikirlerini şekillendirmiş, onların "Hâce-i Evvel"i (ilk öğretmeni) olmuştur.¹⁷ Ayrıca, döneminin diğer yazarlarının pek çoğundan farklı olarak mütevazı bir iktisadi-toplumsal katmandan gelmesi ve eserlerinde üst sınıf Osmanlılardan çok, alt ve orta sınıfların ahlaki, kültürel ve iktisadi kaygılarını yansıtmalarıyla, daha geniş halk tabakalarıyla bağlantı kurabilmiş, okuma-yazma dünyasına yeni adım atmış toplum kesimlerinin ilk öğretmeni olmuştur. (Esen 2014, 22-23) Dolayısıyla, Osmanlı son dönemi ve hatta Cumhuriyet'in ilk döneminin düşünsel dünyasını ve

17 Ahmed Midhat'ın destek olduğu, yol gösterdiği ve etkilediği sonraki dönem yazarlara dair bkz. Uğurcan (2006).

kültürel değişimini anlamanın yolu, bu ilk öğretmenin eserlerini anlamaktan geçer.

Ahmed Midhat'ın Fransızca eserlerden öğrendiği yeni iktisadi düşünceleri ve değerleri yaymak için kurmacaya başvurması yazı hayatının ilk yıllarında başlar. 1871-72 yıllarında, henüz yirmili yaşlarının ortasında yazıp yayınladığı ve daha sonra içindeki bir yazı yüzünden sürgüne gönderileceği *Dağarcık* mecmuasında yayınlanan "Te'avün ve Tenâsur" (işbirliği ve dayanışma) öyküsü, konumuz açısından en erken ve en ilginç örneklerden bir tanesidir. İktisat üzerine yazdığı ilk kitaplarından (Ahmed Midhat 1879a; 1879b; 1879c) 7-8 yıl önce yayınlanan bu esere bakarak, Ahmed Midhat'ın iktisadi düşünceyle çok erken yaşlarda tanıştığını gözlemleyebiliyoruz. Bu vesileyle belirtmek gerekir ki, *Dağarcık*'tan bir yıl önce yayınladığı ve kendisine meşhur lakabını kazandıran *Hâce-i Evvel* (ilk öğretmen) adlı ders kitabında ele alınan sekiz konudan biri iktisadi hayata dairdir. "Tarîk-i Ma'îşet" (geçim yolu) olarak isimlendirdiği bu başlık altında, "Frenklerin ... *économie politique* ya'ni fenn-i idâre nâmıyla" geliştirdikleri disiplinin sadece uygulamalı konularından yani çiftçilik, ormancılık vb. geçim yollarından bahseder. (Ahmed Midhat 1870a, 381) İktisada dair görece teorik okuma ve incelemelerini ise 1879'da yayımlandığı kitaplarında okurlarına sunacaktır.

Sosyal ve iktisadi içerikli bir makale olarak başlayıp kurmaca bir öyküye dönuşen "Te'avün ve Tenâsur"ün girişinde Ahmed Midhat, insanı, sınırsız ihtiyaçları olan aciz bir hayvan olarak tanımlar. İnsan, ihtiyaçlarının tümünü kendi başına karşılayamaz. Dolayısıyla varlığını sürdürebilmesi için aynı toplum içinde yaşadığı diğer insanların ürettiklerine muhtaçtır. Bu nedenle toplumsal işbölümü, "cem'iyet-i medeniyyenin" (modern toplumun) en yaşamsal ilkesidir. (Ahmed Midhat 1871c, 54) Bu gerçeği, der Ahmed Midhat, herkes bilir ve hatta "biz yani Osmanlılar bile takdir etmişiz[dir]." Ancak, işbölümü yetmez. Örneğin 1 milyon nüfuslu İstanbul'da, diye devam eder, işler sadece kunduracının kundura üretmesi, ekmekçinin ekmek üretmesi ve bu şekilde bu iki esnafın karşılıklı ihtiyaçlarını karşılama-

sıyla yürür mü? Daha doğrusu, medeni toplum sadece bundan ibaret midir, diye sorar Ahmed Midhat. Ekmekçi ve kunduracı arasındaki bu işbirliği ve dayanışma (ve elbette öncelikle işbölümü), medeni toplum olmaya yetmez, çünkü basit işbölümünün ötesine geçen bir dayanışma şarttır. (Ahmed Midhat 1871c, 55) Bu örnekteki her insanın, diğerinin ürettiği ürünü alacak parası ya da ürünü olduğu varsayılır. Peki ya yoksa? Ahmed Midhat'ın derdi budur aslında. Toplumun organik bir bütün olarak çalışması, bireylerin ihtiyaçlarının, aşırı bireyci bir yapının ötesinde bir toplumsal dayanışmayla karşılanması, o toplumu “medeni” bir toplum haline getirir. Aksi takdirde, sadece kişisel menfaatlere dayalı bir toplumda, bireyler ve aileler, kendi evlerine ve odalarına çekilir ve kapılarını kapatırlar. “İşte,” der Ahmed Midhat, “dâvâm budur.” (Ahmed Midhat 1871c, 56)

Ahmed Midhat'ın aşırı bireyciliğe ve üstü kapalı olarak (henüz adı konmamış) sosyal Darwinist anlayışlara karşı yazdığı bu satırlarda sosyalizm etkisi de görülür. Bu konuda ufak bir parantez açmakta fayda vardır. Yine *Dağarcık*'ta birkaç sayı sonra yayınlanan “Fakr ü Gınâ” (yoksulluk ve zenginlik) makalesinde sosyalizan fikirlerini daha açık şekilde ifade eder. İnsanlar arasındaki iktisadi ve sosyal eşitsizliğin, fakirliğin ve sömürünün doğal ve olağan kabul edilmesine karşı çıktığı bu makalesinde, toplumsal eşitsizliğin yaratacağı huzursuzluğa işaret eder. Hatta bu huzursuzluğun Avrupa'da ciddi toplumsal hareketler yaratmaya başladığını belirtir:

Bahsettiğimiz mesele bir meseledir ki, bugünkü gün Avrupa'yı titretmeye başlamıştır. Mücerred [yalnızca] bu bahsi yürütmek için teşkil etmiş olan ‘Enternasyonal’ cem‘iyyeti tarafından [taraf-tarları] otuz milyon nüfusu tecâvüz etmiş [aşmış] bulunduğu ve bunların her büyük şehir ve kasabâtda meclis ve mahfilleri [üyeleri] bulunduğu, gazetelerin kemâl-i ehemmiyetle [büyük dikkatle] verdiği havâdistendir.” (Ahmed Midhat 1871b, 197)

Ahmed Midhat'ın, yoksulluk, eşitsizlik ve dayanışma meselesi üzerinden sosyalizme göz kırıp, Birinci Enternasyonal'e

selam gönderdiği bu satırlar, Osmanlı'da sosyalist fikirlerin to-
murcuklanmaya başladığını işaret etse de, böyle “zararlı” fikir-
ler rejim tarafından kısa zamanda budanacaktır. Ahmed Mid-
hat, bu satırları yazdıktan kısa bir süre sonra, o sıralarda yakın
temas içinde olduğu Genç Osmanlılar’la birlikte sürgüne gön-
derilir.¹⁸

“Te’avûn ve Tenâsur”ün giriş kısmının sonuna doğru Ah-
med Midhat, işbirliği ve dayanışmanın iktisadi ve toplumsal
anlamda büyüme ve zenginleşme getirdiğini tekrar vurguladı-
ktan sonra bu ilkeleri hayata geçirmek için kurulmuş cemiyetler
görmeyi arzuladığını belirtir. (Ahmed Midhat 1871c, 57) He-
men arkasından da, Ahmed Midhat’ın, daha yazın hayatının en
başından itibaren yeni fikirleri yaymak yoluyla toplumu deği-
ştirmek için neden kurmacaya başvurduğunu en açık haliyle ifa-
de eden şu satırları okuruz:¹⁹

Durunuz hem meseleyi bast edelim [açalım], hem de bunu
eğlenebileceğimiz bir surete dökelim. Çünkü insan kısmı öy-
le ağır ağır şeyler mütâla’asından [okumaktan] bîzâr olur [yo-
rulur, bıkar]. Meseleyi eğlence tarzına döker isek ruhumu-
za sıklet [ağırlık] vermeksizin matlûbu hâsıl etmiş [isteneni
elde etmiş] oluruz. İmdi [şimdi] size bir te’avûn ve tenâsur
cem’iyyeti tasvir edeyim.

İhtar[:]

Hayalden ibâret olacaksa da bunu öyle bir suretle tasvir et-
mek istenir ki, farzen [varsayalım] icrasına kalkışılacak olsa o
da mümkün olabilsin. (Ahmed Midhat 1871c, 57)

18 Sürgüne neden olan yazısı, *Dağarcık*’ın 4. sayısında yazdığı “Duvardan Bir Sa-
da” (Ahmed Midhat 1871a) başlıklı yazısıdır. Evrimci fikirlerin etkisiyle yaz-
dığı bu yazısı dindar çevreden büyük tepki almış, bu tepkiler sonunda hükü-
metin devreye girip onu Rodos’a sürmesine neden olmuştur. Ahmed Hamdi
Tanpınar’a göre, sürgün kararında, evrim meselesine ek olarak, “Te’avûn ve
Tenâsur” ve “Fakr ü Gınâ”da ele alınan fakirlik gibi (Abdülaziz dönemi hükü-
metini rahatsız edebilecek) konuların da etkisi olduğu düşünülebilir. (Tanpı-
nar, [1949] 2006, 405.)

19 Ahmed Midhat, anlattığı öykülerdeki yeni fikirleri okuyucusuna kabul ettire-
bilmek için öykülerindeki olayların gerçekçiliğini sürekli olarak vurgular. Bu-
nun detaylı bir analizi için bkz. Gökçek (2012, 46-54).

Bunu yapabilmek için en iyi bildiği sanatı, yazıcılık ve matbaacılığı ele aldığını belirtir. (Ahmed Midhat 1871c, 57) Bu noktada, Ahmed Midhat'ın yaşamı ve yazını arasındaki ilişkiye dair şunu not edelim: Ahmed Midhat tam da o sıralarda, 1871 yılında, iki yıl kadar yaşadığı Bağdat'tan İstanbul'a dönmüş, ailesinin geçimini sağlamak için bir matbaa kurmuştur. Bu matbaa bir aile şirkettir. Kendi yazdıklarının dizgisini, baskısını, ciltlenmesini üstlenen, kendisiyle beraber tüm aile fertleridir. (Tanpınar [1949] 2006, 411; Okay 2002, 134)

İnandığı iktisadi değerler kadar kendi hayatından da yola çıkarak yazdığı öyküde, yedi idealist Osmanlı gencinin işbirliği ve dayanışmayla kurduğu ve bu ilkeler sayesinde başarıya ulaşan bir iktisadi girişim hikâyesi anlatılır. Özetle anlatmak gerekirse, başarıyı getiren, geleneksel iktisadi değerlere meydan okuyarak girişimcilik hayali kuran ve bunu ailelerinin tüm itirazlarına rağmen uygulamaya koyan gençlerin kararlılık, çalışkanlık ve inançlarıdır. Girişimcilik ve şirket kurmak gibi kapitalist değer ve amaçlardan hareketle yazılmış olsa da, öykünün ütopyik sosyalist bir tarafı da vardır. Zira kurulan sadece bir şirket değil, bu şirket etrafında oluşmuş, maddi beklentilerden çok ortak bir fikir ve değerler bütünüyle şekillenmiş bir tür komündür. Ahmed Midhat bu satırları yazdığı sırada edebi ütopya, bir yazın türü olarak tüm Avrupa'da yükseliştedir ve önceki on yılların "ütopyacı toplumsal teorileri ve komün deneyimlerinden" beslenmektedir. (Roemer 2010, 79) Dolayısıyla Ahmed Midhat'ı bu eseri yazmaya iten sadece iktisat okumaları ve o dönemde git-tikçe daha çok etkin hale gelen sosyalist fikirler değil, ütopya-ların edebi bir tür olarak Avrupa'da artan popülerliği de olabilir.

Öyküdeki idealist ve eğitilmiş yedi Osmanlı gencini bir araya getiren temel unsur, memuriyet peşine düşmektense girişimci ve üretken bir hayatı seçme arzusudur. Eğitilmiş Osmanlı gençlerinin memuriyetin güvenli ve görece rahat kariyer olanaklarını seçmelerine yani o dönemin tabiriyle "memuriyetperestliğe" bir tepki olarak, öykünün kahramanları emekleriyle ve girişimcilikleriyle hayatlarını kazanmak isterler. Çünkü memuriyet, bu gençlerin gözünde, üretmeden yaşanan, tüketici, dolayısıyla

memleketin refahına büyük katkısı olmayan ve bireysel düzeyde de liyakatle değil, dalkavuklukla başarıya ulaşılan bir kariyerdir. (Ahmed Midhat 1871c, 57) Amaçları girişimciliktir, ancak Osmanlı ekonomisinin gayrı-Müslimlerce kontrol edildiği ve iktisadi hayatın Müslümanlara görece kapalı olduğunu düşüncesi yüzünden ümitsizliğe kapılırlar.²⁰ Üstelik ellerinde birikmiş sermayeleri de yoktur. (Ahmed Midhat 1871c, 58) Çözüm, öyküde açıkça belirtilmese de iktisattan ilham aldığı anlaşılan kahramanlardan biri tarafından ortaya konur:

Bundan sonrası için arzunuz ise, halk gibi sizin de, daha muntazam bir hâneniz ve belki bir de yalınız, atınız, arabanız, filanınız olmak ve yan gelip sefâ etmekten ibarettir. Hâlbuki en boş ve husûsiyle muzırr [özellikle zararlı] bir fikir var ise o da budur. ... İnsan evvelâ kendisine bir dükkân yapmalı ve ticâreti her ne olacak ise onu yoluna koyup kavî ve bâkî [güçlü ve kalıcı] bir îrad peyda ettikten [gelir elde ettikten] sonra kendisini en fakir adamlardan bilip hayâl-i ham [boş hayal] ile vakit geçirmemeli, eline biraz akçe geçtikten sonra dahtî gûşe-i meskeneti ihtiyâra [miskinlik köşesini tercih etmeye] hazırlanmayıp yine bent nev'inin [insanlığın] faydası için olsun çalışmalı. (Ahmed Midhat 1871c, 59)

Özetle, insan maddi rahatlığı değil, çalışıp kazanmayı hedeflemeli; refaha erecek paraya kavuştuğu zaman bile para için değil, insanlığa fayda için çalışmaya devam etmelidir. Üstelik sadece çalışmak yetmez, biriktirmek ve birikimi yatırıma dönüştürebilmek için tutumlu olmak da zorunludur. İşte bu çalışma-tasarruf-yatırım üzerine kurulu kapitalist birikim fikrinin, Adam Smith ve ardılı politik iktisat yazınından ilhamla oluştuğunu görmek zor değildir.

20 Bu noktada belirtmekte yarar var ki, bu ruh halinin, ne kadar iktisadi gerçeklikten, ne kadar o dönemin Müslüman aydın kaygılarından kaynaklı olduğu ayrı bir tartışma konusudur. Ahmed Midhat'ın kahramanlarının bu kaygı ve düşünceleri temel olarak, yazarın o sıralarda yakın temasta bulunduğu Genç Osmanlılar'ın söylemini yansıtır. Genç Osmanlılar'ın Osmanlı iktisadi hayatındaki "yabancı" hakimiyetine ve Müslümanların iktisadi hayatın dışında bırakılmalarına dair düşünceleri için bkz. Kılınçoğlu (2015, 132-36)

Ahmed Midhat, bu öyküde, daha sonra “sevda-yı sa’y ü ‘amel” (gayret ve çalışma sevdası) diye formüle edeceği fikrin ilk halini²¹ “namuslu fakirlik” adıyla ortaya koyar. Yukarıdaki ilkeleri ortaya koyan genç, diğer gençler de kendisine katılınca şöyle der: “Tamam, demek oluyor ki, namuslu fakir olmayı göze aldınız.” (Ahmed Midhat 1871c, 60) Gençler, “Teâvün ve Tenâsur Cem‘iyyeti”ni oluşturan bu ilkeleri kâğıda dö-küp bunlara bağlı kalacaklarına dair söz vererek, planı uygulamaya koyarlar. Bir sonraki hedef olarak, ailelerini “namuslu fakir” olmaya ikna etmek kalır ki asıl zor olan budur. Aileleri, bu okumuş insanlardan rahat bir memuriyet bulup refah içinde yaşamalarını beklerken, bu idealist gençler “fakr ü zarûreti familyalarımıza teklif edelim... eğer razı olmazlar ise... bizim hainimiz demek olacaklarından kendimizi onlardan [kurtaralım]” diye karar alırlar. Bu sırada, ihtiyaç duydukları başlangıç sermayesinin kaynağını da belirlerler: sahip oldukları tüm değerli mücevherat ve eşyalar, hatta eşlerinin para eder elbiseleri satılacaktır. (Ahmed Midhat 1871c, 60) Eşler ve aileler bu çılgınca fikre elbette karşı koyarlar. Tam burada, eski ve yeni iktisadi zihniyet ve değerlerin çatışmasını gözlemleriz ve aşağıda göreceğimiz üzere bu öyküde de kazanan elbette yeni zihniyet olacaktır.

Gençler, toparlayabildikleri kısıtlı parayla bir oda kiralayıp, bir matbaa kurarlar. Bunu Anadolu Kavağı’nda gerçekleştirirler ki bu rastgele bir seçim değildir. Anadolu Kavağı, Beyoğlu’na uzak olduğundan günün modasına ve tüketim kültürüne de uzaktır. Dolayısıyla, (oldukça cinsiyetçi bir bakışla) “aileleri” (yani en başta kadınlar) yeni şeyleri görüp istemesinler, yeni fikirlerle kafaları karışıp “namuslu fakirlik” yolundan ayrılmasınlar, böylece seçtikleri hayat tarzını rahat yaşayabilsinler diye burası bilerek seçilir. Özetle, mekânın seçilmesinde etken olan ana fikir tutumluluk, hatta tutumluluğun da uç bir hali olarak bir tür çileciliktir.

Kahramanlarımız arzuhalcilik yaparak işe girerler. Bir süre sonra da tarih, edebiyat ve diğer alanlarda kitaplar yazıp bas-

21 Bu konuda bkz. Kılınçoğlu (2015, 101-104).

maya başlarlar. Başarıları ve gelirleri arttıkça, daha önce kendilerine direnen aile fertleri de bu “namuslu fakirler” komününe katılmaya, bu “hâl-i fakr”den [fakirlik hali] lezzet almaya başlarlar. Yani, birkaç idealistin başlattığı zihniyet devrimi, ailelerden başlayarak genişleme yolunu tutar ki Ahmed Midhat’ın da asıl derdi de budur. Yavaş yavaş gruba dışarıdan yeni idealistler ve onların aileleri de katılmaya başlarlar. Elbette ilk şart, “namuslu fakirlik” ilkelerinin koşulsuz benimsenmesidir. Bunun yanında, yeni üyelerin küçük bir sermayeyle katkı yapmaları ve yabancı dil bilmeleri gerekir. Yaratılan komün benzeri yapının var olan toplumsal düzene alternatif bir varlık olduğu vurgulanırcasına, evlilikler topluluk içinden yapılır. Dolayısıyla, var olan toplumsal düzenden ayrı, yarı-ütopik bir topluluğun ortaya çıktığını anlarız.

Çalışma-tasarruf-yatırım fikrinden hareketle yedi kişiyle kurulan “Te’âvün ve Tenâsur Cem’iyyeti,” kısa bir sürede, yüz eli aileyi kapsayan bir sınıî-ticari ekonomi ve bu ekonomi etrafında düzenlenmiş ve kendine has kural ve ilkeleri olan alternatif bir topluluğa dönüşür. Önceleri İstanbul Yahudilerinden aldıkları kâğıtları, açtıkları kâğıt mağazasında satarlar. Hatta bu iş, Avrupa’ya kâğıt ihracına kadar genişleyen bir ticari girişime dönüşür. Daha sonra bu ticari girişim, ufak bir kâğıt fabrikasının alınmasıyla sınıî bir yapıya evrilir. (Ahmed Midhat 1871c, 62) Bütün bu girişimlerin sonucunda, der Ahmed Midhat, gençler “hem kendileri istifade eder ve hem de vatan ve memleketlerini ifâde eyler [faydalandırır] oldular.” (Ahmed Midhat 1871c, 63) Bu yarı-ütopik cemaat hayalinde Ahmed Midhat’ın esin kaynağının dönemin iktisat yazını olduğu ve asıl kurulmasını hayal ettiği şeyin küçük bir cemiyet değil, yeni bir Osmanlı toplumu olduğunu anlamak zor değildir.

Eski ve yeni iktisadi değerlerin kuşaklararası çatışmaya yol açması bağlamında, kurguyla gerçek hayat arasındaki bağlantıya dair bir parantez daha açalım burada. Memuriyet ve girişimcilik fikirleri arasındaki çatışma, o dönemde sadece Ahmed Midhat’ın öykülerinde kurgulanmış ideal durumlardan ibaret değildir. Dönemin modern eğitilmiş orta sınıf gençleri, aileleri-

le zaman zaman bu tür çatışmaları gerçekten yaşarlar. “Ahmed Midhat ümmeti”nden sayabileceğimiz ve 1890’lardan başlayarak 1942’deki ölümüne kadar Osmanlı-Türk basın-yayın hayatının önemli isimlerinden olan Ahmed İhsan Tokgöz (1867-1942) anılarında bu çatışmayı nasıl yaşadığını ayrıntısıyla anlatır. Ahmed İhsan 1886’da Mekteb-i Mülkiye’den mezun olur. Mezuniyet sonrasında ailesinin kendisi için arzuladığı gelecek, üst düzey memuriyetin rahat yaşamıdır. Hâlbuki o, “muharrir ve matbaacı” olmak istediğini söyler. Tokgöz, bu konuda ailesinden ve özellikle ninesinden aldığı tepkiyi şu şekilde anlatır:

– Amanın! Ahir vaktimde neler duyuyorum! Kıyamet alameti mi? Oğlum, sen esnaf olacaksın demek! Eyvah emekleme!

Ve hüngür hüngür ağlıyordu, hıçkırıkları arasında ara sıra söyleniyordu:

– Esnaf parçasına kim kız verir: Bense neler kuruyordum!”
(Tokgöz 1930, 1: 26)

Ahmet İhsan’ın kişisel öyküsü, ustası Ahmed Midhat’ın yıllar önce kaleme aldığı öyküdekine benzer şekilde biter. Kısa bir memuriyet döneminden sonra Ahmed İhsan kendi matbaasını kurar ve ünlü bir yayıncı olur. O dönemde basılan pek çok önemli kitabın yanı sıra, meşhur *Servet-i Fünûn* mecmuasının yayıncısı da Ahmet İhsan olacaktır. Ahmed Midhat’ın öyküsündeki ailelerde de gördüğümüz gibi, “esnafılık” fikrine ilk başta şiddetle karşı çıkan ninesi sonunda bu fikre alışır, yaşanan tartışmadan beş sene sonra kendisini matbaada basım işlerine yardım ederken bulur. (Tokgöz 1930, 1:27)

Gerçekliğe dair parantezi kapatıp, yeniden kurguya dönelim. Ahmed Midhat’ın girişimci karakterleri sadece yukarıdaki gibi bariz ve doğrudan iktisadi mesaj vermek için kurgulanmış öykülerde karşımıza çıkmaz. Bazen en olmadık yerlerde bile bir tür kapitalist ruh taşıyan Osmanlı kahramanlarıyla karşılaşırız. Bunun en ilginç örneğini *Henüz 17 Yaşında* (Ahmed Midhat 1881) romanında buluruz. Nüket Esen’in burada ele aldığı-mızdan farklı nedenlerle “konu olarak Ahmed Midhat’ın en il-

gün romanlarından” (Esen 2014, 60) diye tanımladığı bu eserin başkahramanı, yazarla aynı adı taşıyan ve üstelik bir Ahmed Midhat okuru olduğunu da anladığımız Ahmed’dir.²² Romanın konusu, Ahmed’in fahişelerin acıklı durumuna şahit olması ve sonunda onlardan birini, Kalyopi isimli çok genç (17 yaşında) bir kızı evlenmek yoluyla kurtarmasıdır.²³ Ahmed’in girişimci-kapitalist ruhu, tam da bu konu çerçevesinde bir genellemede ortaya çıkar.

Buluştukları gecelerden birinde, genç fahişe Kalyopi, Ahmed’in sıradan bir müşteri olmadığını, Ahmed kendisini (Kalyopi’yi) beğendiği için sürekli ona geldiğini söyler. Ahmed, bunu nereden anladığını sorduğunda Kalyopi, eğer Ahmed onu beğenmeseydi başka bir yere de gidebileceğini belirttiikten sonra ekler: “[Aksi takdirde] Bir fakire sermaye olacak kadar parayı buraya boş boşuna neden, niçin veresiniz?” (Ahmed Midhat 1881, 59) Bu cümle, Ahmed’e fahişelerin acıklı dünyasını bir anda unutturup, kafasında öyle kapitalist şimşekler çakmasına neden olur ki, buna yazar olarak Ahmed Midhat bile şaşırmış görünür. Gerisini Ahmed Midhat’tan dinleyelim, zira yorumma hiç gerek bırakmayacak kadar açık anlatır durumu:

Ahmed Efendi’yi bir başka dalgınlık aldı. O dalgınlık ise kızın “bir fakire sermaye olacak kadar para!” diye kaldırmış olduğu bir fikir katmerinden neş’et eylemişti [doğmuştu].

Bu Ahmed Efendi hakikaten tuhaf bir adamdı. Bazı cihetlerce hemen cinnetine hükmolunsa sezâ görülürdü [uygun olurdu]. Olmayacak bir ser-rişte [ilgi, bağ] üzerine itâb-ı efkâra

22 Fahişelerin hayat koşulları Ahmed’in aklına Ahmed Midhat’ın “Mihnetkeşan” (Ahmed Midhat 1870b) isimli öyküsünü getirir. (Ahmed Midhat 1881, 19)

23 Esere dair, Esen’in (ve daha önce diğer yazarların) vurguladığı ve edebiyat ile gerçeklik arasındaki ilişkiye dair ilginç nokta, “Ahmed Midhat’ın daha sonra gerçek hayatında da benzer bir durumu yaşamasıdır. 1884’te evlendiği ikinci eşi Angliko Karakaş / Melek Hanım’ın eski bir fahişe olduğu söylenir. Özellikle Henüz 17 Yaşında’da Ahmed Midhat’ın Melek Hanım’la başından geçen olayları anlattığı söylenegelmiştir. Oysaki “Mihnetkeşan” 1870’de, Henüz 17 Yaşında ise 1881’de yayınlanmıştır. Bu iki eser Ahmed Midhat’ın hayatındaki benzer olaylardan önce yazılmıştır. Yani burada edebiyat hayatı değil, hayat edebiyatı taklit etmiş gibidir.” (Esen 2014, 61)

[kafa yormaya] başlayarak ondan ol kadar hükümler çıkarırdı ki insan şaşar. İşte Kalyopi'nin "bir fakire sermaye olacak kadar para" demesi dahî Ahmed için böyle bir ser-rişte-i mülâhaza [ipucu] oldu. Avukat olduğundan mıdır nedir? Bu ipucunu uzattı gitti. Kendi kendisine dedi ki:

– Bir adamın böyle yerde bir gece geçirmesi bir buçuk lira gecelik. Hiç olmazsa yarım mecrediye delâlet [yol gösterme] bahşişi. Lâ-akal [en az] üç, dört şişe rakı parası olarak iki mecrediye. Sabahleyin uşaklara bir mecrediye bahşiş. Hamamda bir kese sabun için bir mecrediye. Etti iki yüz altmış, iki yüz yetmiş kuruş para! Hâlbuki sabahtan akşama kadar arkasında küfe, meyve, sebze satanların sermayesi nedir? Arkasında elli okka üzüm bulunsa kârıyla beraber kırkar paraya veriyor ki, elli kuruş eder. İşte elli kuruş bir fakire sermaye olur. Demek oluyor ki, iki yüz yetmiş kuruş bir değil, beş-altı fakire sermaye olabilecek! Bazı köşelerde bazı kebabçı, muhallebici, filancı adamlar görülüyor. Sermayesine güzelce dikkat edilse iki yüz yetmiş kuruşluk sermayesi olmadığı hükmolunur. Elinde bir testi veyahut bir varil su satanların sermayesi nedir?²⁴ Boynunda bir tabla ve derûnunda [içinde] sigara kâğıdı, kav, kibrit, mektup kâğıdı filan satanların sermayesi acaba üç yüz kuruşa bâliğ olur mu [ulaşır mı]? Demek oluyor ki, elinde iki yüz yetmiş, üç yüz kuruş sermayesi olan adam âdeta esnaf sayılır. Evinin, barkını besliyor. Anadolu'dan buraya gelen bir adam bu kadar bir sermayeyle işe başlayıp hem kendini geçindiriyor, hem memleketinde vergisini filanını veriyor. Hem de üç-beş senede beş on bin kuruş biriktirerek sılasına gidiyor. Of! Bizim bir gecede telef ettiğimiz para ne çok paraymış! Bir değil, birçok fakire sermaye olacak parayı kaldırıp atıveriyoruz. Hâlbuki birçoklarımız buralara kendi kazandıkları parayla daht gelmiyorlar. Ya babalarının kazandığı veyahut merhameten kayrılmak suretiyle bir memuriyetten aldıkları paralarla geliyorlar. (Ahmed Midhat 1881, 59-60)

24 Testiyle su satanların sermayesinin ne olduğuna dair bkz. aşağıda *Netice-i Sa'y* öyküsü.

Burada verilen iktisadi mesaj açık olduğundan, yeniden yorumlamak yerine gözden kaçabilecek bir detay olan, “merhameten kayırlmak suretiyle bir memuriyetten aldıkları paralarla” sözüne odaklanalım. Buradaki mesele, daha önce “Te’âvün ve Tenâsur”de de gördüğümüz, “memuriyetperestliğe” duyulan tepkidir. O dönemde, Osmanlılardaki yaygın “memuriyetperestlik” Ahmed Midhat ve benzer düşüncedeki Osmanlı aydınları tarafından sıkça eleştiriliyordu. (Kılınçoğlu 2015, 109-12) Bunun bir nedeni, memuriyetin “üretici” bir meslek olmaması ve dolayısıyla memleketin çalışan ve akıllı gençlerinin, geleneksel eğilimin aksine, memuriyetten çok girişimciliğe teşvik edilmesinin arzulanması ve önerilmesi idi. İkinci neden ise, memuriyetin daha çok kayırlmayla elde edilen, üstüne üstlük (eğer kişinin arkası sağlamsa) hiç çalışma gerektirmeyen bir meslek oluşuydu.²⁵

Memuriyet ve memuriyetperestliğe dair dönemin edebiyatında karşımıza çıkan detaylı ve ilginç bir iktisadi analizi Ahmed Midhat’ın başka bir eserinde okuruz. İktisadi içeriği en zengin kurmaca eserlerinden olan *Müşahedât* (Gözlemler, 1891) adlı romanında Ahmed Midhat, kendisini de bir anlatıcı-karakter olarak romana katar. Romanın başkahramanlarından olan ve ideal Müslüman bir girişimci olarak tasvir edilen Seyyid Mehmed Numan’ın neden memuriyete sıcak bakmadığını uzun uzadıya anlattığı bölüm şu sözlerle başlar:

Seyyid Mehmed Numan, teklif olunan memuriyet-i resmiyyeyi ‘adem-i kabûlündeki [kabul etmeyişiindeki] hikmeti anlatmak için bana öyle bir söz söyledi ki, hakikaten bir kitab-ı hikmetin [felsefe kitabının] en mühim bâbını [kısımını] teşkil edebilir. İşte o sözü hemen aynen gibi bir surette olarak ber-vech-i âti derc ediyorum [aşağıya alıyorum].

Azizim! Devlet memuriyetini doyumluk diye, ... telakkî etmemelidir. O bir kesb ü kâr [geçim yolu] değildir. Bir şereften ibarettir. (Ahmed Midhat 1891, 132)

25 Aşağıda inceleyeceğimiz *Netice-i Sa’y* öyküsünde de, dikkat edilecek olursa, kahramanın “bir memuriyetle kayırlması” için ricacı olmadığı ifadesini görürüz.

Devamında, Seyyid Mehmed Numan neden memuriyetten ziyade ticarete meyletmek gerektiğini ve bunun neden birey için olduğu kadar memleket için de daha kazançlı olduğunu açıklar. Burada, Seyyid Mehmed Numan'ın sözlerinin, Ahmed Midhat'ın iktisadi eserlerinde ortaya koyduğu fikirlerle birebir örtüşmesi dikkat çeker. Anlatıcı-karakter rolündeki Ahmed Midhat, tüm bu sözleri beğeniyle dinledikten sonra hayranlığını şöyle ifade eder: “Koca hakim [bilge]! Adam Smith'ten ders-i hikmet [felsefe dersi] mi aldın?” (Ahmed Midhat 1891, 140) İlginçtir, anlatıcı-karakter Ahmed Midhat, romanda, *Sevda-yı Sa'y ü Amel* (Ahmed Midhat 1879b) ve *Teşrik-i Mesâ'î, Tak-sîm-i Mesâ'î* (Ahmed Midhat 1879c) eserleri yanı sıra, *Tercüman-ı Hakikat*'te yazdığı pek çok iktisadi yazının ilhamını Seyyid Mehmed Numan'ın sözlerinden aldığını iddia eder. (Ahmed Midhat 1891, 137) Kurguyla gerçeklik arasında kurulan bu ilginç bağlantı okura, Seyyid Mehmed Numan karakterinin gerçekten var olan bir insan olduğunu düşündürür. Daha da önemlisi, yazarın mı karaktere, yoksa karakterin mi yazara ilham verdiği tam olarak kestirilemez. Bu açıdan *Müşâhedat* oldukça ilginç bir üstkurmaca örneğidir.²⁶

Konumuz açısından aslı önemli nokta ise Ahmed Midhat'ın bu romanda, romancıların okuyucularına ticareti tavsiye etmeleri ve bu yolda Seyyid Mehmed Numan gibi karakterler yaratmaları yönünde yaptığı açık çağrıdır. (Ahmed Midhat 1891, 129, 136) Burada bir kez daha, Ahmed Midhat'ın iktisadi içerikli kurmaca eserlerinin amaçsız olmadığını, tüm bu iktisadi öykülerini okuyucuyu girişimciliğe teşvik için yazdığını ve kurmacayı halkın iktisadi düşünce ve davranışlarını değiştirmek için bir araç olarak kullandığını açıkça görürüz. Bu anlamda, burada ele aldığımız metinlerin, geç dönem Osmanlı İmparatorluğu olduğu kadar, erken dönem Cumhuriyet kuşakları için de eğitici rol oynamış metinler olduğunu, dolayısıyla

26 *Müşâhedat*'ın iktisadi içeriği daha önce başka yazarlarca kısaca da olsa incelendiği için burada üzerinde daha uzun durmuyoruz; örneğin bkz. Evin (2004, 144-148). Eserin bir üst-kurmaca olarak incelendiği bir çalışma için bkz. Demir (2002).

toplumsal ve kültürel tarih açısından önemli kaynaklar olarak önümüzde durduklarını bir kez daha vurgulamamız gerekir.

Zenginliğe giden tek yol: Emek

Ele aldığımız dönemde Batı edebiyatında popüler olan “yoksulluktan zenginliğe” (*rags to riches*) öykülerinin bazı örneklerini Osmanlı edebiyatında da buluruz. Ahmed Midhat’ın *Felâtn Bey ile Rakım Efendi*, “Bahtiyarlık” ve “Para!” adlı roman ve öykülerinde bu temayı andıran örnekler varsa da, Ahmed Midhat’ın iktisadi başarı öyküleri “sıfırdan” yani aşırı yoksulluktan (*rags - paçavralar*) başlamaz. Onun öykülerindeki başarılı karakterler genelde “orta sınıf” diye tabir edebileceğimiz, çok zengin olmasa da çocuğunu iyi okullarda bir şekilde okutabilecek maddi durumu olan ailelerden gelirler. Sıfırdan zenginliğe giden bir öyküye örnek olarak, Mehmed Tahir’in 1893-94’de yayınladığı *Netice-i Sa’y* (emeğin/çalışmanın sonucu) adlı uzun öyküsünü ele alabiliriz.²⁷ Belirtmek gerekir ki, bu eserin ana meselesi olan “sa’y ü amel” (gayret ve çalışma) konusunda hem edebi, hem de iktisadi eserlerin en bilinenleri Ahmed Midhat tarafından yazıldığı için, bu eserin Ahmed Midhat etkisiyle yazılmış olduğu düşünülebilir.

Mehmed Tahir’in kimliğine dair elimizde çok fazla bilgi yoktur. Kitabın ilk sayfası, yazarın o sırada “Rûsumat Emâneti muhasebe tahrîrât kalemi hulefâsından” olduğunu yani “Gümrük İdaresi muhasebe yazı işleri kaleminde memur” olarak çalıştığını belirtir.²⁸ Yazar, yazdığı kısa önsözde, öy-

27 Bugün çoktan unutulmuş ve Osmanlı edebiyat tarihinde bugüne kadar kendisine yer bulamamış bu kitabın bir kopyası Milli Kütüphane’de vardır. Milli Kütüphane kataloğunda ise yazar, hatalı olarak, Mehmed Tahir Münif Paşa olarak belirtilir. Münif Paşa (1830-1910), bu eserin yazıldığı tarihlerde eski Maarif Nazırı, yani üst düzey bir Osmanlı paşasıdır. (Doğan 1991, 56-57) Aşağıda görüleceği üzere, *Netice-i Sa’y*’in yazarı ise o sırada Gümrük İdaresi’nde çalışan bir memurdur. Dolayısıyla eser, Münif Paşa’ya ait değildir.

28 Başbakanlık Osmanlı Arşivleri’nde (BOA), Rûsumat Emaneti Muhasebe Kalemi Katibi Mehmed Tahir Efendi’ye dair 9 Nisan 1900 tarihli bir yazışmaya rastlıyoruz. (BOA, Şûra-yı Devlet [ŞD], 802/27, 8 Zilhicce 1317) Dolayısıyla, bu tarihte hâlâ aynı kalemde çalıştığını biliyoruz. 1909 ve 1911 yıllarından iki ayrı

kûnün yazılış amacını ve bu amacı teşkil eden iktisadi mesajı açıkça ortaya koyar. Öykünün temel amacı, gayret ve çalışmanın (“sa’y ü amel”) tüm değer ve faydanın kaynağı olduğu “gerçeğini” okuyucuya canlı bir şekilde göstermektir. (Mehmed Tahir 1894, 2-4) Bu amacı açıklarken yazar, o dönemin Osmanlı iktisat yazınında sıkça karşımıza çıkan Kur’an’daki Necm suresinin 39’uncu ayetine (Arapça olarak) yer verir: “leyse lil-insâni illâ mâ sa’â.” (“insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur.”²⁹) Sondaki “sa’â” sözcüğü, Osmanlı Türkçesi’nde “sa’y” olarak telafuz edilip, emek, gayret, çalışma anlamlarında kullanılır. O dönemde yavaş yavaş düşünce dünyasına etkili olmaya başlayan burjuva değerlerinin ve özellikle de “sa’y ü amel” (gayret ve çalışma) düşüncesinin de etkisiyle bu ayet, dönemin Osmanlı aydınları tarafından genelde tamamen iktisadi bir bağlamda, “insanın emeğinden başka bir şeyi yoktur” ya da “insan sadece emeğinin karşılığını alır” şeklinde yorumlanır.³⁰ Buradan çıkarılması beklenen mesaj da, başarının tek yolunun emek ve gayretten geçtiğinin sadece iktisat biliminin gösterdiği bir gerçek olmadığı, Kur’an yoluyla Allah tarafından da buyurulduğudur. Burjuva-kapitalist iktisadi etiğin çalışmaya verdiği önemi Müslüman-Osmanlı topluma uyarılma yolunda faydalı bulunan bu dini referans, dönemin Müslüman Osmanlı aydınları tarafından sıkça kullanılır. (Kılınçoğlu 2015, 79, 83, 104)

Netice-i Sa’y’ın kahramanı, 15-16 yaşlarında, bir Arap li-

belgede de yine gümrük bürokrasisinde çalışan bir Mehmed Tahir Efendi’den bahsedilse de, görevi, ilkinde “Rûsûmat Emâneti Muhafaza Kalemi Başkâtibi Refiki,” ikincisinde ise “Hamidiye Rûsûmat İdâresi Muhafaza Memuru” olarak belirtilir. (BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası, 3513/263470, 24 Safer 1327 / 17 Mart 1909; BOA, ŞD, 1099/19, 28 Cemaziyülevvel 1329 / 26 Haziran 1911). Eger aynı Mehmed Tahir Efendi’den bahsediliyorsa, 1911 tarihinde emekliye ayrıldığı bilgisine ulaşmış oluyoruz. Son belgedeki kişi aynı Mehmed Tahir değilse bile, 1909 tarihli belgede bahsedilenin aynı kişi olması ihtimali yüksektir. Dolayısıyla, 1909’a kadar aynı kurumda çalışmış olduğunu düşünebiliriz. (Benimle birlikte Mehmed Tahir Efendi’nin kim olabileceğine dair kafa yoran Ömür Şans Yıldırım ve Dr. Akile Zorlu’ya teşekkür ederim.)

29 <http://arsiv.diyanetvakfi.org.tr/meal/Necm.htm>

30 Ayetin güncel Kur’an meallerindeki farklı tercümeleri için bkz. http://www.kuranmeali.org/53/necm_suresi/39.ayet/kurani_kerim_mealleri.aspx

man şehrinden³¹ vapurla İstanbul'a gelen, yazarın deyimiyle "mağlub-ı ekdâr-ı bî-pâyân" (sınırsız kederlerin mağlubu), beş parasız, kimsesiz ve zavallı bir çocuktur. Anne-babası sağken "sa'âdet ve ihtişam" içinde, nazlandırılarak büyütülen çocuk, anne-babası kendisine "sermaye" bırakmadan ölünce yoksul ve çaresiz bir duruma düşer. İstanbul'daki ilk gecesini parasızlıktan aç, sokakta ve içine düştüğü duruma ağlayarak geçirir. Sabah uyandığında ise okulda hocasından defalarca duyduğu bir düşünce aklına gelir: "İnsanı insan eden şeyin sa'y ü amelden başka bir şey olmadığını ve insanı insanlıktan çıkarıp perişan eyleyen[in] de tembellik" olduğunu hatırlar. (Mehmed Tahir 1894, 11) Burada, çalışma-tembellik ikilemi üzerinden kurgulanan kapitalist çalışma ahlakının etkisi yanı sıra, yukarıda bahsedilen ayete de üstü kapalı bir atıf olduğunu görüyoruz. Daha önemlisi, bu bireysel örneği geniş resim içine yerleştirmek ve öykünün dönemin iktisadi durumuna dair kaygılar ve kalkınma tartışmalarıyla bağını kurmak gerekir. Başka deyişle, bu "sermayesiz" çocuğun öyküsü, imparatorluğun içinde bulunduğu duruma dair alegorik bir kurgu olarak da yorumlanabilir.

19. yüzyıl sonunda, Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi açıdan Batı Avrupa'ya göre geri kalmışlığı ve bunun siyasi sonuçları tüm Avrupalı ve Osmanlı gözlemciler tarafından çok iyi biliniyordu. Özellikle yüzyıl ortasından itibaren bu durumu değiştirmek için iktisadi reformlar ve sanayileşme çabaları ortaya konmuş,³² ancak durumu kökten biçimde değiştirmek mümkün olmamıştı. Bir sanayi atılımını başarabilmek için gereken fiziki ve mali sermaye yanı sıra insan sermayesinin de azlığı Osmanlı aydın ve devlet adamlarının kalkınma üzerine yazıp çizdiklerinde sıkça vurgulanan bir konuydu. Yüzyıl sonuna doğru hızla açılan okullar, yapılan eğitim reformları ve özellikle de Müslümanların hem okullardaki eğitim hem de popüler düşü-

31 Yazar bu şehrin hangi şehir olabileceğine dair hiçbir ipucu vermiyor, sadece "Arabistan'da bilâd-ı sahiliyyenin (sahil memleketlerinin) birisinden" diye belirtiyor. (Mehmed Tahir 1894, 4)

32 Sanayileşme çabaları için bkz. Clark (1974).

nürlerce “memuriyetperestlik”tense “girişimciliğe” yönlendirilmesi çabaları, insan sermayesinden işe başlayan ve aşağıdan yukarıya kurulacak bir kalkınma modeli düşüncesine dayanıyordu.³³ Bu modelle, daha sonra Max Weber’in *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (1904-05/1920) formüle ettiği fikir arasındaki benzerlik açıktır: bir toplumda kapitalist-girişimci bir ruh olursa, bu ruh kendi sermayesini yaratacak ve kapitalist gelişimin kapısını açacaktır.³⁴ Dolayısıyla, kapitalist gelişimin ilk koşulu birikmiş sermaye değil, bu ruha sahip, çalışmayı ve yatırımı kendi nefsi önüne koyan, tüm varlığını işine adan özverili kapitalist girişimcilerin varlığıdır. Önceki kısımda belirtildiği gibi, Ahmed Midhat bu fikri sadece iktisat kitaplarında bırakmamış, “Te’âvün ve Tenâsur,” *Felâhun Bey ile Rakım Efendi*, “Bahtiyarlık” gibi edebi eserlerinde de alegorik olarak kullanmıştır. Bu bağlamda, Mehmed Tahir’in öyküsü, Ahmed Midhat’ın *Müşâhedat*’da diğer yazarlara yaptığı çağrıya uygun olarak, okuyucuyu çok çalışma ve girişimciliğe dayalı kapitalist bir ruhu benimsemeye bir davet olarak yorumlanabilir.

Netice-i Sa’y’a dönecek olursak, imparatorluğun durumuna benzer şekilde, zenginlik ve başarı (ya da daha temel düzeyde, hayatta kalma) için yeterli sermayesi olmayan kahramanımız, gayret ve emekle durumunu düzeltereğine inanır. Elindeki tek sermayesi ise okulda öğrendiği ve o dönemde önemli bir nitelik sayılan okuma-yazma bilgisi, yani eğitimidir. Ancak, kendisine eğitimini kullanabileceği bir iş verebilecek kimseyi tanımaz. İçinde bulunduğu halden çıkmak için gereken fikri bulmuş olsa da, karnını doyurmak için bile hiç parası yoktur. Bunun için mecburen dilenir. Karşılaştığı ilk 15-20 kişi, “inayet ola!”³⁵ di-

33 Konuya dair detaylı bir tartışma için bkz. Kılınçoğlu (2015), 3. ve 4. bölümler.

34 Wolf Lepenies, genelde Weber’le birlikte anılan bu tezin, Weber öncesinde ve Weber’in eseriyle aşağı yukarı eşzamanlı olarak diğer düşünür ve yazarlarca da ortaya konduğunu gösterir. Hatta Thomas Mann’ın *Buddenbrooklar* (1901) adlı eserinde görülen benzer tema da, fikrin, Weber’in eseri yayınlanmadan önce düşünsel atmosferde var olduğu ve hatta romanlara da yansıdığını gösterir. (Lepenies 1988, 298)

35 Günümüzde dilencileri baştan savmak için kullanılan “Allah versin!” karşılığı ifade.

yerek onu başından savsa da, sonunda birisi ona çok az bir para verir. Bu noktada, yukarıda çok kısaca özetlenen kapitalist ruhun devreye girdiğini görürüz. Kahramanımız, bu parayı alır almaz, biraz ekmek almasına yetecek bu miktarla açlığını gidermeye koşmaz, bu parayı nasıl çoğaltacağını yollarını aramaya koyulur. (Mehmed Tahir 1894, 14) Yani, açlık durumundayken bile, eline geçen küçük miktarı “tüketim-sermaye” ikileminde hiç tereddüt etmeden ikincisinden yana kullanır. Ayrıca, yazarın vurguladığı gibi, dilenmekten gelen kolay parayı görünce bu işi bir mesleğe çevirmeyi de aklından geçirmez. Tersine, bu ufak miktarı kendisine sermaye yapıp, sermayesini gayretiyle artırmaya karar verir. Elbette, bir kişiden aldığı küçük miktar (10 para) bunun için yeterli değildir. İşe koyulmak için bir süre daha bu “hâl-i zillate” (aşağılık hale) katlanıp dilenerek para biriktirmek zorunda kalır. (Mehmed Tahir 1894, 14)

Dört günün sonunda, açlığını giderecek parayı kazandığı gibi bir miktar da (5 kuruş)³⁶ artırır. Bu noktada, artık Tanrı’nın da emrine uygun olarak çalışmaya koyulur. (Mehmed Tahir 1894, 18) Seçtiği iş su satmaktır. Hemen bir testi ve bardaklar alıp, sucu dükkânından aldığı Göztepe suyunu sokakta satmaya başlar. (Mehmed Tahir 1894, 20) Böylece, yazar, çalışkan ruhlu insan için sermayenin büyüğü küçüğü olmayacağı mesajıyla öykünün başarıya uzanan kısmına bir giriş yapar. Daha önemlisi ise, çalışkan ruhlu insana, ya da Weber’in ifadesiyle “kapitalist ruha” dair başka bir niteliğe de vurgu yapar: kişisel rahatından önce işini ve sermayesini düşünmek. Zira çocuk daha ilk günden bir yere başını sokmak için yeterli parayı kazanmış olsa da sokakta, daha doğrusu bir viranede, yatmayı tercih eder. Üstelik yediği de değişmez; açlığını bastırarak kadar peynir ve ekmekten ibaret kalır.³⁷ Çünkü yemeğe ve yatacak yere ayrılacak para, sermayesinden eksiltecektir. (Mehmed Tahir 1894, 21)

Ahmed Midhat’ın bazı eserlerinde görüldüğü gibi, Mehmed Tahir çocuğun eline geçen paranın akışını, girdi-çıkı hesabı-

36 1 kuruş, 40 paradır.

37 Tabii şu notu da düşelim: çalışmasının karşılığında bir değil, iki öğün peynir-ekmek yeme şansına da kavuşur. (Mehmed Tahir 1894, 21)

nı okuruyla paylaşır.³⁸ Yirmi beş gün sonunda, çocuğun elinde elli dokuz kuruşluk kâr birikir. Bu noktada artık kalacak bir yer bakmaya başlar ve kalacak mütevazı bir oda bulur. Bundan sonra, “sanatında devam ve sebât ve ekonomiye [tasarrufa] riâyette de asla kusur” etmeyerek, hem yaşantını yavaşça iyileştirir, hem sermayesini biriktirir, hem de biriken sermayesiyle daha kârlı işlere girişme hayalleri kurar. (Mehmed Tahir 1894, 24-26) Bulduğu yeni iş mektup yazıcılığı olur. Bu iş daha çok para kazandırır ama kahramanımızın parayla olan ilişkisi değişmez: “artık iyice para kazanmakta ve fakat mahsûl-ı sa’y ü verzişini [çalışmasının getirisini] israf etmeyip biriktirmekte idi.” (Mehmed Tahir 1894, 26) Çocuktaki kapitalist ruhun, İslami bir ahlaki ekonomiyle (*moral economy*) dengelendiğini de belirtelim. Şöyle ki, kendi rahatı için yapacağı en küçük harcamayı israftan saysa da, para kazanmaya başladığı andan itibaren kendisinden daha yoksul olup kendisine el açanlara yardım etmeyi asla israf olarak görmez. (Mehmed Tahir 1894, 27) Dolayısıyla, kapitalist ruh, Osmanlı ahlaki ekonomisinin dayanışmacılık vurgusuyla harmanlanır.

Dönemin pek çok yazarında olduğu gibi, ahlaklı ve dürüst davranış Mehmed Tahir’in önem verdiği konulardan biridir. “Akıllı çocuk,” der yazar, “memuriyet için kuvve-i kalemiyyesinin [kalem gücünün] hıdemât-ı hükûmette [hükûmet hizmetlerinde] istihdâm olunmasına müsaîd derecede olmadığını bildiği için bir memuriyetle kayırılması” için hiçbir yere başvurmaz. (Mehmed Tahir 1894, 27) Burada, Mehmed Tahir’in satır arasında her önüne gelenin torpille memuriyete atanmasına dair bir eleştiri yaptığı sezilir. Ayrıca, dönemin bürokratik işleyişine yönelik bir eleştirinin yanı sıra, burjuva iktisadi ahlakının olmazsa olmazı olan “liyâkat”a verilen önem de gözlemlenir.

Öykünün sonunda, İstanbul’a beş parasız gelip ilk gecesini sokakta aç bir karınla geçiren çocuğu, sadece on iki yıl içinde servet sahibi ve “muhteşem bir ailenin reisi” olmuş halde

38 Ahmed Midhat’ın *Felâatun Bey ile Rakım Efendi* ve “Bahtiyarlık” eserlerindeki bütçe ve para akışı hesapları için bkz. Evin (2004, 118-19) ve Kılınçoğlu (2007, 464).

görürüz. Yazar, işin sırrını üç sözcükle özetler: “sa’y, ... sebat ve kanâ’at” (emek, kararlılık ve gözütokluk). Ayrıca, çocuğun ilk gün kazandığı 10 parayı küçümsemeyip, bunu sermaye saymasından ve “para parayı kazanır” (Mehmed Tahir 1894, 14, 29) düşüncesinden hareketle sabırla çalışıp zengin olmasından da anlıyoruz ki, kapitalist ruha sahip biri için sermayenin küçüğü, büyüğü önemsizdir. Bu son vurguda da, kronik olarak sermaye kıtlığı çeken Osmanlı ekonomisine dair bir alegori ve Osmanlı’nın potansiyel girişimcilerine yönelik bir mesaj olduğunu iddia etmek çok da abartı olmayacaktır. Son bir mesaj da şudur: çalışma, insan hayatı devam ettikçe asla bitmez. Bir anlamda, çalışmak hayatın anlamıdır ve insan gerekirse çalışmak için çalışır. Yazarın sözleriyle ifade edecek olursak, “Dünyaya gelmek çalışmak içindir. Çalışmak olmasa idi insanlar dünyaya gelmezlerdir.” (Mehmed Tahir 1894, 28) Çalışmanın çalışmak için olduğu ve hatta neredeyse ontolojik olarak yaşamaktan bile önce geldiği bu anlayışla hareket eden kahramanımızın öyküsü, zenginliğiyle olduğu kadar “hüsn-i ahlâkıyla” (ahlak güzelliğiyle) da tanınmış olduğu halde ve bu zenginlik haline ulaştıktan sonra bile çok çalışmaya devam ettiğini gördüğümüz noktada sona erer. (Mehmed Tahir 1894, 30)

Kitabın verdiği ana mesajı şu şekilde yeniden özetleyebiliriz: refah ve başarıya giden yol, çok çalışma, kararlılık, tasarruf ve yatırımdan geçer. O kadar ki, bunlar oldukça, zenginliğe giden yolda en küçük miktarda sermaye yeter. Bunu Osmanlı ekonomisine uygulayacak olursak mesajın şu olduğu da söylenebilir: eğer kararlı, çalışkan ve tutumlu olursak, kalkınma için (zaten elde olmayan) büyük sermaye birikimine aslında ihtiyacımız yoktur. Dolayısıyla burada, romantik olduğu kadar, dönemin iktisadi çaresizliğini de yansıtan bir düşünceyle karşı karşıya olduğumuz açıktır. Bu formülasyonun, dönemin iktisadi düşüncesinden ve daha özel olarak burjuva iktisadi ahlakından ne boyutta ilham aldığını göstermek için, Karl Marx’ın kendinden önceki (kendi deyimiyle “burjuva”) politik iktisatçıların sermaye birikimine dair düşüncelerini özetlediği

şu cümleyi alıntılanmak yeterli olacaktır: “Politik ekonominin etiği kazanç, çalışma, tutumluluk [ve] ölçülülüktür.” (Marx ve Engels 1988, 144)

Netice-i Sa‘y’ın ne kadar satıldığı, ne kadar okunduğu ve etkisinin ne olduğuna dair ne yazık ki elimizde bir bilgi yoktur. Hatta geç dönem Osmanlı edebiyatına dair çalışmalarda bu eserden hiç bahsedilmez. Her halükarda, eserin edebi önemi ve okur üzerindeki etkisinin ötesinde, dönemin entelektüel hayatında önemli yer tutan (özellikle Müslüman) Osmanlıları çalışmaya ve girişimciliğe teşvik etme ve memleketi bu yolla kalkındırma fikrinin bugüne kadar gölgede kalmış bu eserde de kendisini gösterdiğini açıkça görürüz.

Bir Jön Türk ütopyası

Hüseyin Cahid’in (Yalçın, 1875-1957) *Hayat-ı Muhayyel* (hayal edilen hayat, 1899) kitabına adını veren ütöpik öyküsünü, yukarıda ele aldığımız eserlerden ayrı bir yere koymamız gerekir. “Hayat-ı Muhayyel” Avrupa kaynaklı ütöpik edebiyat ve kalemle alındığı dönemin siyasi koşullarının açık etkisiyle yazılmış, üstelik (birkaç kişilik de olsa) ortak bir Jön Türk hayalini yansıtan önemli bir kurgudur. Öyküde önemli bir olay örgüsü yoktur. Gözlerden uzak bir köyde kurulmuş ideal bir yaşamın tasvirini, bu köyün kurucularından olan ve artık yaşlandığını anladığımız anlatıcının anılarından okuruz. “Hayat-ı Muhayyel” önceki bölümlerde ele aldığımız eserlere kıyasla daha kısa ve görece yüzeysel bir alternatif toplum tasviridir. Yazar, topluluğun nasıl kurulduğu ve nasıl geliştiğine dair detaylara değinmez. Sadece hâlihazırda kurulmuş olan ideal bir yaşamın kısa bir tasvirini yaparak adeta Osmanlı okuyucusuna “başka bir hayat mümkün” mesajı verir. Bu anlamda, Osmanlı’nın son dönemi ve Cumhuriyet’in kuruluşunda en fazla söz sahibi olan Jön Türkler’in kafalarındaki ideal toplum tahayyülüne dair önemli ipuçları içermesi açısından önemli bir eserdir. Ancak çalışmamızda bu konuda ayrıntılı bir incelemeye girişmeyeceğiz. Onun yerine dönemin iktisadi düşünce ve kaygıları bağla-

mında eserin temel niteliklerini ve önemli gördüğümüz mesajlarını kısaca gözden geçirmekle yetineceğiz.

“Hayat-ı Muhayyel”in temel olarak üç ana esin kaynağından bahsedilebilir. İlki, Thomas More’un *Utopia* (1516) ve Tommaso Campanella’nın *Güneş Ülkesi* (1602) gibi meşhur kurmaca ütopya eserleridir. Hüseyin Cahid, yıllar sonra yazdığı bir yazıda, bu öyküyü yazdığı sıralarda, arkadaşlarıyla bu eserleri okuyup etkisinde kaldıklarını anlatır.³⁹ Burada, arkadaşlarından kastının, *Servet-i Fünûn* ve İttihat ve Terakki çevrelerinde birlikte hareket ettiği Jön Türkler olduğunu belirtmekte fayda vardır. Zaten Hüseyin Cahid, öyküyü, ortak bir düşünce ifade ettiğini ima eder şekilde, dönemin genç yazar, eğitimci ve iktisatçısı ve geleceğin meşhur İttihatçı Maliye Nazırı Cavid Bey’e (1875-1926) ithaf eder. (Hüseyin Cahid 1899, 1) İkinci kaynak, o sıralarda yazarın etkisi altında olduğu anlaşılan sosyalizm fikridir. (Usta 2014, 114) Üçüncü kaynak olarak ise genel olarak Ahmed Midhat’tan söz edilebilir. Hüseyin Cahid anılarında, kendisinin “Ahmed Midhat ümmeti”nden olduğunu açıkça belirtir. (Yalçın 1935, 7) Çocukluğunun en eski hatıraları, geceleri evde sesli okunan Ahmed Midhat kitapları ve bu kitaplar hakkında yapılan tartışmalardır. İlk hatırladığı romanlardan biri *Felatun Bey ile Rakım Efendi*’dir. (Yalçın 1935, 5-6) On üç yaşında, kitapçı Kirkor’dan aldığı kitaplarla oluşturduğu ilk kütüphanesi Ahmed Midhat’ın tüm eserlerini içerir. *Hayat-ı Muhayyel*’den sadece iki yıl sonra yayınlayacağı ilk romanı *Nâdide* (1891) ise, Hüseyin Cahid’e göre, “fena bir Ahmed Midhat taklidinden ibaret”tir. (Yalçın 1935, 19)

“Hayat-ı Muhayyel” öyküsü, yukarıda belirtildiği üzere, bazıları sonradan Jön Türk hareketinin liderleri olacak arkadaşlarıyla kurdukları ortak bir hayaldir. Öyküde resmedilen, ütopya tarzının niteliklerine uygun olarak, gerçekte var olup olmadığı bilerek muğlak bırakılmış bir adada, gerçeğin boğucu atmosferinden kaçmış genç Osmanlı idealistlerinin kurduğu alternatif bir yaşamdır. İşbölümü ve dayanışma, özgürlük ve sadelik (tutumluluk), kurulan köyü şekillendiren temel ni-

39 Yalçın (1937), aktaran Huyugüzel (1984, 80).

teliklerdir. Kurucularından olduğu ütöpik köyü anılarıyla bize aktaran yaşlı anlatıcı, “Oh, serbestçe, insanca yaşamak,” diye över bu yaşamı. (Hüseyin Cahid 1899, 4) Burada, II. Abdülhamid’in baskı rejimine bir gönderme olduğunu sezmek zor değildir.

Ahmed Midhat’ın “sevda-yı sa’y ü amel”ini hatırlatır şekilde, herkes çalışma sevdasıyla doludur: “Evet, ... bu vadiler işlenecek; çalışılacak, daima çalışılacaktı. ... [S]a’y ü gayret bizi mes’ûd ediyordu.” (Hüseyin Cahid 1899, 5) Yaptıkları işten keyif aldıkları için de toplumsal ve ekonomik organizasyon herhangi bir zorlama olmadan kurulur: “Hepimiz bir işe yarıyorduk. Taksîm-i mesâ’î [iş bölümü] adeta tabi’atıyla, kendi kendiliğinden hâsıl oluvermişti.” (Hüseyin Cahid 1899, 8) Maddi kaynaklar kadar, zaman da asla boşa harcanmaz. Gündüz, herkes yeteneği ve gücüne göre tarlada çalışır, hayvanlara bakıp yiyecekleri hazırlar; geceler ise okumayla, tartışmayla ve müzikle geçirilir. Tabii, esere damgasını vuran eşitlik ve özgürlük fikri olsa da, erkeklerin biraz “daha eşit” olduğunu vurgulamakta fayda vardır. Akşamları herkes kütüphanede toplanınca, erkeklerin kitap okuyup felsefe tartıştığı, kadınlarınsa “iş sepetlerini yanlarına” alıp, örgü ve dikişle uğraştıkları gözden kaçmaz. (Hüseyin Cahid 1899, 9-10)

Öykünün, çalışma, işbölümü ve tutumluluk vurguları yanı sıra, paraya dair ortaya koyduğu anlayış da, öyküye yön veren iktisadi düşüncenin önemli bir yansımasıdır. Para, sadece dışarıdan alınan ürünlerin tedarikinde kullanılır. “Çocuklarımız para bilmezlerdi.” der anlatıcı ve şöyle devam eder: “biz artık paranın –arkada bıraktığımız âlemlerce ‘şemspare-i âmâl’ [ümitlerin/isteklerin güneş parçası] addedilen o meş’ûm [uğursuz] madenin– yüzünü görmekten, hasretini çekmekten kurtulmuştuk. İşte bunun için, ifnâ-i vücûd edercesine [vücudu tüketircesine] çalışmaya mecbur değildik.” (Hüseyin Cahid 1899, 8) Burada, geleneksel iktisadi ahlakın (Osmanlı’da olduğu kadar Avrupa’da da) paraya atfettiği kirliliğin etkisini görmekle birlikte, ütöpik eserlerde genelde karşımıza çıkan çalışma anlayışının izine de rastlamak mümkündür. Başkasını zen-

gin etmek için ya da sırf para hırsıyla çalışmaktansa, bireyin ve içinde yaşanılan toplumun gelişmesi için gayret etmeye dayalı toplum yaşamı fikri, modernite öncesinde dini-ahlaki iktisadi düşünceden, 19. yüzyıl sosyalist ütopyalarına kadar (örneğin Henri de Saint-Simon ve Charles Fourier'de) pek çok yerde karşımıza çıkar. Dolayısıyla, bu anlayışın, mevcut edebi ütopyaların etkisiyle yazılmış bu Osmanlı ütopyasında da karşımıza çıkması şaşırtıcı değildir.

“Hayat-ı Muhayyel”e dair özellikle vurgulanması gereken nokta, yukarıda betimlenen ütopyanın masa başında öylesine kurgulanmış bir eser olmadığıdır. “Hayat-ı Muhayyel” yalnızca bir hayalin değil, gerçekleşmemiş bir planın da öyküsüdür. Hüseyin Cahid, bu planı anılarında açıkça anlatır. Servet-i Fünûn’un önemli isimlerinden ve meşhur “ilk psikolojik romanımız” *Eylül*’ün (Mehmet Rauf 1901) yazarı olan Mehmed Rauf, bir gün elinde Yeni Zelanda’ya dair bir İngiliz broşürü ile çıkagelir. Mehmed Rauf’u dinleyen genç Servet-i Fünûncular, topluca Yeni Zelanda’ya yerleşme ve orada yeni ve alternatif bir hayat kurmaya karar verirler. Ancak bunun için gerekli parayı bulamazlar ve plan suya düşer. Hüseyin Cahid, “Hayat-ı Muhayyel”i işte bu ortak hayalin, ortak projenin bir ürünü olarak kaleme alır. (Yalçın 1935, 121) Dolayısıyla, öyküyü, gelecekte Jön Türkler diye anılacak bir kuşağın ideal toplum planı olarak okumak ve belki de II. Meşrutiyet dönemi ve özellikle de Cumhuriyet sonrasını şekillendiren toplum mühendisliği fikirlerinin nüvelerini burada aramak gerekir. “Hayat-ı Muhayyel”in hem Cumhuriyeti kuran ideolojinin kökleri bağlamında, hem de ütöpik kurmacanın bir örneği olması anlamında, döneminin diğer benzer örnekleriyle birlikte daha ayrıntılı bir değerlendirilmesini ise diğer çalışmalara bırakalım.⁴⁰

40 Sadık Usta’nın kitabı (2014), dönemin ütöpik eserlerini tarihsel bağlamları içerisinde ele alması nedeniyle kısmen bunu yapar. Ancak bu eserleri düşünsel, ideolojik ve tarihsel bağlamları içinde daha ayrıntılı incelemelere tabii tutacak çalışmalara hâlâ ihtiyaç vardır.

Sonuç

Geç 19. yüzyıl Osmanlı iktisat düşüncesine damgasını vurmuş fikirlerden biri, halkın iktisadi zihniyetini bir tür kapitalist ruhla donatarak kitleleri çalışmaya ve girişimciliğe teşvik etme yoluyla aşağıdan yukarıya kalkınmanın mümkün olabileceği inanç ve düşüncesidir. Bu dönemde yazılan kurmaca eserler, bu düşüncüyü ortaya çıkaran iktisadi, düşünsel ve hatta duygusal koşulları yansıtır. Dahası, (kurgu da olsalar) o dönemin insanları olan kahramanların kafalarının içine girerek bu koşulları, kaygıları ve çabaları neredeyse bizzat hissetmemizi sağlarlar. Kurgu, iktisadi gerçekliği birebir yansıtmıyor olabilir. Ancak, gerçekliğin yarattığı duygu ve düşünce dünyasına dair önemli ve çoğu zaman başka kaynaklardan edinilemeyecek ipuçlarını içinde barındırır. Bu, edebiyatın tarihsel bir kaynak olarak önemini bize bir kez daha hatırlatır.

Bu çalışmada ele aldığımız roman ve öyküler, geç 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda toplumsal ve iktisadi değişime yönelik çabalar ve bu yönde edebiyatın araçsallaştırılmasına dair önemli bir inceleme alanı sunarlar. İktisadi mesaj verme kaygısıyla yazılmış bu eserler, dönemin okuruna yeni bir iktisadi zihniyetin nasıl benimsenip uygulamaya konabileceğine dair çeşitli simülasyonlar sunarlar. Bu eserler aracılığıyla yapılmak istenen, okuyucuların (ve tabii aile ve kıraathane ortamındaki dinleyicilerin) beyinlerine ve kalplerine seslenerek, kitlelerin iktisadi değerlerini, düşünce ve davranışlarını değiştirmek, onları memuriyetperestlik ve tembellikten vazgeçirip daha üretici ve girişimci bir düşünce ve davranış bütününe teşvik etmektir. Dolayısıyla, Ahmed Midhat'ın da açıkça vurguladığı gibi, okunması kolay ve zevkli olan ve dolayısıyla okuyucunun duygu ve düşünce dünyasına ulaşmakta kolaylık sağlayan edebi eserler, aşağıdan yukarıya kalkınma ve modernleşme stratejisinin birer aracı olarak kullanılırlar. İktisadi içerikli bu tür kurmaca eserlerin toplumsal zihniyette ne derecede değişim yarattığı ayrı ve cevaplanması görece zor bir sorudur. Ancak zorluğuna rağmen bu önemli soruya yanıt arayacak çalışmalara ihtiyacımız vardır.

Geç dönem Osmanlı edebiyatının, iktisadi düşünceye ek olarak, iktisat tarihine, yani dönemin değişen iktisadi koşullarına, mesleklerine, çalışma anlayış ve davranışlarına, sınıfsal ilişkilerine dair içeriklerini ayrıca incelemekte fayda vardır. Bu tür incelemeler, iktisat tarihini şekillendiren olayların teknik anlatımlarının ötesinde, bu olaylar ve değişim süreçlerinin insan boyutuna, yani toplumsal ve kültürel alanda nasıl algılanıp tecrübe edildiğine dair çok önemli ipuçları verecektir. Gelecekte daha fazla yapılması arzulanan bu tür çalışmaların, diğer tarih kaynaklarının bize sunmadığı canlı ve renkli bir iktisadi-toplumsal değişim resmi sunacağına eminiz.

KAYNAKÇA

Ahmed Midhat (1870a), *Hâce-i Evvel*, İstanbul.

— (1870b), “Mihnetkeşan”, *Letaif-i Rivayat - Dördüncü Cild - (Gönül) İsmiyle Biri si Acık İçinde Gülünç ve (Mihnetkeşan) İsmiyle Diğeri Gülünç İçinde Acıklı İki Hikayeyi Havidir*, 60-97, İstanbul.

— (1871a), “Duvar dan Bir Sadâ”, *Dağarcık*, no. 4: 99-102.

— (1871b), “Fakr ü Gınâ”, *Dağarcık*, no. 7: 194-99.

— (1871c), “Te'âvün ve Tenâsur”, *Dağarcık*, no. 2: 54-63.

— (1876), *Felâatun Bey ile Râkım Efendi*, İstanbul: Kırkanbar Matbaası.

— (1879a), *Ekonomi Politik*, İstanbul: Kırkanbar Matbaası.

— (1879b), *Sevda-yı Sa'y ü Amel*, İstanbul: Kırkanbar Matbaası.

— (1879c), *Teşrik-i Mesâ'î, Takst-i Mesâ'î*, İstanbul: Kırkanbar Matbaası.

— (1881), *Henüz 17 Yaşında*, İstanbul.

— (1891), *Müşahedat*, İstanbul.

Allende Portillo, Fermín (2010), “Literature as a Means of Understanding Economic History”, <https://repositorio-aberto.up.pt/bitstream/10216/75963/6/704879.pdf>.

Anderson, Benedict (1983), *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Londra: Verso.

Aydın, Derya Güler ve Akdere, Çınla (der.) (2014), *Edebiyattaki İktisat*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Boldizzoni, Francesco (2011), *The Poverty of Clio: Resurrecting Economic History*, Princeton: Princeton University Press.

Clark, Edward C. (1974), “The Ottoman Industrial Revolution”, *International Journal of Middle East Studies* 5 (1): 65-76.

Demir, Yavuz (2002), *Zaman Zaman İçinde Roman Roman İçinde: Müşahedat - Bir Üstünlü Olarak Müşahedat*, İstanbul: Dergah Yayınları.

- Doğan, İsmail (1991), *Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi: Sosyo-Pedagojik Bir Karşılaştırma*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Esen, Nüket (2014), *Hikâye Anlatan Adam: Ahmet Mithat*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Evin, Ahmet (2004), *Türk Romanının Kökenleri ve Gelişimi*, çev. Osman Akınhay, İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Gallagher, Catherine (2006), *The Body Economic: Life, Death, and Sensation in Political Economy and the Victorian Novel*, Princeton: Princeton University Press.
- Gökçek, Fazıl (2012), *Küllerinden Doğan Anka: Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- İlüseyin Cahid (1899), *Hayat-ı Muhayyel*, Dersaadet [İstanbul]: Âlem Matbaası, Ahmed İhsan ve Şürekâsı.
- Huyugüzel, Ö. Faruk (1984), *Hüseyin Cahit Yalçın'ın Hayatı ve Edebi Eserleri Üzerinde Bir Araştırma*, İzmir: Ege Üniversitesi Matbaası.
- Ingrao, Bruna (2009), "Economics and Literature", *Open Economics: Economics in Relation to Other Disciplines*, der. Richard Arena, Sheila Dow ve Matthias Klaes, 30-47, Londra: Routledge.
- Karpat, Kemal H. (1960a), "Social Themes in Contemporary Turkish Literature: Part I", *Middle East Journal* 14 (1): 29-44.
- (1960b), "Social Themes in Contemporary Turkish Literature: Part II", *Middle East Journal* 14 (2): 153-68.
- (2009), *Osmanlı'dan Günümüze Edebiyat ve Toplum*, İstanbul: Timaş.
- Kılınçoğlu, Deniz T. (2007), "Weber, Veblen ve Ahmed Midhat Efendi'nin Kahramanları", *Kurumsal İktisat*, der. Eyüp Özveren, 441-72, Ankara: İmge Yayınevi.
- (2015), *Economics and Capitalism in the Ottoman Empire*, Londra: Routledge.
- Lepenes, Wolf (1988), *Between Literature and Science: The Rise of Sociology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mardin, Şerif (1991), "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", *Türk Modernleşmesi*, 23-81, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marx, Karl ve Engels, Fredrick (1988), *The Economic and Philosophic Manuscripts of 1844 and the Communist Manifesto*, çev. Martin Milligan, Amherst, N.Y.: Prometheus Books.
- Mehmed Murad (1890), *Turfanda mı yoksa Turfa mı?*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.
- Mehmed Tahir (1894), *Netice-i Sa'y*, Dersaadet [İstanbul]: Mahmud Bey Matbaası.
- Mehmet Rauf (1901), *Eylül*, İstanbul: Âlem Matbaası: Ahmed İhsan ve Şürekâsı.
- O'Donnell, Margaret G. (1983), "Harriet Martineau: A Popular Early Economics Educator", *The Journal of Economic Education* 14 (4): 59-64.
- Okay, M. Orhan (2002), "Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikayesi", *Kitap-Lık*, no. 54: 130-136.
- Osteen, Mark ve Woodmansee, Martha (der.) (1999), *The New Economic Criticism: Studies at the Intersection of Literature and Economics*, Londra: Routledge.
- Parla, Jale (1990), *Babalar ve Oğullar: Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Recaizade Mahmud Ekrem (1896), *Araba Sevdası*, İstanbul: Âlem Matbaası, Ahmed İhsan ve Şürekâsı.
- Roemer, Kenneth M. (2010), "Paradise Transformed: Varieties of Nineteenth-Century Utopias", *The Cambridge Companion to Utopian Literature*, der. Gregory Claeys, 79-202, Cambridge: Cambridge University Press.
- Tanpınar, Ahmed Hamdi ([1949] 2006), *XX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, der. Ahmet Kuyaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Timur, Taner (1991), *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*, İstanbul: AFA Yayınları.
- Tokgöz, Ahmet İhsan (1930), *Matbuat Hatıralarım, 1888-1923*, İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası.
- Uğurcan, Sema (2006), "Ahmed Midhat Efendi ve Elinden Tuttukları", *Merhaba Ey Muharrir! Ahmet Mithat Üzerine Eleştirel Yazılar*, der. Nüket Esen ve Erol Köröglü, 289-308, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Ülgen, Erol (1994), *Ahmet Midhat Efendi'de Çalışma Fikri*, İstanbul: Ahilik Araştırma ve Kültür Vakfı.
- Ülgener, Sabri F. (1951), *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi.
- Usta, Sadık (2014), *Türk Ütopyaları*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Vartan Paşa (1991), *Akabi Hikayesi - İlk Türkçe Roman (1851)*, der. Andreas Tietze, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Veaser, H. Aram (der.) (1989), *The New Historicism*, New York: Routledge.
- Yalçın, Hüseyin Cahid (1935), *Edebi Hatıralar*, İstanbul: Akşam Kitabhanesi.
- (1937), "Ünye Kıyılarında", *Yedigün*, no. 211 (24 Mart): 4.

ÇINLA AKDERE Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümü'nden lisans, Paris I Panthéon-Sorbonne Üniversitesi'nden, iktisadi düşünce tarihi alanında yüksek lisans ve doktora derecesini aldı. The New School'un İktisat Bölümü'nde ziyaretçi araştırmacı olarak bulundu. Fransa'da farklı üniversitelerde iktisat dersleri verdi (Univeristé Paris I Panthéon-Sorbonne, Université Cergy-Pontoise ve Université Paris VIII Vincennes Saint-Denis). 2003 yılından bu yana Paris I Panthéon-Sorbonne üniversitesi bünyesinde kurulmuş PHARE (Philosophie, Histoire et Analyse des Représentations Économiques) adlı araştırma enstitüsüne bağlı araştırmacı; 2010 yılından itibaren de ODTÜ iktisat bölümünde öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır. Çalışmalarında, iktisadi fikirlerin bilimsel ve felsefi arka planını incelerken, bu fikirlerin farklı disiplinlerle ilişkilerini ortaya koymaktadır.

GÜLENAY BAŞ DİNAR 1980 yılında Zonguldak'ta doğdu. Doktora derecesini Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim dalında 2011 yılında tamamladı. YÖK'ün doktora araştırma bursundan yararlanarak altı ay süresince ABD'de Utah Üniversitesi'nde tezi ile ilgili araştırma yaptı. İktisadi düşünce tarihi ve iktisat metodolojisi alanında makaleleri ve kitap bölümleri bulunmaktadır. 2013 yılından bu yana Abant İzzet Baysal Üniversitesi İktisat Bölümü'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

ÇİĞDEM BOZ 1978 Tokat'ta doğdu. İzmir Maliye Meslek Lisesi ve İstanbul Üniversitesi İngilizce İşletme Bölümleri'nden mezun olduktan sonra İstanbul Üniversitesi'nden iktisat alanında yüksek lisans diploması aldı. 2009'da Yıldız Teknik Üniversitesi'nde Amartya Sen üzerine yazdığı tezle doktorasını tamamladı. 2014 yılında makro iktisat alanında doçent ünvanını alan Boz, makro iktisat dışında, iktisadi düşünce tarihi, toplumsal yapı, iktisadi zihniyet ve iktisat-edebiyat konuları üzerinde çalışmaktadır. "İktisadi düşünce tarihi" konulu bir tiyatro oyunu da bulunan Boz'un Suriyeli mültecilerle ilgili iki kısa film çalışması da bulunmaktadır.

AHMET DENİZ BOZKURT 1986'da Ankara'da doğdu. Lisans öğrenimini Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü'nde 2008 yılında tamamladı. "İktisat Teorisinde Kâr" başlıklı çalışmasıyla yüksek lisans derecesini Gazi Üniversitesi'nden 2012 yılında aldı. Aynı üniversitede doktora çalışmalarını sürdürmekle birlikte araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır. "Osmanlı iktisadi tarihi" ve "Osmanlı iktisadi düşünce tarihi" üzerine çalışmalarını sürdüren yazarın çeşitli bilimsel dergi ve kitaplarda makaleleri bulunmaktadır.

ERCAN EREN 1957 yılında Denizli'de doğdu. 1978 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'ni bitirdi. Aynı fakültede yüksek lisans ve doktora yaptı. 1980-1993 yılları arasında Uludağ Üniversitesi'nde araştırma görevlisi, yardımcı doçent ve doçent olarak çalıştı. 1994 yılında Yıldız Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'ne profesör olarak atandı. İktisat bölüm başkanlığı ve üniversite senatosu üyeliği görevlerinde bulundu. Evli ve bir çocuk babasıdır. Ercan Eren, *İktisatta Yöntem, Piyasa-Özgürlük ve Eşitlik, Makro İktisat, Mikro İktisat ve Türkiye'de 1998-1999 Krizinde Yönetici Davranışları* (ortak çalışma), *Geçmişten Günümüze Anadolu'da Bira, Kompleksite ve İktisat* (ed.) adlarında yayınlanmış yedi kitabı sahiptir. Ercan Eren'in iktisatta yöntem, iktisat eğitimi, iktisadi düşünce tarihi, makro iktisat, siyaset ekonomisi, kompleksite iktisadi alanlarında yoğunlaşan yüzden fazla makalesi yayınlanmıştır.

BURAK GÜRBÜZ 1964 Ankara doğumludur. 1983 yılında İstanbul St Joseph Lisesi'ni bitirdi. 1987 yılında Kamu Yönetimi lisansını Marmara Üniversitesi'nden, 1994 yılında iktisat doktora derecesini

Grenoble 2 Üniversitesi'nden aldı. Bu süre zarfında Marmara Üniversitesi, Fransızca Kamu Yönetimi Bölümü'nde araştırma görevliği ve 1996-2016 yılları arası Galatasaray Üniversitesi İktisat Bölümü'nde öğretim üyeliği yaptı. Halihazırda Gaziantep Üniversitesi Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü'nde bölüm başkanı ve öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Günümüzdeki ilgi alanı iktisadi düşüncede neoliberalizm üzerinedir.

DENİZ T. KILINÇOĞLU Lisans ve yüksek lisansını ODTÜ İktisat Bölümü'nden, doktorasını Princeton Üniversitesi Yakın Doğu Çalışmaları Bölümü'nden aldı. 2012 yılından bu yana ODTÜ-Kuzey Kıbrıs Kampüsü Ekonomi Programı'nda tarih ve iktisat dersleri vermektedir. Akademik çalışma alanları 19. yüzyıl Osmanlı entelektüel ve kültürel tarihi ve iktisadi düşünce tarihidir. *Economics and Capitalism in the Ottoman Empire* (Routledge, 2015) kitabının yazarıdır.

HALE KIRER 1982 yılında İstanbul'da doğdu. 2005 yılında İstanbul Kültür Üniversitesi İktisat ve Matematik-Bilgisayar bölümlerini birincilikle bitirdi. Yüksek lisansını Marmara Üniversitesi'nde, doktorasını ise Yıldız Teknik Üniversitesi'nde iktisat alanında yaptı. Doktorası sırasında tez çalışmalarının bir kısmını Almanya'nın Kiel Üniversitesi'nde yürüttü. 2005-2012 yılları arasında İstanbul Kültür Üniversitesi İktisat Bölümü'nde önce araştırma görevlisi, daha sonra ise yardımcı doçent olarak görev yaptı. 2012 yılında Balıkesir Üniversitesi Bandırma İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Ekonometri Bölümü'nde yardımcı doçent olarak göreve başladı. 2015 yılından bu yana kadrosu Balıkesir Üniversitesi'nden ayrılıp, yeni kurulan Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi'nde bulunmaktadır. 2015 yılında Tübitak Yurtdışı Doktora Sonrası bursunu kazanarak, Amerika'da New School for Social Research Üniversitesi'nde 2 yıl süreyle araştırma yaptı. Söz konusu dönem içerisinde St. John's Üniversitesi ve Henry George School of Social Science'da Mikro İktisat ve Makro İktisat dersleri verdi. Ekonofizik, iktisatta karmaşıklık, ağ ekonomisi gibi alanlarda yoğunlaşan çok sayıda çalışması bulunmaktadır.

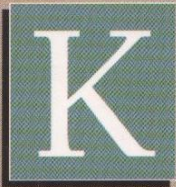
ÖZGE METE ODTÜ Yabancı Diller Bölümü'nde okurken Tarih Bölümü'nde yan dala başladı. Mezuniyetinden sonra Tarih Bölümü'nden de yan dalını tamamladı ve aynı bölümde yüksek lisan-

sa başlayıp mezun oldu. Macaristan-Szeged Üniversitesi'nde misafir öğrenci olarak dersler aldı. Yine aynı ülkede dil asistanlığı yaptı. Yurtdışında çeşitli konferanslara katıldı. Çalışma alanını Osmanlı Klasik dönemi (16.-17. yüzyıl) ve hayırseverlik üzerinde sürdürmektedir.

KAAN İRFAN ÖĞÜT Lisans eğitimini İstanbul Teknik Üniversitesi, Matematik Mühendisliği Bölümü'nde tamamladıktan sonra yüksek lisans ve doktora derecelerini Yıldız Teknik Üniversitesi İktisat Bölümü'nden almıştır. 2009'dan bu yana Bahçeşehir Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Sistem dinamiği yaklaşımı ile para politikası analizi, post Keynesyen para politikası ve kompleksite iktisadi ilgi alanları arasındadır. *Theoretical and Applied Economics*, *Middle Eastern Finance and Economics* ve *The Journal of International Trade and Economic Development* gibi dergilerde makaleleri yayınlanmıştır.

METİN SARFATİ İstanbul'da doğdu. Galatasaray Lisesi'nde okudu. Doktorasını İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde tamamladı. Marmara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Fransızca Bölümü'nde İktisadi Düşünce Tarihi profesörü olarak görev yapmaktadır. Ekonomi Politikası, disiplinlerarası bir perspektifte, özellikle felsefe ve siyaset felsefesi kavşağında analiz etmeye çalışmaktadır. Bu içerikteki çalışmalarını son zamanlarda Spinozacı bir perspektifte yürütmektedir.

“İktisadın saf bir bilim olup olmadığı yönündeki tartışmalar halen devam ediyor olsa da, sosyal bilimler içinde benzersiz bir konuma sahip olan iktisadın, bu konumunu doğa bilimleri ile sosyal bilimler arasında bir yerlerde durmasına, başka bir deyişle bir çeşit arafta olmasına borçlu olduğu ileri sürülebilir.”

esinlikli, ölçmeli bir pozitif bilim anlayışı ile, insanın ve toplumun belirsizlikleri ve öznelliklerini varsayan beşerî bilimler yaklaşımı arasında salınabilmesi iktisadın onu cazip kılan özelliklerinden biri değil mi? İktisadın, sosyal bilimleri etkilediği, kendisinin ise doğa bilimlerinden etkilendiği varsayılıyor genellikle ama etkiler elbette sadece tek yönlü değil. Elinizdeki derleme, iktisat biliminin bu canlı etkileşimlerine dikkat çekiyor. İktisadın diğer bilimlerle ilişkilerinin, bilim ve düşünce dünyası içindeki katı ayrımları kaldırarak ufku nasıl genişlettiğini gösteriyor bize.

İktisatla etkileşimine bakılan bilimler veya araştırma-düşünme alanları kadrosunda matematik, fizik, felsefe, sosyoloji, antropoloji ve edebiyat yer alıyor. Bu alışverişlerin sunduğu bakış açısı, verimli olduğu kadar, konu zenginliği ve ilham verici örnekleriyle zevkli de.

Çiğdem Boz, Kaan Öğüt ve Ahmet Deniz Bozkurt'un hazırladığı derlemeye, yazılarıyla Çınla Akdere, Gülenay Baş Dinar, Ercan Eren, Burak Gürbüz, Deniz T. Kılınçoğlu, Hale Kırer, Özge Mete, Kaan Öğüt ve Metin Sarfati katkıda bulundu.

